

Мавлонова Р.А., Воҳидова Н.Ҳ.

ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИКА

**Тошкент
“Истиқлол” — 2009**

74.00
M13

Тақризчилар: доц. **М. Баракаев**,
доц. **Ҳ. Санақулов**

Ўқув қўлланмада ижтимоий педагогика фанининг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи, ижтимоий педагогика фанининг метод ва принциплари таърифланади. Шунингдек, ижтимоий педагогнинг касбий фаолият қирралари ёритилиб берилган.

Мазкур қўлланма «Бошланғич таълим ва дефектология» факультетининг талабаларига мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
2008 йил 28 февралдаги 51-буйруғига асосан нашр қилиш учун рухсат
берилди, гувоҳнома № 1468.

ISBN 978-9943-338-55-5

© Мавлонова Р.А., Воҳидова Н.Ҳ.
© «Истиқлол», 2009 й.

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ — ДАВР ТАЛАБИ

Комил инсон — етук шахснинг шаклланишида кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Миллий модель ва дастур мақсад ва вазифаларини амалга ошириш ўз Ватанига фидокор, истиқлол ва демократия ғояларига садоқатли шахсни шакллантиришга хизмат қилади. *Ижтимоий — сиёсий* ҳаётга онгли равишда қатнашадиган, ижтимоий жараёнларга фаол таъсир кўрсатадиган, яъни ўз мамлакатининг тақдири учун масъул бўлган шахсни тарбиялаш — *Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*нинг бош мақсадларидан биридир.

Мамлакатимиз келажаги учун Олий мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган **«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»**нинг амалга оширилиши жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу дастурни бажариш учун бир қатор вазифаларни бажариш керак. *Булар:*

- Таълим тизимида мазкур тажриба қандай ўтаётганини ва унинг дастлабки натижаларини чуқур таҳлил этиб, таълим андозалари, ўқув режалари ва дастурлари мазмунига ислоҳатларнинг бош мақсадидан келиб чиққан ҳолда, янги авлодни камол топтиришга қаратилган тузатишлар киритишдир.

- Ана шу вазифаларни бажариш ижтимоий муносабатларни уйғунлашувига хизмат қилади, ҳозирги даврнинг тобора ошиб бораётган талабларига жавоб беришга қодир бўлган мутлақо янгича типдаги шахснинг шаклланишини таъминлайди.

- Миллий ғояни амалга ошириш жараёнида узлуксиз таълим тизимларини, кўнроқ халқ педагогикасида, ўйинларида ва шу кабиларда ўз аксини топган прогрессив миллий, маънавий-ахлоқий кадриятлар ва нормаларни қайта тиклаш, ривожлантириш ҳамда ҳозирги ҳаётга, ўқув-тарбия ишларига жорий этиш билан чамбарчас боғлиқдир.

- Ҳар бир инсоннинг шахси таълим, ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади. Натижада у ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли бўлган вазифаларни бажаради, ижтимоий ролни ўзлаштириб олади, ўзининг қизиқиши, қобилиятини ижодий мулоҳаза қилиб кўради,

жамиятнинг бошқа аъзолари билан мустақил муносабатга киришади ва шу тариқа шахснинг ижтимоийлашуви юз беради.

• Миллий истиқлол гоёси ва ижтимоий педагогика нафақат ўқув юртларидаги, балки бутун жамиятдаги мафкуравий воқеликларни шарҳловчи, ўзгартирувчи ва жамият аъзолари онгини тарбияловчи имкониятларга эга. Миллий истиқлол гоёларини халқимиз онги ва қалбига сингдириш зарурияти ижтимоий педагогика фанидан шундай масъулиятли вазифани ҳам ҳал этишни талаб этмоқда. Айнан ижтимоий педагогика бутун жамиятни, унинг аъзолари онгига миллий истиқлол гоёларини сингдиришда, жамиятнинг барча нуқталарини педагогик тарбиялашда катта имкониятларга эга. Яъни ижтимоий педагогика миллий истиқлол қўлга киритган жараёнларни ижтимоий педагогик шарҳлаб, уни янада такомиллаштиришга, фуқаролик жамиятини барпо этишга хизмат қилмоғи керак. Миллий истиқлолнинг ижтимоий буюртмаси — Ўзбекистон халқида мустақам мафкуравий иммунитет, фуқароларнинг ўзлигини англаши, ватанпарварликни, миллатлараро тоғувликни, диний бағрикенгликни, шакллантиришни талаб этмоқда. Шунинг учун ҳам педагогикада илгари етарлича эътибор берилмаган йўналиш — ижтимоий педагогиканинг аҳамияти каттадир.

Бу йўналиш айниқса, бугунги мустақил Ўзбекистоннинг маънавий-маърифий ривожланишида, жамият аъзоларини миллий истиқлол гоёлари руҳида, мустақам иродали, ўзлигини, ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаган, мустақил фикрга эга, ҳатто иқтисодий бизнес соҳасида ҳам маънавий, фаолият юритиш, жамият аъзоларига маънавий-маърифий ёрдам бериш каби муаммоларни ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади. Бу ишларни бажаришда, яъни юртимизда инсонлар онгига миллий истиқлол гоёсини сингдириш, маънавий ахлоқий руҳда тарбиялаш ва маънавий ёрдам кўрсатиш юзасидан мустақил Ўзбекистонда қўшлаб ташкилотлар маънавий-маърифий тадбирларни ташкил этмоқда. Буларга мисол сифатида Республика Маънавият Маркази, турли жамгармалар, партияларни келтиришимиз мумкин.

Маънавий-маърифий муассасаларнинг ишини услубий жиҳатдан тўғри ташкил этиш, уларнинг фаолиятидан унумли фойдаланиш миллий истиқлол гоёси ва мафкурасини фуқаролар онгига сингдиришнинг муҳим омилдир. Бунда ташкилотларда ва жойларда миллий гоёга бағишланган давра суҳбатлари, китобхонлар конференциялари, учрашувлар уюштириш каби оммавий тадбирлар ташкил этиш яхши самара беради. Шунингдек, «Камолот», «Устоз»,

«Маҳалла», «Улуғбек» каби жамғармаларда ёшларимизнинг гоёвий тарбиясига булган ижобий таъсирини педагогик воситалар ва усуллар орқали кучайтириш лозим. Бу эса диний ақидапарастлик, фундаментализм, ваҳобийчилик каби сиёсий-ижтимоий педагогик муаммоларнинг олдини олишда қўл келади.

Демак, жамиятда мафкуравий иммунитетни кучайтиришнинг замирида ҳар бир фуқаронинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда ижтимоий педагогик фаолият сифатида маънавий-мафкуравий тарғибот ишларини олиб бориш, яъни миллий гоё принципларини аҳоли ўртасида тарғибот қилиш ётади.

Бу ҳақда Президент И.А.Каримов «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида шундай ёзади: «...чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, **фикрга қарши фикр, гоёга қарши гоё, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда¹**».

Ижтимоий педагогика маънавий-маърифий фаолиятнинг алоҳида соҳаси сифатида унинг оммавийлиги, барча аҳоли ўртасида миллий истиқлол гоёларини тарғибот -ташвиқотини кенг олиб бориш имкониятини беради.

Ижтимоий педагогика предмети санъатдан шахсга таъсир этадиган гоёвий-эмоционал воситалар комплексидан кенг фойдаланиш билан фарқ қилиб туради.

Ижтимоий педагогика Ўзбекистонда ҳам, дунёдаги бошқа мамлакатларда ҳам узоқ ва чуқур анъаналарга эга. Шунга қарамай собиқ Иттифоқ даврида ижтимоий педагогика ютуқлари эътиборга олинмади. Бундай муаммоларни шахсга, ҳамкорлик анъаналарига, раҳм-шавқатга, миллий анъаналарга бефарқ бўлиш ҳолатлари билан изоҳлаш мумкин. Бу ижтимоий тарбия соҳаси мутахассислари олдида турган вазифаларни мураккаблаштириб юборди. Шунинг учун ҳам ижтимоий педагогикани ривожлантириш ва мазкур йўналишда мутахассислар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Мана шунинг учун ҳам ижтимоий педагогика янги соҳа сифатида фақат ижтимоий-педагогик мутахассислар давлат ва жамоат органлари бошқармаларинигина эмас, балки мутахассислар тайёрлайдиган тизимни, шунингдек, ижтимоий-педагогик фаолиятнинг илмий-тадқиқот базасини ҳам ўз ичига олади.

И.А.Каримов. «Юксак маънавият — енгилмас куч». Т., Маънавият. 119-бет.

Ижтимоий педагогика яқин келажакда ўқитувчи ёки тиббий ходим сингари оммавий касбга айланади, чунки айрим одам онгидаги ижтимоий касалликнинг олдини олиш ва унинг маънавий-ахлоқий оғиштини даволаш «ижтимоий эпидемия»га қарши курашга нисбатан анча осондир.

Педагогика фанидан маълумки, *тарбия — бу ижтимоий ҳодисадир*. Демак, индивиднинг баркамол шахс сифатида шаклланиши унинг ижтимоий ҳаёти давомида эгаллаган билим, кўникма ва малакаларига боғлиқ. Афсуски, педагогика оламида ёш авлоднинг ижтимоий ҳаётидаги ҳодиса ва жараёнларнинг тарбиявий таъсири масалаларини илмий-назарий ва амалий ўрганишга қаратилган махсус йўналиш назардан четда қолиб келди. Мустақил юртимизда бутунги кунда ёшларимизнинг онги ва қалби учун кечаётган кураш жараёнида мазкур йўналиш, яъни ижтимоий педагогиканинг педагогика ўқув юрғларига *махсус курс* сифатида киритилиши айни муддаодир. Чунки ХХI аср, яъни *ахборотлар тизими даврида* ёшлар ва умуман кенг жамоатчилик орасидаги ижтимоий фикрларни ҳар томонлама ўрганиш, ижтимоий ҳаётни аниқ ва реал, оммавий халқ фикрига асосланиб ўрганиш ва нафақат таълим-тарбия муассасаларидаги тарбиявий муҳит, балки ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳаларини *педагогик ўрганиш даври* етиб келди. Демак, педагогика фанининг яна бир йўналиши — ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИКАга бўлган эҳтиёжни даврнинг ўзи кўрсатмоқда.

Ижтимоий педагогиканинг тадқиқот объекти ва предметини таҳлил қилишдан аввал ижтимоий педагогика терминининг ўзига аҳамият бермоқ керак. Бу термин ижтимоий ва педагогика сўзларидан ташкил топиб уларнинг маъносини ўзида жамлайди. Бу бирлик фанда *дифференциация* ва *интеграция* ҳодисалари билан биргаликда намоён бўлади.

Янги билимларнинг ўсиши илмий фикрларнинг реал ҳаётга татбиқ этилиши, янги билимларнинг юзага келиши, жамиятнинг илмга эҳтиёжини юзага келтириш даражаси, фаннинг дифференциацияси ва махсуслаштириш тенденцияси кузатилади. Чунончи, асосий фан мустақил ривожланувчи хусусий тармоқларга ажратилади. Шунингдек, бир қатор муаммоларни ҳал қилишда тўшлам нуқтаи назаридан бир объектни ўрганувчи мустақил фан бирлигини ўзида намоён қилувчи интеграция ҳодисаси кузатилади. *Масалан*: педагогиканинг бошқа фанлар билан алоқасида тадқиқотнинг мустақил объектлари алоҳида кузатилади: фалсафа билан биргаликда таълим фалсафаси ҳамда психология билан ўзаро муносабатда

психоло-педагогика, сиёсатшунослик билан бирликда... Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Педагогикада кейинги вақтда дифференция ҳолисаси етарли даражада кучайди. Педагогиканинг мустақил фан сифатидаги тармоқлари мактабгача педагогика, махсус педагогика, профессионал педагогика ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Ижтимоий педагогика ҳам шулар жумласидандир.

Ижтимоий педагогиканинг талқиқот объекти педагогика ўрғанадиган жараён ва воқелик бўлиб, у масалани муайян, ўзига хос аспектда кўради. Унинг ўзига хослиги эса «ижтимоий» деган сўзда ифодаланган. Ижтимоий педагогиканинг объекти инсоннинг *ижтимоийлашув* жараёнидир. Халқнинг бой мероси, педагогикасидан, фан, маданият, жамият ютуқларидан фойдаланиб, ижтимоий педагогика ўз назариясини, методи ва технологиясини ишлаб чиқади. Ижтимоий педагогика давлат ва жамият институтларининг маънавий-маърифий марказлари фаолияти соҳасидир. Демак, ижтимоий педагогиканинг вужудга келиши ижтимоий зарурият, ижтимоий буюртмадир. Ижтимоий муносабатларни илмий педагогик нуқтаи назардан ўрганиш ва янада такомиллаштириш давр тақозосидир.

Ижтимоий педагогика ва педагогик социология юртимиз мустақилликка эришгач, ўзининг мустақил тараққиёт йўлини белгилаб олди. Бу йўл жамиятимизнинг келажагини ўз қўлларига олувчи — ёшларга бериладиган таълим-тарбия асосида белгиланди.

«Ижтимоий» тушунчасида одамларнинг бирга яшаши билан боғлиқ жараёнлар ифодаланган, аммо уларнинг мулоқоти ва ўзаро алоқалари турли шаклларда бўлади. Демак, педагогика ўсиб келаётган авлод тарбияси ва таълими тўғрисидаги фан бўлиб, ижтимоий педагогика эса жамият аъзосини тарбиялаш ва унга таълим бериш тўғрисидаги фандир.

Ижтимоий педагогика жараён ва ҳодисаларни маълум специфик аспектда ўрғанади. Педагогик билимларнинг бу янги тармоги спецификаси «ижтимоий» сўзида намоён бўлади, «*умуминсоний тушунча инсонлар ҳаётий фаолияти, уларнинг ўзаро мулоқоти*» формалари бўлган нарса-ҳодисаларни ўзида жамлайди. Ижтимоий педагогика педагогиканинг мустақил бир бўлаги бўлиб, у кишилар жамоаси ҳамда алоҳида шахсларга таълим-тарбия жараёнидаги ижтимоий муаммолар, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, ҳамда бу муаммоларнинг бартараф этилишининг назарий ва амалий жиҳатларини ўргатади.

Шундай қилиб, педагогика ўсиб келаётган ёш авлодни тарбияловчи ва таълим берувчи фан ҳисобланади, ижтимоий педагогика эса таълим-тарбия жараёнида болани жамият ҳаётига киритишни таъминлайдиган аспектни тадқиқ этади.

Инсонни атрофдаги муҳит билан ўзаро алоқасига таъсири асосида ривожланишини унинг ижтимоийлашиш жараёни деб таъкидлаш мумкин. Инсон ижтимоий нормани, яъни маданий кадриятларни ўзлаштириши, ўз қобилиятларини юзага чиқариши, ижтимоий тажрибани эгаллаши лозимдир. Бу жараён *ижтимоий ҳодиса* деб номланади. Болани ижтимоийлашуви мураккаб ва давомли ҳодисадир.

Ҳар қандай жамиятнинг ривожланиш этапида маълум ижтимоий, маънавий кадр-қиммат, ўзини тутиши, ахлоқий қонун-қоидалар, нормаларни ишлаб чиқади. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси мазкур қонун-қоидаларни эгаллаб, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида яшаб, фаолият кўрсатади. Бу таълим-тарбия орқали амалга ошади.

Жамиятда ўзаро муносабатда бўлган, ўзаро ҳаракатланадиган хилма-хил ижтимоий институтлар орқали бола ижтимоий нормаларни эгаллайди. Булардан баъзилари боланинг ривожланиши ва ижтимоий шаклланишига таъсир кўрсатади, бошқалари эса унинг шахсий сифатлари шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Бундай ижтимоий институтлар қаторига аввало *оила, таълим, маданият ва дин, турли-туман клублар, бирлашмалар, шунингдек, видео-кино-прокат, компьютер-интернет* тармоқлари киради.

Ижтимоий тарбиялаш тарбия жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади. *Ижтимоий педагогикани нима учун ўрганиш лозим?*

Ижтимоий педагогика — фаннинг шундай таркибик, унинг воситасида:

Биринчидан, инсон ҳаётида маълум сабаблар асосида юзага келган ҳодисалар ўрганилади.

Иккинчидан, инсоннинг ривожланиши учун қулай шароитлар яратишни кўзда тутлади.

Учинчидан, таъсир этувчи ҳодисаларнинг олдини олади.

Ижтимоий педагогика ўқув предмети сифатида ижтимоий педагогик фаолият тасвирини характерлайдиган вазифани амалга оширади. Бу вазифани амалга ошириш ижтимоий педагогикани ўрганиш жараёнида талабалар томонидан бир қатор мақсадларни амалга оширишни кўзда тутлади: маълум доирадаги назарий билимларни эгаллаш ва буларни амалда қўллаш, муаммони олдиндан

кўриш ва ечишга, субъект ва ижтимоий жараёнга кўра ижтимоий гуманистик муносабатларни шакллантиришни назарда тутди.

Ижтимоий педагогика соҳаси педагог фаолияти билан боғлиқдир. Шунинг учун ижтимоий педагоглар — педагогика университетларида етишиб чиқадилар. Ижтимоий педагог ва педагоглик соҳасида асосий боғлиқликларидан бири, ҳар икки соҳанинг объекти — болалар эканлигидадир. Ижтимоий педагог фаолиятининг марказида нормал ижтимоий фаолиятдан четлашган болаларни жамиятдаги тенгдошлари қаторига қайтариш ҳисобланади. Ижтимоий педагогика фанининг объекти ижтимоий-лашгиришга муҳтож бўлган болалар, уларга ақлий, педагогик- психологик, социал-ахлоқий нормалардан четлашган ижтимоий тарбия ола олмаган ва жисмоний, ақлий, психик томондан бузилишга йўл қўйилган болалардир. Бундай болалар жамиятининг алоҳида ёрдамига муҳтождир. Ижтимоий педагог фақат ўқитувчи эмас, балки бола қандай ўқиётганини ва ривожланаётганини тушунадиган ва ҳис этадиган шахсдир. У бола ҳаётини, кечинмаларини худди ўзиникидагидек тушуниши ва унинг маънавий, маданий, ахлоқий ривожланишига қўмак бера оладиган мутахассис бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳақиқий педагог фақат ўз фанини билибгина қолмай, айна вақтда болалар ва катталар билан ижодий мулоқот қила оладиган, ўз устида ишлайдиган инсон бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий педагогика ўз номига кўра *социум*, яъни жамият билан шуғулланади. Шу боис уни *жамият тарбияси* ҳам дейиш мумкин. Жамият тарбияси деганда «Инсон — инсон» тизими ичида олиб бориладиган тарбия тушунилади. Яъни, бевосита инсонлараро муносабатлар жараёнидаги тарбиявий таъсир, шунингдек, ижтимоий институтлар фаолиятининг (хайрия жамғармалари, ташкилотлар, жамиятлар ва ассоциациялар) тарбиявий таъсири назарда тутилади.

Ижтимоий педагогика фани ижтимоий шахснинг ўзига хос миллийлик томонларини тарбия жараёнида ўргатиб боради.

Педагогика ва *ижтимоий педагогика* бир-бирига жуда боғлиқ, лекин уларнинг фарқи шундаки, педагогика фани ижтимоий шахснинг фақат таълим ва тарбияси билан шуғулланади. *Ижтимоий педагогика эса* бола шахсини ва унинг болалигини ҳимоя қилади.

Ижтимоий педагогика фанининг мақсади ва вазифалари.

Ижтимоий педагогика фани жамиятдаги ҳар бир шахснинг ҳаётида учрайдиган ижтимоий муаммоларни бартараф этиш ва ҳал

қилиш, таълим ва тарбия масалалари билан шуғулланиш, кексалар, қариялар, касал ва боқувчисини йўқотганлар масалаларини ўрғанади, меҳрибонлик уйида тарбияланаётган болалар ҳолидан хабар олиш билан бирга, фоҳишабозлик, наркомания ва қонунбузарликка қарши курашиш ишларига эътибор қаратади. Ижтимоий «аутсайдерлар», яъни қариялар, ногиронлар, ёлғиз яшовчилар, иқтисодий ночор аҳволда яшовчилар ва халқнинг шу каби бошқа табақаларига кирувчиларга ёрдам бериш ижтимоий педагогнинг мақсадларидан биридир. Чунки фақат жамият ва ижтимоий таъсир воситасида инсонларда инсонийлик, ватанпарварлик, ижтимоий фаоллик, масъулиятлилик сингари фазилатларни шакллантиради. Мазкур жараён оила, мактаб ва бошқа ўқув муассасаларида амалга ошади.

Ижтимоий педагогика фанининг асосий вазифаси ижтимоий тарбия муаммоларини ўрганиш ҳисобланади.

Ижтимоий педагогика фанининг амалий вазифаларини кўриб чиқамиз. Бунда ижтимоий педагог ҳар бир боланинг ёш ва ўзига хос хусусиятларни эътиборга олиши талаб этилади.

1. Бола (ўсмир) онгида яхшилик ва адолат тушунчасига собиғликни тарбиялаш, борлиқни, ижодни севишга ўргатиб, ўзаро тушуниш ҳиссини уйғотиш;

2. Инқирозли вазиятдан мустақил чиқиб кета олиш мақсадини қўйиш, одамлар билан мулоқот қилишни ўрганиш ва ҳаётда ўз мақсад ва мазмунини аниқлаш йўллариини кўрсатиш;

3. Теварак-олам, инсон ва унинг мукамаллиги, жисмоний ва маънавий хусусиятларини, жамиятдаги ҳуқуқ ва бурчларини англашга интилишни ривожлантириш;

4. Ўз шаъни, мустақиллиги ва ўзига ишонч каби туйғуларни ривожлантириш;

5. Бола (ўсмир) да мактаб, иш, оила ва тенгдошлари жамоасида, катта-кичик гуруҳларда одамлар билан мулоқот ўрнатиш истаги ва қобилиятини кучайтириш. Шу ўринда ижтимоий педагогдан ўз тарбияланувчиларининг ёш хусусиятларига оид юксак билим талаб этилади. Шунингдек, болага уни ўраб турган муҳит, ижтимоий муносабатларнинг маънавий ҳуқуқий меъёрларига таяниб, жамият, одамлар ва шахслараро зиддиятларни баҳамжиҳат ҳал этишни ўргатиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу каби амалий вазифаларни қисқача тарзда *қуйидагича ифодалани мумкин*: яхшилик қилишга ўргатиш, ўз ҳаётини қуришда кўмаклашиш, билимга қизиқишини орттириш, ўз индивидуаллигини

ривожлантиришга имкон яратиб, қобилияти ва лаёқатини такомиллаштириш.

Ижтимоий тарбия инсонпарвалиги шахсни мажбурлашга эмас, унга ёрдам беришга қаратилганлиги, ҳар бир шахснинг ўзлигини англаши, инсон сифатида бетакрорлиги, ягоналигига ишониш, ўз ҳаётига масъул бўлиш, бошқалар хатти-ҳаракатини муҳокамасиз қабул қилиш, танг вазиятда қолганларни қўллаб-қувватлаш ва ёрдам беришга қаратилганлиги билан тавсифланади. Ижтимоий педагогиканинг жамоатчилик моҳияти — хавф остида қолган одамга мадад қўлини чўзиш, оила ва болага ўз ҳаёт йўлини топишда кўмаклашиш, ўз қобилияти ва истагидан келиб чиқиб ривожланишига имкон беришдан иборат. Шунингдек, ҳар бир инсонга ахлоқий муносабатлар ўрнатишдаги интилишларига ёрдам бериш ҳам ижтимоий педагогика вазифаларидан биридир.

Ижтимоий педагогика — бу ижтимоий таълим-тарбия фаолиятининг махсус методларига эга педагогиканинг мустақил бўлимидир.

Ижтимоий педагогика методлари шахсга, унинг такомиллашуви, тарбияси, ўзини англаши ва шахс сифатида шаклланишига йўналтирилгандир.

Ижтимоий педагогика функциялари. Ижтимоий педагогика функцияларини ўрганар эканмиз, бунда бир қатор талаблар мавжудлигини кўриш мумкин. Уларнинг айримлари устида тўхталамиз.

Бола (ўсмир)ни, унинг аҳволи, оила, мактаб, ҳовлидаги гуруҳлар билан муносабати, зиддиятли вазиятда ўзини тутиши кабиларни ўрганиш танг аҳволда қолган болага кўмаклашиш, инқироздан чиқиш вариантлари, йўллари топиш, қийин вазиятда қўллаб-қувватлаш болани ўраб турган ва унга таъсир ўтказувчи турли ижтимоий муҳит ижтимоий тарбияси ҳолатини таҳлил қилиш.

Бола (ўсмир) фаолиятини (ўзини) тарбиялаш, билим олиш, ўз ҳаёти ва хатти-ҳаракатларини мустақил шакллантириш лаёқатига йўналтириш бола (ўсмир) ҳуқуқлари муҳофазаланишига тааллуқли ва унинг муаммоларини ҳал этиш мақсадида фаолият юритувчи ташкилот ва турли мутахассислар бирлашуви, мувофиқлашуви билан шугулланиш, ижтимоий тарбиянинг турли муаммоларини тадқиқ этишни ташкил қилиш; ижтимоий педагоглар, жамоалар, турли педагогик марказлар фаолиятини таҳлил қилишдан иборат.

Шундай қилиб, юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда ижтимоий педагогика функцияларини қуйидагича ифодалаш мумкин:
Булар:

1. Тарбиявий функция;
2. Ижтимоий-ҳуқуқий функция;
3. Ижтимоий-соғломлаштириш функцияси.

Тарбиявий функция — болани атроф-муҳитга қўшилиши, ижтимоийлашуви жараёнини, унинг таълим-тарбия жараёнига мослашувини тақозо қилади.

Ижтимоий-ҳуқуқий функция — давлатнинг болалар ҳақида гамхўрлиги, уларни ҳуқуқий муҳофазаланишини аниқлатади.

Ижтимоий-соғломлаштириш функцияси — бу ногирон болалар, яъни жисмоний ёки руҳий нуқсонга эга болалар билан тарбиявий ва таълим ишларини олиб бориш бўлиб, бунда педагог асосий ижтимоий вазифа бажарувчи ҳисобланади. Юқорида қайд этилганлардан эса ижтимоий педагогиканинг амалий вазифалари юзага чиқади. Бундан ижтимоий педагог ва ходим ўз фаолиятини нимага мутаносиб шакллантириши, нимага йўналтириши лозимлиги аниқланади.

Ўзбекистонда ижтимоий педагогикани тиклаш ва уни янги босқичга қўтариш учун хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш, шу соҳалаги илмий билимлар ва миллий тадбирларни ривожлантириш, бу жараён давомида юзага келадиган муаммо ва қийинчиликларни таҳлил қилиш ҳам катта роль ўйнайди.

Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишларнинг ривожланиш тарихи жуда яқин. Энг аввало, уларни одамларга алоҳида гамхўрлик ва эътибор талаб этадиган маданий-тарихий анъана бирлаштириб туради. Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишларда «рахм-шавқат», «хайрия», «ёрдам» каби тушунчалар жуда кўп ишлатилади.

Аммо уларнинг аниқ ифодаланган ўзига хос жиҳатлари ҳам бор, мамлакатимизнинг дастлабки ривожланиш босқичида улар расман тан олинган институт сифатида намоён бўлди, масалан, ижтимоий ишлар аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида ривож топди, ижтимоий педагогика эса, юқорида таъкидланганидек, таълим тизимида ва ёшлар ишлари бўйича қўмита муассасаларида ривожланди.

Ижтимоий педагог ва ижтимоий ходимлар фаолияти аста секин кенгайиб, бири иккинчисини тўлдиради.

Кўпгина мустақил фанларнинг бирлашиб бир объектни ҳар хил нуқтаи назардан ўрганганда интеграция муаммоси кузатилади. Педагогиканинг бошқа фанлар билан тўқнашиши натижасида янги

мустақил фанлар юзага келди. Фалсафа билан *таълим фалсафаси*, Социология билан *таълим ва тарбия социологияси*, психология билан *педагогик психология*.

Ижтимоий педагогика педагогикадан ажралиб чиққан. Унинг кузатув марказида педагогикада ўрганиладиган барча жараёнлар намоён бўлади.

Ижтимоий педагогика, айниқса, «огир гуруҳ»ларга алоҳида эътибор қаратади. Бу гуруҳга тақдир тақозоси билан огир вазиятларга тушиб қолган шахслар киради. Булар: наркоманлар, ишсизлар, фоҳишалар, жиноятчилар, камоқда ўтириб чиққанлар, жинорий гуруҳларга ва ман этилган диний секталарга ўзлари билмаган ҳолда кириб қолган шахслар ва ҳ. к. киради. Шунингдек, ижтимоий педагогика катта ёшдагиларни ва қарияларни ҳам ишлаб чиқариш жараёнларидаги раҳбар ва ходимларнинг ўзаро муносабатлари, аёллар тарбияси, касбидан қониқмаслик, қолаверса дам олишга, руҳий касалланган, таълим олишдаги муаммолар, тарбияси огир болалар каби муаммоларни ҳам назардан четда қолдирмайди. Ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларидаги бу инсонлар, албатта, юқори малакали педагогик ёрдамга муҳтожлар.

Ижтимоий педагогика фаолият ривожланган давлатларда махсус касб даражасига кўтарилган. Жанубда бу касб «Ижтимоий фаолият» деб юритилади. Бизнинг юртимизда аҳолининг, умуман жамият аъзоларини ижтимоий муҳофазалашга доир қатор ишлар амалга оширилишидан қатъи назар, у билан шуғулланувчи махсус фан йўналиши тўлиқ шаклланмаган. Ижтимоий иш жамият аъзоларининг бир-бирига инсоний муносабатда бўлишини тақозо этади. Қадим замонларда бу фаолиятнинг *ақлий масъуллик, саҳийлик, хайрихоҳлик* сингари қирралари намоён бўлган.

«Ижтимоий педагогика»нинг пайдо бўлиши жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришлар билан боғлиқ. Чунки, бу ўзгаришлар тарбия жараёнини мураккаб-лаштириб, ёшлар тарбиясида янги муаммоларни вужудга келтириб, ёш авлоднинг ижтимоий шаклланиш жараёнини илмий ўрганишни талаб этмоқда. Анъанавий педагогика фани таълим-тарбия муассасалари қобигида чекланиб қолиб, ижтимоий муҳит омилининг тарбияга бўлган таъсирига етарлича эътибор бермади. Айниқса, ижтимоий тарбиянинг умумий характерини четга суриб қўйди. «Ижтимоий педагогика» Россияда ўтган асрнинг 80-йилларида алоҳида фан сифатида шаклланди. Мустақил юртимизда эса унинг маълум қирралари ёритилган бўлишига қарамасдан бу йўналиш

бўйича ҳали алоҳида талқиқот ишлари юзага чиққанича йўқ. Бу фан жамиятнинг, ҳар бир мамлакатнинг, ҳар бир миллатнинг ижтимоий ҳаёти ва миллий психологияси билан бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан мазкур фанни *турмуш педагогикаси*, дейиш ҳам мумкин.

Турмуш — шахснинг жамиятда ўз ўрнини топишини тақозо қилади. Биз таълим тарбия муассасалари ва улардан ташқари, яъни ҳар кунги ижтимоий ҳаётимиз орқали тарбиявий таъсир кўрсатиш асосида баркамол, комил инсонни вояга етказишимиз керакки, токи биз тарбиялаган шахс жамиятга *«киришиб кета олсин»*. Улар жамиятдан четда қолиши мумкин эмас. Маълум сабабларга кўра «жамият тан олмаган», «социумга кириша олмаган» шахсларнинг ўз йўлини топиб кетиши учун ижтимоий фаолият талаб этилади. Ушбу муаммо долзарблик ҳолати касб этиб, Россияда 1960 — 1970 йиллардаёқ шундай ижтимоий-педагогик фаолиятга йўналтирилган мутахассисларни тайёрлаш бўйича ишлар олиб борилди. Жумладан, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар ташкилотчиси, уй-жой коммунал хизмати ташкилотчиси, мактабдан ташқари муассасалар ходимлари, ётоқхона, мактаб кутубхонаси ходимлари сингари кадрлар фаолият олиб боришди. Қатор чет мамлакатларда эса 1970—1980 йилларда бу ижтимоий талаб муаммони ҳал этишнинг янги йўналишларини вужудга келтирди. Амалиётда ижтимоий педагогик ва ёшларнинг яшаш комплексларида, турли ёшдаги ходимлардан иборат бирлашмаларда ижтимоий педагогик тажрибаларни тўплаш ишлари шакллантирилгач, мактабларнинг ижтимоий институтлар билан ҳамкорлиги ўзгарди. Шу асосда ижтимоий муҳитни педагог-лаштириш жараёни интенсив тарзда ривожланиб борди. Лекин бу борадаги кадрлар масаласи муаммо бўлиб қолаверди. Бунинг устига тарбия ишлари билан фақат мактаб, боғча каби таълим-тарбия масканлари шуғулланади, деган фикр жамият аъзолари онгида ўрнашиб қолган. Демак, таълим-тарбия билан шуғулланувчи фанлар ва ўқув муассасаларидан фарқли ўлароқ *ижтимоий педагогика* ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳалари билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам у жуда кўплаб фанлар билан узвий боғлиқ. Уларнинг асосийлари: Педагогика — Психология — Социология — Тиббиёт — Биология — Генеология ҳамда философия — Мантиқ — Иқтисод — Тарих — Этнография фанларидир. Келгусида бу тартиб, янги илмий изланишлар ва ўқувчи—талабалар таклифларига биноан тўлдириб борилади.

Социология фани жамият ва ундаги инсонлараро, инсонлар ва ижтимоий институтлараро муносабатлар ҳақидаги фан сифатида педагогика фанига жуда катта материал тайёрлаб беради.

Жамият тарбияси бу *ижтимоий тарбия* деганидир. Ижтимоий тарбия муаммолари билан эса ижтимоий педагогика шуғулланади.

Ижтимоий педагогика — бу педагогик фанларнинг муҳим йўналишларидан бири, унинг тадқиқот объекти шахс бўлиб, у аниқ манзилга эга. Яъни ижтимоий педагогиканинг объекти жамиятдаги барча шахслар эмас, балки ижтимоий ҳаётга адашган, одоб-ахлоқ, меъёрларидан огишган, ижтимоий педагогик ёрдамга муҳтож шахслар, шунингдек, жамият аъзоларининг онгини тарбиялашдан иборатдир. Ижтимоий педагогиканинг предмети эса — боланинг ижтимоийлашуви жараёнидир.

Ижтимоий педагогика — бу шахсларнинг ижтимоийлашуви ҳамда уларга ижтимоий таълим ва ижтимоий тарбия бериш қонуниятларини ўрганувчи педагогика фанининг тармоғидир.

Шахснинг ижтимоийлашуви эса — бу маълум жамиятга мос билимлар, қадриятлар, меъёрлар, хатти-ҳаракатлар тизимидан иборат ижтимоий ҳаётга кириша бориш жараёнидир.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий педагогика фанининг мақсади нимадан иборат?
2. Ижтимоий педагогикада қандай атамалар мавжуд?
3. Ижтимоий педагогика функциялари ҳақида фикр юритинг.
4. Ижтимоий педагогика қайси фанлар билан ҳамкорликда иш кўради?

Ижтимоий педагогика ижтимоий фалсафанинг таркибий қисми сифатида

Ижтимоий фалсафа, шахс ва жамият, социал-утоиистлар.

Ижтимоий фалсафа — инсон ва жамият, жамиятда инсонлар муносабатлари муаммоси ҳақидаги фан. Жамиятдаги инсон, ижтимоий муҳитдаги инсон, ижтимоий адолат ва инсон ҳимояси — булар ижтимоий фалсафанинг асосий тушунчалари ҳисобланиб, унинг функциялари жамиятда содир бўлаётган жараёнларни назарий асослашдан иборатдир.

Жамият ва шахс — ижтимоий фалсафанинг асосий муаммоси. Шахснинг ҳам, жамиятнинг ҳам ривожланиш муаммоси бўлиб, шахс нималиги, уни фалсафа тарихида ўрганиш, жамиятнинг шахсга, шахснинг жамиятга боғлиқлик шакллари, жамоада шахс ривожланиши қандай кечиши кабиларга эътибор қаратади.

Ижтимоий педагогикада шахс тарбия объекти сифатида кўриб чиқилади. Бунда унинг ривожланиши, ёш хусусиятлари, таълим-тарбия жараёни, шахснинг ривожланишига тарбия ва муҳит таъсири ва бошқалар ўрганилади.

Шахснинг ривожланиши унинг ижтимоийлашуви жараёнида содир бўлади. Бу жараёнга жамиятнинг барча ижтимоий институтлари, инсоннинг жамоатчилик ахлоқи меъёрлари таъсир кўрсатади. Ижтимоийлашув инсоннинг бутун ҳаёти давомида амалга оширилади. Нафақат жамият инсонга, балки инсон ҳам жамиятга таъсир ўтказди. Фалсафа ҳам, педагогика ҳам бу жараёнда шахс қандай шаклланаётгани, ривожланаётгани, шахс ва оила, шахс ва этнос, шахс ва давлат қай тариқа ўзаро муносабатга киришаётганини ўрганади.

Инсон жамияти муносабатларнинг мураккаб тизимини акс эттиради. Улардан бири — жамоадаги *шахсдир*.

Инсоният тарихида жамоалаштиришнинг турли шакллари мавжуд бўлган. Улардан бири *маҳалла кенгаши* бўлиб, у тарбиявий ҳамда, давлат аҳамиятига молик масалаларни ҳал қилган.

Ижтимоий педагогика масалаларидан бири — *шахс ва муҳитнинг* ўзаро муносабатидир.

Ҳозирги шароитда ижтимоий фалсафа жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар: — *янги иқтисодий, сиёсий, оилавий, миллий, диний* муносабатларни акс эттиради. Замоनावий оила, унинг инқирози, таълим ва мактаб, ёшлар ва жамият, шахар ва табиат, бозор ва бюджет, миллий муносабатларни англаш учун татбиқ этилади. Бу муаммоларнинг марказида *инсон, шахс* ётади.

Замоनावий ижтимоий фалсафанинг биринчи даражали муаммоси ижтимоий, иқтисодий, маданий ва таълим муаммоларидаги номутаносиблик ҳисобланиб, бундан аввало инсон азият чекади. Инсонга нисбатан жамият томонидан, муҳит томонидан адолатсизлик қилинади. У давлат ва инсон, маънавият ва дин, турли мафкуралар босими номутаносибликларини ҳис қилади. Ҳозирги жамиятда муомала, ўзаро тушуниш, инсоннинг руҳий, жисмоний ва маънавий соғлиғига таъсири сезилади.

Ижтимоий фалсафа ва ижтимоий педагогика алоқасидаги умумийлик

Ижтимоий фалсафа ва педагогика алоқасидаги умумийлик нимада кўринади? Бу ижтимоий фалсафа инсон ва жамият муносабатларининг асосий муаммоларини аниқлайди, уларнинг бир қисмини ижтимоий педагогика ҳал қилади. Булар: *шахс ва муҳит, шахс ва таълим, шахс ва оила, шахс ва маънавий маданият, шахс ва жамоат ишига тайёргарлик ва иштирок.*

Шунингдек, ҳозирги шароитда инсон ва табиат муносабатлари ўткир ижтимоий-фалсафий муаммога айланди. Глобал экологик катаклизмда экологик бузилишлар билан боғлиқ одамлар ва хусусан болалар касалликлари ижтимоий муаммога айланди.

Бу ерда ижтимоий фалсафа муҳитида шахс шаклланиши, шунингдек, оила, мактаб, миллий муносабатлар кескинлашган ҳолатларнинг янги талқинига мурожаат қилишни талаб қилади. Бу тушунчалардан ижтимоий педагогикада тарбиянинг ижтимоий муҳитга боғлиқлиги муаммоси юзага чиқади. Ижтимоий педагогика ўзгараётган муҳит шахс шаклланишига қандай таъсир қилмоқда, янги жамиятда ўсиб келаётган авлод таълими ижтимоий муаммоси қандай ҳал этилаётганини таҳлил қилади.

Ижтимоий педагогикага нисбатан ижтимоий фалсафа — ижтимоий педагог ва ходимга жамиятнинг ижтимоий муаммоларига йўналишида кўмаклашувчи *методология* ҳисобланади.

Ижтимоий фалсафа жамиятнинг турли қатламларининг манфаатларини аке эттиради. *Ижтимоий, маънавий, иқтисодий, тиббий, ҳуқуқий* муаммолар билан бир қаторда инсоннинг психологик, педагогик муаммоларини кўриб чиқиш имконини беради. Бунда жамиятга мослашуви, бунда педагог болага қандай ёрдам бериши кабилардир.

Ижтимоий педагогика жамият ва шахс муаммоси билан шуғулланиш асносида жамиятда инсон муносабатларини тартибга солади. Ижтимоий педагог болага ҳозирги оиланинг инқирозли ҳолатларида жамиятдаги ўрнини топишга, турмуш шароитларига мослашишда кўмаклашади.

Янги иқтисодий шароитда, хусусий мулкнинг янги шакллари ва бозор иқтисодиёти шароитида янги иқтисодий тафаккур шаклланимоқда. Ижтимоий педагогика янги иқтисодий муносабатлар оила муносабатларига, бола тарбиясига қандай таъсир қилаётганини таҳлил

қилади. Оила инқирози қайтарилмас жараён сифатида шахсга, бугун авлодга таъсири, иқтисодий инқироз шароитида бола ва ўсмирлар ижтимоий меҳнатга қандай тайёрланаётганини ўрганиш шулар жумласидандир.

Ёшларни меҳнатга тайёрлаш, касб танлашда амалий кўмаклашиш учун замонавий таълим тизимида қандай чоралар амалга оширилиши лозим?

Ижтимоий педагогика биринчи навбатда бола муаммоларига муурожаат қилади. Болалик жамиятнинг ижтимоий муаммоси сифатида энг кам муҳофазаланган саналиб, ҳозирги шароитда жамият инқиро зининг барча силсилалари болаларга айниқса кучли таъсир қилади.

Ижтимоий педагогика шахсни тарбиялаш масалалари, унда маънавий-ахлоқий сифатларни шакллантириш, танг вазиятларда қўллаб-қувватлаш, болани замонавий жамиятга мослашувида кўмаклашиш каби масалаларга муурожаат қилади.

Ижтимоий педагогика инсон ва муҳитнинг ўзаро уйғунлиги — мавжуд шахс таълими ва тарбияси, мактаб ва замонавий таълим тизими, касбий тайёргарлик, болалар ва ўсмирларни ижтимоий ҳимоялаш маркази ишлари каби муаммоларни ҳал этишга қаратилган изланишлар олиб боради.

Давлат ўсиб келаётган ёш авлод таълим-тарбиясидан четлашган вазиятда шахсни таълим олиш имкоинияти ва қобилияти, тенг таълим, умумий таълим муаммоси қандай ҳал этилади? Оммавий таълим инқирозини енгиб ўтишда ўз-ўзини тарбиялаш, таълим олиш ва шакллантириш устувор вазифага айланади.

Бугунги *ижтимоий педагогика бу*— жамиятдаги инсон, жамиятда шахс шаклланиши, шахснинг ижтимоийлашуви, болаликнинг ҳозирги шароитдаги қийинчиликлари кабилар ҳақидаги билимдир. Ижтимоий педагог амалиёти боланинг жамиятда ижтимоий-руҳий барқарорликка эришиши, янги муносабатлар ҳосил қилишига қаратилган.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий фалсафа ва ижтимоий педагогиканинг умумий жиҳатлари нимада?
2. Ижтимоий фалсафада инқилобий демократлар ва социалист — утопистлар шаклланиши масалалари.

Замонавий таълим тизими, унинг ижтимоий функциялари ва муаммолари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси таълим олиш ҳуқуқига эга эканлиги кафолатланган. Умумий ўрта таълим Ўзбекистонда мажбурийдир. Ота-оналар ёки уларнинг ўриндошлари бола томонидан умумий ўрта таълим олинишини таъминлашга мажбур.

Конституция асосида давлат таълим стандартлари белгиланади, турли таълим ва ўз-ўзини такомиллаштириш шакллари қўллаб-қувватланади.

Муайян масалалар қонун билан белгиланади. Масалан, «Таълим тўғрисида» ги Қонун 1997 йилда қайта таҳрир этилиши билан юзага келган вазият қонуний асосланган. Ушбу қонун давлатнинг таълим соҳасида, таълим жараёнини ташкил қилинишининг умумий талабларида устувор сиёсатни белгилайди.

Қонуннинг 10-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги тизимларда амалга оширилади:

Мактабгача таълим;

Умумий ўрта таълим;

Ўрта махсус касб-ҳунар таълими;

Олий таълим;

Олий ўқув юртидан кейинги таълим;

Кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш;

Мактабдан ташқари таълим;

Қонуннинг 4-моддасида фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи ижтимоий кафолатланган.

Жинси, тили, ёши, irqи, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, ҳар кимга билим олишда тенг ҳуқуқлар кафолатланади.

Билим олиш ҳуқуқи:

— давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ривожлантириш;

— ишлаб чиқаришдан ажралган ва ажралмаган ҳолда таълим олишни ташкил этиш;

— таълим ва кадрлар тайёрлаш давлат дастурлари асосида бепул ўқитиш, шунингдек таълим муассасаларида шартнома асосида тўлов эвазига касб-ҳунар ўргатиш;

— барча турдаги таълим муассасаларининг битирувчилари кейинги босқичдаги ўқув юртларига киришда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши;

— оилада ёки ўзи мустақил равишда билим олган фуқароларга аккредитациядан ўтган таълим муассасаларида экстернат тартибда аттестациядан ўтиш ҳуқуқини бериш орқали таъминланади.

Бошқа давлатларнинг фуқаролари Ўзбекистон Республикасида халқаро шартномаларга мувофиқ билим олиш ҳуқуқига эга.

Республикада истиқомат қилаётган фуқаролари бўлмаган шахслар билим олишда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг ҳуқуқларга эга.

Таълим жараёни қатнашчиларини ижтимоий ҳимоя қилиш — қонуннинг III бўлимида келтирилган (20-модда), Таълим олувчиларни ижтимоий ҳимоя қилиш (21-модда), Таълим муассасалари ходимларини ижтимоий ҳимоя қилиш (22 модда), Етим болаларни ва ота-оналарининг ёки бошқа қонун вакилларининг васийлигисиз қолган болаларни ўқитиш (23-модда), Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган болалар ва ўсмирларни ўқитиш (24 модда).

Таълим муассасасида таълим олувчилар қонун ҳужжатларига ва норматив ҳужжатларга мувофиқ имтиёзлар белгиланган. Жумладан стипендия ва ётоқхонада жой билан таъминланиши, таълим муассасалари ходимларига иш вақтининг қисқартирилган муддати белгиланиши, ҳақи тўланадиган йиллик узайтирилган таътиллар ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган имтиёзлар берилиши, таълим муассасалари иш ҳақига мўлжалланган мавжуд маблағлар доирасида мустақил равишда ставкалар, мансаб окладларига табақалаштирилган устама белгилашга ҳамда меҳнатга ҳақ тўлаш ва рағбатлантиришнинг турли шакллари қўллашга ҳақли эканлиги, етим болаларни ва ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакилларининг васийлигисиз қолган болаларни ўқитиш ва уларни боқиш давлатнинг тўла таъминоти асосида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилиши, жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган, шунингдек, узоқ вақт даволанишга муҳтож болалар ва ўсмирларни ўқитиш, уларни тарбиялаш ҳамда даволаш учун ихтисослаштирилган таълим муассасалари ташкил этилади. Болалар ва ўсмирларни ушбу таълим муассасаларига юбориш ва улардан чиқариш ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакилларининг розилиги билан психологик-тиббий-педагогик комиссиянинг хулосасига биноан амалга

оширилиши. Алоҳида шароитларда тарбияланиш ва ўқишга муҳтож болалар ва ўспиринлар учун уларнинг билим олиши, касб тайёргарлиги ва ижтимоий тикланишини таъминлайдиган ихтисослаштирилган ўқув-тарбия муассасалари ташкил этилиши, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этиш муассасаларида сақланаётган шахсларнинг таълим олиши ва мустақил билим олиши учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда шароитлар яратилиши таъкидланган.

Таълимнинг барча қисмлари шахсни такомиллаштириш, унинг маданий, жисмоний ва маънавий ривожланиши, умумий ва касбий билим эгаллаши масалаларини ҳал қилади. Мавжуд тизим янги авлодни жамоат ва меҳнат ҳаётига тайёрлаб, ҳар бир шахснинг ижодий ривожланишини таъминлаши лозим.

Таълим болага билим беради, кўникма ва малакани ҳосил қилади. Лекин таълимни эгаллаш жараёнида тарбия ҳам амалга оширилади. Жамиятда ахлоқ ўзлашмалари, одамларга ва меҳнатга муносабат шакллантирилади.

Таълимнинг вазифаси — ўсиб келаётган авлод томонидан ўқув фанлари тизими — фан асослари, техника, мафкура, маданият ва санъат, ижтимоий тажрибасининг ўзлаштирилишидир. Математика асослари, табиий фанлар, бадиий ва жисмоний таълим, она тили ва хорижий тиллар бўйича билим олишдир. Таълим — меҳнат тарбияси, ўқувчиларнинг ишлаб чиқариш амалиётида иштироки, ижтимоий фойдали меҳнатда иштироки билан боғлиқ.

Таълим жараёни мажбурий тартибда тарбиявий функцияларни ҳам ўз ичига олади. Таълим ва тарбия бирлиги зарурати ўтмиш педагоглари томонидан бир неча марта илгари сурилган. «Тарбияловчи билим» атамаси фақат ҳозирги педагоглар томонидангина амалиётга татбиқ этилмаган.

Мулоқот, ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги фаолияти, ўқувчи ва ўқув жамоасида намоён бўлгани учун таълим жараёни ижтимоий характерга эга. Мактабдаги билимдан ташқари ўқувчи оммавий ахборот воситаларидан, оиласидан билим олади (радио, интернет, матбуот каби).

Тарбия бу — шахс шаклланиши, унинг характери, ҳис-туйғулари, ахлоқий-эстетик идеали, меҳнат қилиш уқуви, ахлоқ маданияти шаклланишидир.

Амалиёт кўрсатадики, мактаб таълими жараёнида, бола ижодий тафаккури—ақлий машқлар методини қўллаш, ностандарт фикрлашга ўргатиш, ўқувчига ўзига ишонч ортишида ёрдам беришни

ривожлантиришни ўз олдига мақсад қилган ўқитувчи кўнроқ самарага эришади. Тарбияловчи таълим методининг фавқулудда аҳамияти ҳақида рус педагоги К. Д. Ушинский ёзиб ўтган.

Тарбия методи — катталарни бола ривожланишига таъсир ўтказиш усуллари ҳисобланади. Тарбия мазмуни, уни ташкил қилиш шакллари ва методлари, шахс ривожланишининг якуний натижаларига боғлиқ бўлади. Шахсни ўраб турган муҳит ҳақидаги билимни эгаллаш жараёнида ақлий тарбия содир бўлиб, тафаккур, ижодий ёндашув ривожланади. Спорт билан шугулланиш, соғлиқни мустаҳкамлаш бўйича мактабда ташкил қилинган ишлар натижасида жисмоний тарбия амалга ошади. Мактабда ўтказилаётган ҳуқуқий билим, ватанпарвар, байналмилал, жинсий ахлоқ туйғуларини ривожлантириш маънавий-ахлоқий тарбияга йўналтирилади.

Мактабнинг тарбиявий фаолияти ўқув жамоаси, синф жамоалари ўзаро ҳаракати, ўқувчиларнинг ўзини-ўзи бошқаришини ташкил қилинишига ҳам боғлиқ бўлади. Мактаб ишида дарсдан ташқари ва номактаб тарбия тушунчалари ҳам мавжуд. Унинг мақсади—болалар учун турли бадиий, тасвирий, драматик ва фан тўғарақларида машғулотга шароит яратиш ҳисобланади. Шунингдек, бу ижтимоий фойдали ишни ташкил қилиш, турли тадбирлар ўтказиш ҳамдир.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўқув-тарбия муассасаларининг мавжуд тизими.
2. Мактаб, ўқитувчи, ўқувчи. Таълим-тарбия шакллари ва методлари.

Бола шахси, унинг ривожланиши ва муҳитта боғлиқлиги

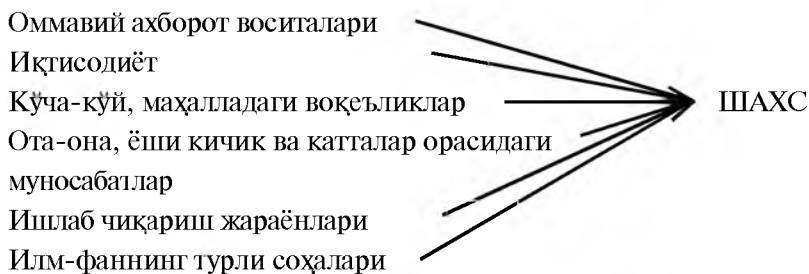
Шахс тарбияси ва ривожланиши педагогика фанининг муҳим муаммоси ҳисобланади. Ўсиб ва ривожланиб борувчи инсон тарбия объекти ҳисобланади. Инсоннинг ривожланиши бутун ҳаёти давомида давом этади. Бунда у турли ўзгаришларни жисмоний, руҳий, миқдор ва сифат ўзгаришларни ўз бошидан кечиради. Инсонда бўладиган жисмоний ўзгаришларга — бўйининг ўсиши, вазнининг оғирлашиб бориши, суяк ва мушак тизимларининг ички аъзолари ва асаб тизимининг ўзгариб бориши киради. Руҳий ўзгаришлари эса унинг ақлий ривожига алоқадор бўлади ва инсонда руҳий сифатларнинг

шаклланиб бориши, унда ҳаёт учун зарур бўлган социал сифатларни таркиб топиши ҳисобланади.

Одам боласининг ривожланиши — бу муҳим жараён ҳисобланади. Шахснинг камол топишида ва унинг хулқига ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсир кучи ҳамيشа бир хил бўлавермайди. Шахснинг фазилатларини тўғри аниқлаш ва беҳато баҳолаш учун уни турли муносабатлар доирасида, турли вазиятларда кузатиб кўриш лозим.

Педагогикада «шахс» тушунчаси «инсон» тушунчасидан фарқи ўлароқ, у инсоннинг ижтимоий хусусиятларини англатади. Яъни жамият аъзосининг бошқа одамлар билан муомалада бўлиши, муносабат ўрнатиш натижасида шаклланиб борадиган сифатларни билдиради. Инсон руҳий хусусиятларининг ривожланиши (ақл, ирода, диққат ва ҳоказо), ҳаётда ўз ўрнини топа олиши, унинг Ватан, халқнинг равнақи йўлида оғишмай, эътиқод билан хизмат қилиши, иймонли бўлиши, инсонни шахс даражасига кўтаради. Бундай сифатларнинг рўёбга чиқиши тарбияга боғлиқ бўлади.

Демак, таълим-тарбия муассасаларидан ташқари тарбиявий таъсирлар, яъни кундалик ижтимоий воқеликларнинг шахсга кўрсатаётган таъсири, уларни ижтимоий педагогик, илмий, назарий ва амалий ўрганиш, педагогикада шу кунга қадар етарлича эътибор берилмаган *ижтимоий педагогикага* заруратни вужудга келтирмоқда, Курснинг номидан ҳам кўриниб турганидек, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳалари шахсга, айниқса ёшларга, албатта ўз таъсирини кўрсатади, Бунга мисол тариқасида қуйидаги жадвални келтиришимиз мумкин:

Жамият ўзининг қурилишига кўра турли хилдаги ўзаро боғланган ва ўзаро таъсир этувчи **ижтимоий институтларга** эга. **Ижтимоий институт** — инсонлар жамиятдаги ҳаётининг тарихан мураккаб шаклда ташкил этилганлиги ва артибга солинганлигини ўрганади. Худди ана шулар орқали бола жамият меъёрлари ва ахлоқ қоидаларини

ўзлаштиради. Шундай ижтимоий институтларни ижтимоийлашган институт деб номлаш мумкин ва буларга **оила, таълим, маданият** ва **дин** кабилар киради.

Оила — ижтимоийлашишнинг етакчи институти, бу орқали бола асосий ижтимоий билимни эгаллайди, ахлоқий мохирлик ва кўникмани олади, маълум баҳо ва энг юксак мақсад қилишни ўзлаштиради, ҳаётида нима керак бўлса шу жамиятдан олади.

Таълим — таълим орқали бола бу жамиятга ҳукмронлик қилаётганларни баҳолай олади. Таълимда билим олиш жараёнида, у нафақат ривожланади, балки жамиятдаги ҳаётга мослашади.

Маданият — бу шундай ижтимоий институтки, инсоният ўзи учун яратилган моддий ва маънавий бойликларни танлайдиган маскан. Болага унинг шаклланиш жараёнида адабиёт, мусиқа, расм, оммавий ахборот воситалари ва бошқаларнинг таъсири тегади.

Дин — ижтимоий институт сифатида мураккаб ижтимоий қўринишга эга. Бир бугунича тизимда алоҳида тасаввур, сезги, ибодат ҳаракатлари, ташкилотлар ва сиғинувчиларнинг турли хил бирлашмалари мавжуд. Доимий ахлоқий қадриятлар, ислом, христиан (яқинларга севги ва гамхўрлик, ҳалоллик, чидампилик, яхшилик, меҳр-мурувватлилик ва б), диний байрам ва анъаналар, диний мусиқа ва бошқалар боланинг жамиятдаги ахлоқий меъёрлари таъсир этиши мумкин.

Мазкур курс бевосита педагогика ва психология факультетларининг ўқув режаларига киритилган. Социология фани педагогика учун қимматли база ёки материал тайёрлаб бера олади. Аммо педагоглар учун ўша жамиятдаги ҳодиса, жараёнлар ва муносабатларнинг инсон онгига, инсонларнинг маънавий ҳаётига, одоб-ахлоқ меъёрларига бўлган таъсири муҳимроқдир. Шунинг учун ҳам уни ижтимоий ҳаёт педагогикаси, жамият ва жамоа тарбияси, кундалик ҳаёт тарбияси десак муболага бўлмайди.

Фан фаолиятнинг бир соҳаси сифатида янги объектив билим ва кўникмаларни яратади. Инсоннинг ривожланиши жуда қийин ва мураккаб жараён ҳисобланади. Ривожланиш ҳар қандай тирик организмга, шу жумладан инсонга ҳам хосдир. Ривожланиш ташқи ва ички факторлар таъсири остида бўлади.

Ташқи факторларга: Инсонни ўраб турган табиий ва ижтимоий муҳит, болаларда маълум шахсий жиҳатларни шакллантиришга қаратилган мақсадли йўналтирилган фаолият киради.

Ички факторларга: биологик факторлар киради. Инсоннинг ривожланишига таъсир қиладиган факторлар *бошқариладиган* ва *бошқарилмайдиган* бўлади. Боланинг ривожланиши жараёнида турли

фаолиятларга дуч келади: *уйин, ўқиш, меҳнат, спорт ва бошқалар*, турли кишилар билан мулоқотда бўлади: *ота-онаси, ака-укаси, қариндошлари, дўстлари* ва бошқалар билан.

Турли фаолиятларда турли инсонлар билан мулоқотга киришиш натижасида болада ижтимоий кўникмалар ҳосил бўла бошлайди. Боланинг нормал ривожланиши учун мулоқотнинг аҳамияти жуда каттадир.

Боланинг ижтимоийлашувига *экологик факторлар*: сув, ҳавонинг ифлосланиши ҳам таъсир кўрсатади. Бугунги кунда салбий экологик факторлар таянч аппаратининг бузилишини, *шизофрения, қон касалликлари* каби касалликларга олиб келмоқда, болани ижтимоийлашиш жараёнида буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиш талаб қилинади.

Умуман олганда, боланинг шахс сифатида ривожланиб, камол топишида 3 турдаги факторлар таъсир қилади: микро факторлар, макро факторлар, мезофакторлар.

Социализация – узлуксиз ва кўп қиррали жараён. Бу жараён айниқса, болалик ва ўсмирликда жадал кечади. Агар бу жараённи образли қилиб уй қурилиши деб тасаввур қилса, унда айнан болаликда бутун бинога пойдевор қўйилади ва қурилади. Кейинчалик бутун умр давомида фақатгина пардозлаш ишлари олиб борилади.

Бола социализацияси жараёни, шахс сифатида унинг шаклланиши ва ривожланиши атроф-муҳит билан ўзаро таъсирда содир бўлади.

Шахс социализациясининг макро (грекча *macro* «катта»), мезо – (*mesos* «ўрта») ва микро (*micro* «кичик») омилларини фарқлайдилар.

Макроомиллар – инсон яшайдиган мамлакат, жамият, давлат ҳамда дунёвий планетар жараёнлар – экологик, демографик, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва б.

Мезоомиллар – этник кўрсатмаларни шакллантириш, шахснинг миллий ҳаёт ва этникаро муносабатларнинг у ёки бу ҳолларини қабул қилиши, инсонларнинг ўз эпоси (халқи) тарихи ва ҳозирги ҳаёти ҳақида қарашлари ва фикрлари; бола яшайдиган ва ривожланадиган минтақавий шарт-шароитларнинг таъсири; яшайдиган жой тури (шаҳар, туман маркази, қишлоқ); оммавий коммуникация воситалари ва б.

Микроомиллар – яқингина маконни ва ижтимоий муҳитни ташкил қиладиган оила, таълим муассасалари, тенгдошлар гуруҳи ва б. мана шу яқингина муҳитни, яъни бола ўсадиган муҳитни социум ёки микросоциум деб аташади.

Бола социализациясига омиллarning таъсири чизмаси

Социум (яқин муҳит) — бола социализацияси учун муҳим аҳамиятга эга. Бу яқин ижтимоий муҳитни бола аста-секин ўзлаштиради. Бошида у (бола), асосан, оилада ривожланади, сўнг янги муҳитларни ўзлаштиради — мактабгача муассасалар, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар, ўртоқлар давраси, дискотекалар ва ҳ.к. Ёш ўтган сари бола томонидан ўзлаштирилган ижтимоий муҳит «худуди» тобора кенгайиб боради.

Боланинг социумда ривожланишига ижтимоий мақом шахсининг таъсири жуда катта бўлади. Ижтимоий мақом туғма, орттирилган бўлади.

Тарбия тарихан вужудга келган ижтимоий ҳодиса бўлиб, кейин хулқни бошқариш ва белгилаш бир-бирини талаб этадиган ва белгилайдиган таркибий қисмлар — *ахлоқий онг*, *ахлоқий фаолият* ва *ахлоқий муносабатларнинг* мураккаб йиғиндисиدير.

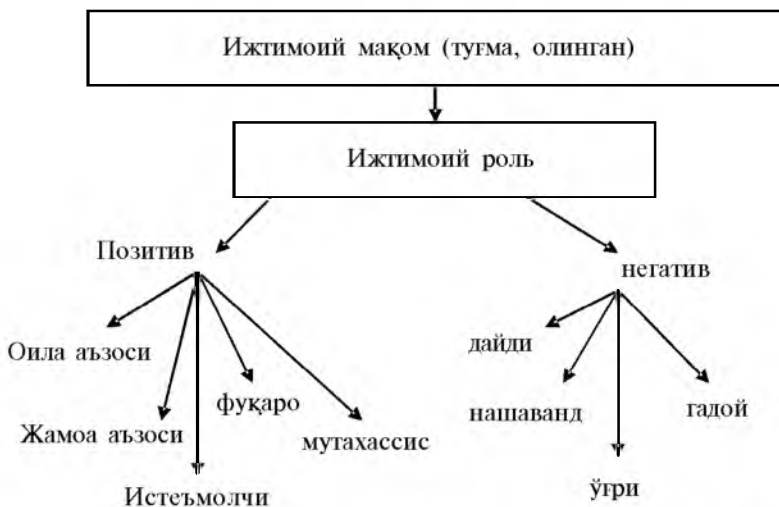
Инсон жамиятда бир вақтда бир қанча ўринларни эгаллаши мумкин. Масалан, аёл киши ўқитувчи, рафиқа, она, қиз бўлиши мумкин. Ҳар бир тугган ўрин инсонга муайян бир талабларни қўяди ва шу билан бирга унга қандайдир ҳуқуқларни беради. Жамиятда инсоннинг ўзини тутиши муайян бир ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан тавсифланади, социологияда бу **ижтимоий мақом** деб аталади.

Баъзи бир мақомлар бизга туғилишимиздан берилади. Инсон мақоми жинси, миллати, туғилган жойи, исм-шарифи ва бошқа омиллardan келиб чиқади. Бундай мақомлар туғма ёки берилган деб аталади. Бошқалари эса инсоннинг ўзи мустақил равишда жамиятда шахсий ҳаракатларига кўра эришгани билан аниқланади. Масалан, педагог, врач, муҳандис мақомини инсон керакли касбий таълим

юртида ўқигани ва диплом олгани учун олади. Бу ҳолда эришилган ёки олинган мақом ҳақида гап юритилади.

Мақом инсоннинг жамиятда ўзини тутишини аниқлайди. Маълум бир вазиятларда шахс ўзини истаганича эмас, балки ўз мақомига кўра тутати. Атрофидаги инсонлар ундан бу вазиятларда муайян интизомни кутади, яъни инсон муайян бир ролни ўйнаппа мажбур. Шунинг учун, инсон мақомилан келиб чиққан кутилаётган интизом ижтимоий рол деб аталади.

Жамиятда нафақат у (жамият) билан кутилаётган мақомлар, балки ижтимоий меъёр ва қадриятларга тўғри келмайдиган мақомлар ҳам мавжуд. Шунинг учун ривожланиш жараёнида бола позитив ижтимоий ролни ва шу билан бирга негатив ролни ҳам ўзлаштириши мумкин.

Позитив ролли: оила аъзоси (ота ва она, бува ва буви, ўғил ёки қиз, ака ва сингил, неvara ва б.), жамоа аъзоси (ўқувчи, ўртоқ, дўст, етакчи ва б.), истеъмолчи (инсонга овқат, кийим, оёқ кийим ва б.), фуқаро (Ватанни севади, у билан фахрланади, ватанпарвар бўлиш), мутахассис (ўқитувчи, врач, иқтисодчи, муҳандис ва б.).

Бола билан маълум ролда ўзини тутиш механизми унга ижтимоий муносабатларга муваффақиятли киришиб кетишни таъминлайди, ҳар бир у учун янги бўлган вазиятга мослашиб кетиш имкониятини беради.

Бу индивидни ижтимоий муҳит шарт-шароитига мослашиб кетиши жараёни **ижтимоий мослашув** деб аталади.

Шахс ижтимоий муносабатларда ҳам намоён бўлади. Аниқроғи ҳар бир одамнинг меҳнатга, кишиларга, жамиятга нисбатан муносабати ҳам турлича ифодаланади. Шахснинг ахлоқий ва фаоллик даражасига хос сифатлари ҳам уни бошқалардан ажратиб туради.

Шахс ҳақида гапирилганда табиий ҳолатда шундай савол туғилади. Ҳар қандай одам шахс бўла оладими, шахс бўлиши учун нималар қилиши керак. Бу саволга шундай жавоб бериш мумкин. Инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатида шахсга айланиши учун энг аввало ижтимоий ҳаёт тажрибалари ва яхши тарбия керак бўлади. Ана шундай омиллар таъсири остида инсон ривожланади ва шахсга айланади.

Педагогика соҳасида тадқиқот олиб борувчи олимларнинг кўп йиллик изланиш натижалари асосида инсоннинг ривожланишига қўйилган таъриф берилади: *Оддийдан мураккабга, қўйдан юқорига, эски сифатлардан янги ҳолатга ўтиш, янгиланиш, янгининг пайдо бўлиши ва эскининг ўлиб бориши, миқдор ўзгаришининг сифат ўзгаришига олиб келувчи мураккаб ҳаракат жараёни* деб қарайдилар. Зеро, ҳаёт қонунларининг кўрсатишича ҳам ривожланишнинг асосий манбаи қарама-қаршилиқлар ўртасидаги курашдан иборатдир.

Инсоннинг муносабатлар доирасига нафақат ўзга кишилар билан алоқаси, балки табиатга, жамиятга, ҳаётга, меҳнатга бўлган муносабатлари ҳам киради. Мана шундай муносабатлар асосида инсон ўзининг қобилиятларини, ақлини, фаросатини намоён қила бошлайди. Бу билан у, умуман бутун борлиққа бўлган муносабатини ифодалайди. Табиийки, бу фазилатлар фақат тарбиянинг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам инсон ривожланишини, унга сингдирилган тарбиянинг натижаси деб қараш мумкин.

Шахсни ривожлантириш вазифасини тўғри ҳал қилиш учун аввало унинг хулқига таъсир этувчи омилларнинг табиатини, шахснинг шахсий хусусиятини яхши ўрганмоқ лозим. Бунинг учун шахсни турли муносабатлар доирасига қўйиб кузатиш даркор. Ана шундагина шахснинг ижтимоий хулқи маънавий қиёфаси, инсоний фазилатлари рўёбга чиқади.

«Ҳар бир инсон, деган эди Форобий — ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва юксак етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли одам яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир-бирларига етказиб

берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп инсонларнинг бирлашуви орқалигина ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин».

Тарбиячининг болага сингдириши лозим бўлган тарбия самарали таъсир этиши учун унинг ўсиш ва ривожланиш қонуниятларини яхши билиш, шахсий хусусиятларини ҳисобга олиши муҳим шартлардан биридир.

Болаларнинг шахсий фазилатлари шаклланишида қайси омил етакчи вазифасини бажаради, деган табиий савол туғилади. Демак, инсон ривожланишда *биологик омилми, ижтимоий омилми* ёки *тарбия омилми*, қайси бири етакчи рол ўйнайди, деган саволга жавоб бериш лозимдай кўринади. Бу саволга турли тарихий даврларда турлича ёндашиб, турлича жавоблар берилган. Ҳозирги кунда ҳам бу масалага турли нуқтаи назарлар билдирилмоқда.

Фанда одамнинг шахс сифатида ривожланишига биологик ва социал омилларнинг таъсири ўртасидаги муносабатни белгилаш борасидаги мунозара кўп асрлардан бери давом этиб келмоқда. Кўн асрлик мазкур мунозара замирида икки бир-бирига қарама-қарши нуқтаи назар вужудга келган. Улардан бири одам боласининг шахс сифатида ривожланишида *табиий-биологик омиллар* ҳал қилувчи роль ўйнайди деса, иккинчи тоифа олимлар эса *ижтимоий воқеалар* тарбиянинг муҳим омил эканлигини таъкидлайдилар. Биринчи гуруҳ олимларининг фикрича, одам боласининг ривожланиши туғма имкониятларга боғлиқ бўлиб, ривожланиш эса ўсиш ва табиий туғма хусусиятларнинг миқдорий ўзгаришларидан иборат экан. Демак, болага она қорнида авлод-аждодларидан туғма ўтган хусусиятларгина ривожланади, деган тушунча келиб чиқади. Бу нуқтаи назар намоёндалари тарбиянинг родини чеклаб, ривожланишни инкор этадилар. Бундай илмий фараз фанда *биологик йўналиш* деб аталади.

Айтиш жоизки, худди шунга яқин нуқтаи-назарни XVII аср фалсафасида вужудга келган «префоризм» оқими намоёндаларининг фикрларида ҳам учратиш мумкин. Улар одам боласига она пушгидан қандай сифатлар ўтган бўлса, фақат шу сифатларгина шаклланади деб ижтимоий муҳит ва тарбиянинг родини четаралаб қўйишади.

Инсон шахси ва унинг хулқ-атворининг ривожланиши ҳар бир наслнинг родини юксак баҳолаган яна бир оқим «биохервизм» бўлиб, у XX асрнинг бошларида кенг тарқалди.

Бу оқимнинг кўзга кўринган йирик намоёндалари **Эдуард Торандайк** биохервизм таълимотига асосланиб, *одамнинг хулқ-атвори механик стимуллари организмда бевосита туғдирадиган кўп-лаб қилинадиган механик машқлар билан мустаҳкамландиган соф ташиқи*

реакциялардан иборатдир, дейди. Унинг фикрича, шахснинг барча хусусиятлари, шу жумладан онг ва ақлий қобилият ҳам наслдан наслга ўтади, гуё «одамнинг кўзи, тишлари ва бармоқлари каби ақлий қобилияти ҳам табиатан берилгандир. Инсон «генлар батареяси» бўлиб, улар наслдан-наслга туғма ўтиб боради ва шахснинг ривожланишини ҳам, унинг келажагини ҳам шулар белгилайди», дейди.

Американинг «прогматик»ларининг атоқли вакили **Д. Дьюи** ва унинг назариясининг давомчиси **А. Комбслар** ҳам шахс ривожланишини *биологик омил* деб изоҳлайдилар. Улар ривожланишни фақат миқдорий ўзгаришдан иборат деб кўрсатадилар. *Одам нима билан туғилган бўлса, тарбия жараёнида бу сифатлар ва хусусиятлар ўсиб боради. Тарбия ташқаридан киритилган нарса эмас, одам билан дунёга келган хусусият ва қобилиятни ўзгартиради», — дейди Д. Дьюи.*

Дарҳақиқат, педагогика фани одам боласининг шахс сифатида ривожланиб, тараққий этиб боришини ўта мураккаб ва қарама-қарши жараён деб билади. Унинг шахс сифатида шаклланишида насл ҳам (биологик омил), ижтимоий муҳит ҳам (бола яшайдиган шароит), тарбия ҳам, ўз ҳоли ва ўз ўрни билан муҳим роль ўйнайди. Бу ҳар учала омилнинг қайси бири етакчи эканлигини, педагогика фани асрлар мобайнида авлод-ажлодларимиз тўплаган тажрибаларга суянган ҳолда илмий нуқтаи назардан исботлаб беришга ҳаракат қилади.

Шахс маълум ижтимоий тузилма маҳсули. Унинг моҳиятини ижтимоий муносабатлар ташкил этади. У яшаётган жамиятдаги тарихий шароит, шахснинг ҳаётий фаолиятида содир бўладиган ижтимоий муҳит унга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Зеро, инсон ота-боболар тажрибасини ўрганади, шахс сифатида ривожланиб боради, ўрганган тажрибаларни такомиллаштиради. Натижада уларни ўз фаолиятида қўллайди. Ана шу яшаётган шароит ва меҳнат қилаётган шароит унга бўлаётган тарбиявий таъсир ва фаолият жараёнидаги жадаллик туфайли шахсий хусусиятлар вужудга келади, демак, одам шахсининг жамиятдаги ривожланиши табиат, муҳит ва инсонинг ўзи ўртасидаги мураккаб алоқа таъсири остида рўй беради, инсон уларга жадал таъсир этади ва шу йўл билан ҳаётини ўз табиатини ўзгартиради.

Педагог ва психолог олимлар шахснинг ривожланишида ирсиятнинг ролига катта аҳамият бериш билан бирга, муҳит ва тарбиянинг ролига ҳам юксак баҳо беришади.

Зотан шахснинг камолга етишида ирсият ва биологик омилларнинг ролини инкор этиш асло мумкин эмас, лекин бу

хусусиятларни болалардаги *ўзгармас хусусиятлар* деб тушунмаслик керак. Тарихий тараққиёт жараёнида одамнинг анатомик белгилари, ўзгаришлари авлоддан-авлодга мустаҳкамланиб бориши ҳам наслдан-насла ўтиши мумкин.

Айни вақтда, одам боласига хос хусусиятлар ҳам ирсият йўли билан ўтади, аммо бу хусусиятларнинг ривожланиши учун улар инсонлар орасида яшаши, алоқа қилиши аҳамиятли эканлигини унутмаслик лозим.

Агар болада туғма лаёқатлар бўлса-ю, лекин, уни ўстиришга ёрдам берадиган ижтимоий, оилавий ва тарбия муҳити бўлмас экан, инсон бўлиб туғилишнинг ҳожати ҳам йўқдир.

Модомики шундай экан, демак, бола ўз лаёқатига мос шароитларда ўсиб зарур фаолият билан шуғулланса, лаёқат эрта кўриниб, ривожланиши, аксинча, зарур шароит бўлмаса бор қобилият ҳам йўқ бўлиб кетиши мумкин. Мана шундай нуқтаи назар инсон лаёқатининг намоён бўлиши ва қобилият сифатида ривожланиши тўла-тўқис ҳаёт шароитига боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Одам боласидаги қобилият куртакларининг ривожланиши аввало ижтимоий муҳитга боғлиқ экан. Яна шу нарсани ҳам айтиб ўтиш керакки, ижтимоий муҳит қулай ва ноқулай бўлиши ҳам мумкин.

Шахс ижтимоийлашувида ижтимоий муҳитнинг таъсири шарқ ва гарб олимларининг диққат марказида бўлган. Зардуштийликнинг муқаддас китоби Авестода оиланнинг соғломлиги, жамият фаровонлиги белгиси эканлиги қайд этилган.

Ибн Сино баркамол инсон тарбиясида ташқи (табиий ва ижтимоий) муҳитнинг ўрни муҳим аҳамиятга эга эканлиги қайд этилган.

Аҳмад Яссавий инсон таълим-тарбиясида уни баркамолликка элтувчи йўл дин, иймон, эътиқодда собитлик, ҳалоллик, поклик эканлигини таъкидлайди. Бу ижобий сифатларга «Нафсни жиловлаш» орқали эришиш мумкинлиги, бунда ижтимоий муҳитнинг салмоқли ўринга эга эканлигини таъкидлайди. Маърифатпарвар олим А.Навоий «Хамса» дostonида инсон ижтимоийлашувида ижтимоий муҳитнинг ўрни муҳимлиги таъкидланади.

Ижтимоий шароитнинг ночорлиги мажруҳларни юзага келтиради. Бутун авлодга зиён етказади. «Инсон—муҳит—тарбия» муаммосида у нафақат муҳитнинг инсонга таъсирини, балки инсонни муҳитга таъсирини ҳам кўради.

Роберт Оуэннинг илмий ишларида инсоннинг муҳитга боғлиқлиги таҳлил қилинади. Унинг таъкидлашича, *инсон муҳит маҳбуси ҳисобланиб, ўзининг ёқимсиз хулқи учун айбдор эмас, балки муҳитнинг ўзи айбдор*. Тўғри тарбия орқали ижобий фазилатларга эга шахсларни тарбиялаш ва шу тариқа жамиятни ўзгартириш мумкин.

Рус инқилобий демократларидан В.Г. Белинский, *фақатгина ижтимоий адолатли жамиятда муносиб фуқаро, идеални тарбиялашга эришиши мумкин*, деб ҳисоблаган. Н.П. Огорев ҳам, *фақат ижтимоий адолатли жамиятдагина инсонда иқтидор ва қобилиятни ривожлантириши мумкинлигини таъкидлаган*.

Н.Г. Черншевский: «Жоҳил ёки ярамас бўлиб она қорнидан туғилмайдилар. Улар маънавий-ахлоқий тарбия етишмаслиги ёки ярамас бўлиш ёхуд очдан ўлиш—иккисидан бирини танлашнинг қўрқинчли зарурияти самарасидир», деб ёзган эди. Бу фикрлар халқ ижтимоий шароитининг яхшиланиши унинг ахлоқий яхшиланишига таъсир килиши мумкинлигини исботлайди.

«Истиқболли ва истиқболсиз одамларни ҳаётнинг ўзи, унинг умумий тузуми пайдо қилади», — деб ёзган эди Н.А. Добролюбов. «Тарбияда обрўнинг аҳамияти» мақоласида у, *тарбиячи тарбияланувчини ҳурмат қилиши лозимлиги, эзгулик ва адолат тамойилларига мувофиқ ҳаракат қилишни синдиришлигини*, айтган эди.

Ижтимоий фалсафага оид мулоҳазалар якунида шунини қайд қилиш лозимки, утопистлар ижтимоий адолатли жамиятни қандай куриш масаласи билан бир қаторда бу жамиятда таълим-тарбияни ташкил этиш лойиҳаларини ҳам тузганлар. Улар талқинининг асоси — муҳит инсон тарбиясида бирламчи омил эканлигидан иборат эди.

Тўғри, ҳар ким ўзича ижтимоий адолатли жамият қандай йўналишда курилиши лозимлигини таклиф қилади. А.И. Герцен Россияни *болта олишга чорласа*, Ш. Фурье ва Р. Оуэн *фаланстер*, ўзига хос кооперативлар ташкил қилиб, инсонни қайта тарбиялашга чақирганлар. 1847 йилда Петербург губерниясида М. В. Буташевич-Петрашевский фаланстер қуради. Фурье *катталар учун фаланстер инқирозга учрагач, жамиятни ўзгартириш учун болалар фаланстери очили лозим ва унда авлод тарбияланади*, деган хулосага келди.

Бугун жаҳонга маълум ва машҳур Ўрта Осиёнинг буюк аллома-лари оналаридан бири табиб, бири шоир, бири муҳандис, бири файласуф бўлиб тутилмаган, балки, уларнинг яшаб турган даври, ижтимоий муҳити қолаверса, оила муҳити уларни мана шундай инсонлар бўлиб етишишларида асосий туртки бўлган, улар яшаб турган ҳаётнинг маъноси, идеал воқелик, ахлоқий ҳақиқат бурч ва

борлиқ, ахлокий ҳаётда объективлик ва субъективликнинг ўзаро муносабати, билиш ва қадр қиммат-сингари ахлоқий сифатларнинг ўта шаклланганлиги ҳам бу каби инсонларни етишиб чиқишида асосий туртки бўлади. Ўша даврда инсонпарварлик ғоялари қадр-қиммати инсонийлик янги ва юксак босқичга кўтарилган эди. Шунинг учун ҳам **Мирзо Бедил** тарбияда инсон қадр-қимматининг буюклиги ҳақида гапириб шундай дейди: — «*Ҳазрати инсоннинг ҳурмат-эҳтиромга сазовор эканлигини тан олмаган ҳар ким малъундир*».

Дарҳақиқат **Имом Ал-Бухорий, Форобий, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Сўфи Оллоёр, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Ҳайём, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Бедил, Аҳмад Дониш** ва бошқа кўпгина мутафаккирларнинг таълим-тарбия ва маърифат ҳақидаги ғояларидан кенг фойдаланиш ва уларнинг дидактик карашларини педагогика фанининг риволанишида методик асос қилиб олиш баркамол авлодни тарбиялашда муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Индивиднинг социумга кириши мураккаб жараён ҳисобланади. Бир томондан, индивидга жамиятлар аъзоси сифатида фаолият кўрсатиш имконини берадиган муайян қадриятлар тизимини (нормалар, намуналар, билимлар, тасаввурларни) ўзлаштириб олишни ўз ичига олса, иккинчи томондан, шахннинг ўз ижтимоий тажрибасини орттириши ва ўзини фаол қарор топтиришини ўз ичига олади.

Ҳар бир инсоннинг шахси таълим, ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади. Натижада у ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли бўлган вазифаларни бажаради, ижтимоий ролни ўзлаштириб олади, ўз қизиқиши, қобилиятини ижодий мулоҳаза қилиб кўради, жамиятнинг бошқа аъзолари билан мустақил муносабатта киришади ва шу тариқа *шахснинг ижтимоийлашуви* юз беради.

Шахснинг ижтимоийлашувини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири унинг ижтимоий фаоллиги ва ҳаракатчанлигидир.

Ижтимоий фаоллик — бу шахснинг жамият ишларида онгли иштироки, уларнинг боришига маълум даражада таъсир ўтказа олмасада, уни ўзгартириш, уларнинг боришига маълум даражада таъсир имконияти тушинилади.

Шундай қонуният мавжуд: инсон бўлиб туғилади, шахс бўлиб шаклланади.

«Шахс» тушунчаси

Шахс— ижтимоий ҳодиса. У вақт билан чамбарчас боғлиқ ва инсонда тарихан нима бор бўлса, шуларни акс эттиради.

Шахс фазилатлари—тугма қобилият эмас, у мерос бўлиб қолмайди, лекин ижтимоий-маданий тараққиёт натижасида юзага келади.

Ҳаётда ўз нуқтаи назарига эга, бунга ўзи устида кўп ишлаган, ижтимоий ҳодиса ва мулоқотни англаган одамлар *шахс* деб эътироф этилади.

Шахс шаклланиши — жамияда инсон ўз ўрнини топиш жараёнидир. Шахс ўз-ўзини шакллантириш, назорат қилиш ва баҳолашга қодир саналади.

Шахс бўлиш—фаол ҳаётий позицияга эга бўлиш демакдир. У ҳақда шундай дейиш мумкин: «*Шунда тўхтаيمان, бошқачаси бўлиши мумкин эмас*». Шахс бўлиш—ички зарурият натижасида юзага келувчи танловни амалга ошириш, қабул қилинган қарор оқибатини баҳолаш, улар учун ўзи ва жамият олдида жавоб беришдир. Шахс бўлиш — ўзини ва бошқаларни муттасил такомиллаштириш, ўз ахлоқини, хатги-ҳаракатларини бошқариш учун зарур усул ва воситаларга эга бўлиш, уларни ўзига бўйсундириш демакдир. Шахс бўлиш — танлов эркинлигига эгалик ва бутун умр уни муҳофаза қилишдир.

Шахснинг характерли қирралари

Шахс мажбурий ижтимоий фазилатлар тўплашга эга. Булар: индивидуаллик, онглилик, масъулият, характер ва темперамент, фаоллик ва мақсадга интилувчанлик, ўз-ўзини назорат ва таҳлил қилиш, йўналганлик ва ирода.

Индивидуаллик — муайян инсоннинг мукамал фазилатлари ҳисобланади.

Онглилик — хатги-ҳаракат ва фаолият натижаларини масъулият билан олдиндан кўра олиш қобилияти.

Темпераментлик — инсоннинг психологик индивидуал қобилияти. Бу индивиднинг психик фаолиятининг нерв-динамик хусусиятлари жиҳатидан тавсифидир. Темперамент ҳиссий жараён, хусусан бола ёшида намоён бўлади. Ёш ўтиши билан ҳиссий ва интеллектуал фаолият инсон характерини белгилайди.

Характер темперамент ижтимоийлашуви натижасида шаклланиб, мураккаб психик ҳосила сифатида кўп сонли шахс хусусиятларидан иборат. Характер инсоннинг ўзига ва жамиятга муносабатида намоён бўлади. У фақат бир одамга хос тушунча. *Масалан*, қатъият, сезирлик, жасурлик, хушмуомалалик муайян инсон учун хос.

Уларнинг қайсидир бири етакчи бўлиб, қолганларини ўзига бўйсундириши мумкин.

Фаоллик — инсонни ўраб турган олам билан ўзаро ҳаракати омилидир. Инсонда ички ва ташқи фаоллик мавжуд. Ички фаоллик — инсон ўзини шакллантирувчи ишини амалга оширади. Ташқи фаолликда — ўзи учун кизиқарли бўлмаган ишни бажаради.

Мақсадга интилувчанлик бу инсондаги — кўзланган мақсадга эришиш қобилияти ҳисобланади.

Йўналганлик — дунёқараш, рухий эҳтиёж ва ишда намоён бўлувчи инсон хатти-ҳаракатлари тенденцияси.

Ирода — инсонда машаққат, тўсиқ, мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиб ўтишга қодирлигида намоён бўлувчи хислат.

Шахс ривожланиши

Бу фазилатларнинг ҳар бири бир хил аҳамият ва қийматга эга. *Инсон ривожланиши* — давомий мураккаб жараён натижаси бўлиб, унинг боришида инсон биологик, психик ва ижтимоий хусусиятларини ўзгартириб боради. Бу ўзлашмалар таълим-тарбия таъсирида шахс шаклланиши жараёнида содир бўлади. Тарбия шахс ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

У инсонни индивидуал жамият мавжудоти сифатида шаклланишини белгилайди. *Масалан*, Мауглини шахс деб бўлмади, у нугқ қобилияти, мулоқот, инсонга хос фазилатлардан маҳрум. Олимлар бу жараённи *номаълум* деб ҳисоблайди. Рус олимларидан П.П. Блонский, Л.С. Виготский, Г.С. Костюк, С.Л. Рубинштейн, А.Р. Луриялар бу жараён устида иш олиб бормоқдалар.

«*Нима учун одамлар турли даражадаги мукамалликка эришадилар*» деган саволга «*бу ички табиий кучлар ва ташқи ижтимоий шароитнинг ўзаро ҳаракатига боғлиқ*» деб жавоб бериш мумкин. Ички бу — инсоннинг физиологик ва психологик белгилари, ташқи таъсир эса муҳит саналади.

Чақалоқ муайян иқтидор ва қобилиятга лаёқатли ҳолда туғилади, лекин уни қай даражада такомиллашуви табиат ва муҳитга боғлиқ.

Муҳит — бу жаҳондаги глобал воқеалар, ҳодисалар, иқтисодий ҳодисалар, стихиялар, жамият ва бола яшаётган мамлакатдаги ҳодисалардир. Бу диний таъсир, кўча, тенгдошлар, мактаб, клуб, номактаб муассасалар таъсиридир.

«*Миллий истиқлол гоясини шакллантиришда ташкилий-услубий ёндошувлар*» номли илмий-методик қўлланма муҳитни назарда

тутувчи таълим хусусида фикр юритилиб: «муҳитлар мазмуни, хусусиятлари ва шакллари жиҳатидан хилма-хил эканлиги таъкидланади»¹.

Мазкур қўлланмада ташкил этилишига кўра муҳим турлари куйидагича фарқланади:

1. Табиий ва сунъий таълим берувчи муҳит.
2. Предметли ва ахборот-динамик муҳит.
3. Ҳайвоний, машқ қилдирувчи ва шакллантирувчи муҳит.
4. Шакллантирувчи ахборот-динамик муҳит шахс ижтимоий-лашувида унинг ёш ва ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда зарурий муҳитни ташкил этилиши ижобий натижа беради.

Муҳит таъсирида инсон жисмонан, руҳан, маънан ва ақлан ўзгаради. Ривожланиш жараёнида бола шахсга айланади. Унинг организми ва психикаси муҳит, оила ва тенгдошлар таъсирида ўзгаради.

Меросийлик ва ривожланиш

Шахс такомилли учта омилга боғлиқ: меросийлик, муҳит ва тарбия. *Меросийлик* — бу инсоннинг жисмоний, биологик хусусияти, унинг организми ирсий белгиларидир. Тери ранги, кўз, соч шакли, тана тузилиши, асаб тизими ва фикрлаш хусусиятлари.

Инсон иқтидори ва қобилияти ҳам меросдан меросга ўтади. Улар шахс шаклланишида мукамаллашуви бу бошқа масала бўлиб, у турмуш шароити ва тарбияга боғлиқдир. Лекин биологик фарқ инсонларда туғилгандан мавжуд бўлади.

Олимлар орасида туғма қобилиятнинг интеллектуал фаолиятга таъсири, инсон руҳий фазилятлари меросийлиги ҳақидаги мунозара давом этмоқда. Айрим олимларнинг таъкидлашича, ахлоқий фазилятлар биологик шартланган ва шафқатсизлик, иккиюз-ламачилик, ёлғон табиатан берилади. Шунингдек, инсон ўз тарихи давомида жуда кам ўзгаргани деб ҳисоблайдилар.

Тиббиёт ходимлари меросий психик номутаносиблик, алкоголикларнинг фарзандлари ақли ноқислиги уларнинг шахсида интеллектуал ривожланишга таъсир қилинишини эътироф қилганлар. Лекин биологик нотенглик инсонларда туғилгандан мавжуд бўлади.

Айнан ақлий ва англаш фаолияти давомида, жамоат, спорт, бадий, техник, малакавий, геденик (хузурбахш) фаолият жараёнида

¹ Ш. Қурбонов. Э.Сейтхалилов ва бошқ. Миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ташкилий услубий ёндашулар. Тошкент. Академия, 2002 й. 251-бет.

шахс шаклланади. Фаолиятнинг махсус кўриниши мулоқотдир. Асосийси, шунчаки фаолият эмас, балки фаол фаолиятдир. Ижтимоий педагог шахс шаклланишига таъсир этувчи бошлангич маълумотларни ҳисобга олиши муҳим аҳамиятга эга.

Шахс шаклланиши

Аввало, бу жисмоний ва физиологик белгилар, меросийлик, табиий иқтидор ва қобилият, ахлоқ генотипидир. Шунингдек, фаоллик, ахлоқий хусусиятлар, тафаккур, ҳиссиёт, фаолият, ижод, интилиш, қобилиятлар ҳам муҳим.

Инсон бўлиб туғилди, лекин инсон бўла олмади.

Ҳозирги кунда инсон цивилизацияси тарихида қайд этилган бир қанча далиллар бор. Рим асосчилари Ромул ва Рем бўри онаси билан эмизилган эди (шундай деб афсонада гап юритилади), маугли бўрилар тўдасида тарбияланган эди. Инсон болаларини бўрилар билан боқилганининг 15 ҳоли, айиқлар – 5 ҳоли, маймунлар – 10 ҳоли, леопард – 1 ҳоли, қўй – 1 ҳоли маълум.

Муҳит ва меросийлик шахс шаклланишига тенг таъсир қилувчи омил сифатида эътироф қилинади.

Инсон боласи, агар ижтимоий-инсоний муҳитдан четда бўлса, унда ирсий белгиларнинг айрим биологик кўринишлари сақланиб қолиши, лекин инсоний фикр, фаолият, ҳатти-ҳаракатнинг бўлмаслиги 1920 йилда Ҳиндистонлик доктор Рано Сингх томонидан кузатилган. Калькутганинг жануби-ғарбидаги шаҳарча яқинидаги бўри уясида топиб олинган Камола, Амалаларнинг тақдирлари бунга ёрқин далилдир. Демак, шахс шаклланишида асосий омиллардан бири бўлган муҳит масаласига ижтимоий педагог жиддий эътибор қаратиши талаб этилади. Шу билан бирга боланинг шахс сифатида шаклланишида унинг оиладаги аҳволи, қариндошлари, маҳалласи жамики ижтимоий институтларнинг таъсири ўрганилади.

Бола учун муҳит нима? Болага оила, кўча, мактаб, маҳалла ва телевизор таъсир ўтказди.

Кўча—кам бўлмаган аҳамиятга молик омил. Ота-она ва ўқитувчиларда «кўча» сўзи асабни кўзгайди. Ваҳоланки, бир кунда бола кўчада бир неча соат ўтказди, холос. Кўчада бола теварак-оламни англайди. У яшаётган жой унинг дунёқарашини белгилайди. Замонавий таълим тизими ўсмирни меҳнат ҳаётига тортилишини ортга суради. Агар XX асрнинг 20-йилларида 16 ёшли болалар

ишлаган бўлса, ҳозир улар тенги болалар ўқимоқда. Ижтимоий тарбия эса кўчада орттирилади. Бу ерда кенг мулоқот доираси бор. Ўсмир ўзини эътироф этади. Ўз етакчиси, илҳомчиси мавжуд бўлади. Зиддият кўчада пайдо бўлиб, ўша ерда унга барҳам берилади. Ўсмирлар катталардан мустақиллик мақомини тортиб олади. Уларга дакки-дашномлар ёқмайди. Бу ерда характер шаклланади.

Шахс шаклланишида боланинг ўзини намоён қилиш, тарбиялаш, мустақил таълим олиш, таъсирланиш қобилиятини ҳисобга олиш муҳим. *Таъсирланиш*—шахснинг ўзини ривожлантириш манбаи.

«Агар ҳамкорлик ва масъулият ҳисси жамият ва шахс бир бутунлигини таъминловчи шахс асосини ташкил қилса, инсоннинг эзгуликдан таъсирланиши унинг шахсини мукаммалаштиради».

Ижтимоий таълим ва тарбия тизимидан ўтган ҳар бир одам — шахс сифатида шаклланади.

Ижтимоий вазифаларни бажариш лаёқатига эга бўлган, ўзининг қизиқиши, қобилиятини ижодий намойиш эта оладиган, жамиятнинг бошқа аъзолари билан мустақил муносабатга кириша оладиган одам шахс сифатида ижтимоий мавқега эришади.

Ижтимоийлашувининг самарадорлигини (одамнинг ижтимоий жараёнларга тўла-тўқис қўшилганлигини) билдирувчи энг муҳим кўрсаткич ижтимоий фаоллик ва ҳаракатчанликдир.

Ижтимоий фаоллик — шахснинг ижтимоий жараёнларда онгли равишда қатнашиши, уларга таъсир кўрсатиш имкониятининг мавжудлигидир. Тоталитар тузум шароитида ижтимоий тизимнинг ҳар қандай жойида одам ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсата олмас, уларни ўзгартириш йўлида ижтимоий фаоллик кўрсатолмас эди. Бу ҳол одамнинг жамиятдаги ўз ўрнини белгилаб олиши жараёнига, кўпинча унинг реал истаклари ва интеллектуал қобилиятларига боғлиқ бўлмаслигига олиб борар эди. Бинобарин, шахснинг социал роли унинг ижтимоий жараёнлар, ҳамда уларни ўзгартириш имкониятлари ҳақидаги тасаввурларига адекват эмас эди. Жамият ҳаёти марказлаштирилган бир шароитда шахснинг ижтимоий ҳаракатчанлиги ҳам, яъни жамиятдаги ўз мавқеини истаклари ва қобилиятларига мувофиқ ўзгартириш имконияти жуда кам эди. Одамнинг ҳаётдаги ўз ўрни ҳақидаги тасаввури билан реал мавқеи ўртасида фарқ бўлган бир шароитда ижтимоий мақомни шахсий талаблар, қобилиятлар ва истаклар асосида қуради.

Савол ва топшириқлар:

1. Шахс тушунчаси, шахс шаклланиши.
2. Шахс ижтимоийлашуви, ижтимоий тарбия,
3. Шахснинг ўзини-ўзи тарбиялаши.
4. Ижтимоийлашувининг самарадорлиги, ижтимоий фаоллик деганда нимани тушунаси?

Ўзбекистон ва чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиш тарихи

Ўзбекистонда ижтимоий педагогика фани ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.

Ижтимоий педагогика фанининг илк куртаклари Европа ва Осиёда ёзилган. Бу фан асосан 820-829 йиллардан бошлаб ривожланган. Ҳозирда ижтимоий педагогика фан сифатида ўқув режасига киритилиб, педагогика олийгоҳларининг *педагогика, психология, дефектология* йўналишларида ўқитиб келинмоқда.

Ҳар бир фан аниқ бир ҳақиқатдан «ўсиб чиқади», унинг аксини ифодалайди. Илмий билимлар амалий фаолиятдан узилган ҳолда ривожлана олмайди. Айнан амалиёт исталган фаннинг манбаи ҳисобланади. Бошқа томондан, барча амалий фаолият ҳам агар илм-фан ютуқларига асосланган бўлса, янада самарали бўлади. Ижтимоий педагогика фан сифатида ҳам, амалий фаолият муҳити сифатида ҳам фарқлайди, аслида улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Ижтимоий педагогикадаги амалий фаолият — бу ижтимоий педагогиканинг аниқ бир бола ёки болалар гуруҳи билан олиб борадиган ишидир.

Ўзбекистонда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиши ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг ривожланиши қадимги даврларга бориб тақалади. Эрамиздан аввалги VII-VI асрлар ўрта Осиё ҳудудида жаҳон динлари орасида энг қадимги дин *Зардуштийлик* ҳукмронлик қилди. Зардуштийлик инсониятга катта таъсир қилди, яъни инсонни биринчи ўринга олиб чиқди. Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто» ни ўз даврининг ўзига хос *қомусий асари* деб ҳисоблаш мумкин. Зардушт динида ахлоқий меъёрлар асоси (ахлоқий мезонлар) олтин учликка таянган эди. Бу нодир ёдгорлик айниқса ижтимоий -педагогик масалаларни тарихий нуқтаи назардан ёритганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. «Авесто»да жамият бир бутун ижтимоий тузум сифатида

таъсирланади. Бунда давлат муассасалари билан бирга жамоат ташкилотлари баҳамжиҳат фаолият кўрсатишлари кераклиги таъкидланади. Ижтимоий ҳаётда жамиятни бошқариш масаласи алоҳида аҳамият касб этади. Жамиятни бошқариш учун *Илоҳий Низом* ва *Одил Низом* зарурлиги айтилиб, давлат маҳкамалари ва жамият ташкилотларидаги барча йўналишлар шу Низомлар доирасида фаолият кўрсатишлари керак бўлади. Илоҳий Низом талаблари «Авесто»нинг «Вендидод» ва «Хот» қисмларида баён этилган. Илоҳий Низомга кўра одам фаолиятининг барча йўналишлари эзгулик руҳи билан суғорилган бўлиши шарт. Подшоҳ ва вазирлар муҳим, давлат аҳамиятига молик ишлар билан банд бўлганлар. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш маҳкамалари самарали ишлаши учун унга ёрдам берганлар, аммо уларнинг ички ишларига ҳудуд-беҳудудга аралашмаганлар. Бу ҳол маҳаллий маҳкамалар ва «эркаклар уйлари» каби (ҳозирги чойхоналар) жамоат муассасалари масъулиятини оширишга имкон туғдирган. Ҳар бир одамнинг феъл-атвори, ҳагги-ҳаракати, бугун фаолияти жамоатчилик назорати остида бўлиб, уларнинг мусбат ва манфий жиҳатларини белгилашнинг аниқ мезонлари бўлган.

«Авесто»да инсон яхши фикрларга эга бўлиши, фақат яхши сўзларни сўзлаши ва савобли ишлар қилиши лозим деб ёзилган («хулқ-атвор», 1).

«Авесто»нинг катта қисми бўлган «Ясналарда инсон камолини кўрсатувчи ахлоқ-одоб мезони ана шу учликда *хумата* (гумата) — яхши фикр, *хукта* (гукта) — яхши сўз ва *хварша* (гваршга) — яхши ишларда ифодаланади. «*Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон шавқат бахш этаман. Мен яхшиликдан иборат қонунга шон шавқат бахш этаман*» («ясна», 14), дейилади.

Атроф-муҳит тозалиги ва жамоат жойлари покизалигини махсус кишилар назорат қилиб борганлар. Кимда ким тозалик ва озодаликка риоя қилмасалар, уларни аввало тартибга чақирилган, қилпан ишлари учун жавобгарликка тортилган. Дарахтнинг бир шохини синдирган ҳам, нопок кўзани ҳовузга солган ҳам 25 қамчи калтак билан жазоланган.

Эр-хотиннинг бир-бири билан келиша олмаслиги, келиннинг қайнонага ёқмаслиги, фитна, бўҳтон, чақимчилик туфайли оилаларнинг бузилиб кетишига жамоатчилик сира йўл қўймаган. Зинокорлик қаттиқ қораланган. Зинокор 14 та ариққа кўприк солиб бериш билан ўз гуноҳларини ювиши мумкин бўлган. Ҳар бир соғлом инсон *диний талаб* ва Низомни бекаму-кўст бажариш

билан бирга ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиши шарт бўлган. Гуноҳ иш қилганлар жамоатчилик нафрати йўли билан жазоланган. «Авесто»да шу каби кўплаб ижтимоий педагогик муаммолар ўз ифодасини топган.

«Авесто» тадқиқотчиси **А. О. Маковельский** инсон фикри, сўзлари ва ишларига икки қарама-қарши куч: Воху Мана («Эзгу фикр») ва Апо Мана («Ёвуз фикр») таъсир кўрсатади, дейди. Барча фикрлар, сўзлар ва ишлар ичида аслида эзгулик ва ёвузлик ётади. «Яхши фикр» деганда илоҳий-қонун руҳидаги кишига меҳрибон бўлиш, муҳтожларга кўмаклашишга, ёвузликка қарши курашишга тайёр туриш, кишиларни бахт-саодати учун ҳаракат қилиш, аҳиллик ва дўстлик, тотувликда яшашга интилиш руҳидаги ниятлар ва фикрлар мусаффолиги тушунилган. Инсон ўз фикри хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим. Яхши ниятли киши даргазаб бўлмайди ва бошқа жиҳатларга берилмайди. Чунки бундай ҳолатда инсон яхши ниятни йўқотади, бурч ва адолат ҳақида унугади ва ноҳўя ҳаракатлар қилади. Зардуштийлик олтин учликка таянган ахлоқий меъёрлар: **ЯХШИ ФИКР, ЯХШИ СЎЗ, ЯХШИ ИШ** дан иборатдир.

Қадимги даврларданоқ шундай инсоний хислатлар қадрланган.

Авесто таълимотида инсон билимларга эга бўлиши (яъни касб-ҳунарга эга бўлиши), *адолатли бўлиши* (яъни, инсоний бўлиши), ахлоқий хусусиятларга эга бўлиши, яъни *меҳрибон, камтарин, жасур, чиройли нутқга эга, ватанпарвар кучли ирода билим соҳиби* бўлиши зарур эди.

Хулоса қилиб айтганда, «Авесто» да инсоннинг баркамол бўлиб етишишида унинг сўзи, фикри, иши бир бўлишлигига катта эътибор қаратишган. Бу ахлоқий учлик энг қадимги даврлардан бошлаб ундан кейинги яратилган барча маърифий асарларга асос бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ижтимоий педагогика фанининг ривожда ислом таълимотининг ўрни ва роли аҳамиятлидир. Исломда таълим тарбияга катта ўрин берилган. Шу боис ислом ахлоқи бир неча асрлар мобайнида шаклланиб, қанчалик-қанча ажлодларимиз синовидан ўтиб, ўзининг ҳаққонийлиги, ҳамма замонлар ва авлодлар учун мувофиқлиги, кишилик жамияти манфаатларига мослиги, инсоният камолига, маънавият тараққиётига хизмат қилишини амалда тасдиқлаган, шу туфайли даврлар синовидан эсон-омон ўтиб келаётган ўлмас бир таълимот, умумбашарий ҳаёт дастури бўлиб келмоқда.

Бу таълимот одамларни энг олижаноб инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашга хизмат қилган ҳолда эзгулик, ижтимоий адолат, ўзаро

тотувлик, биродарлик, меҳрибонлик каби юксак умумбашарий қадриятларни барқарор айлаб, инсонларни жамиятда ўзларининг муносиб ўринларига эга бўлишларидек олижаноб вазифани бажаришларига хизмат қилиб келмоқда.

Ватанимизнинг, жумладан, Осиё халқларининг шонли тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бири бўлган илк ўрта асрлар ҳақи равишда **Уйғониш даври** деб аталади. Чунки бу даврда илм-фан, маданият санъат, адабиёт, фалсафий диний фикрлар тараққиёти инсоният тафаккур хазинасига қўшилган катта ҳисса бўлиб, асрлар мобайнида неча-неча авлодларимизни ўзининг сермазмунлиги, универсаллиги ва инсонпарварлиги билан ҳайратта солиб келмоқда. Хусусан, Ўзбекистоннинг бугунги мустақиллик шароитида ўтмиш аждодларимизнинг гоёлари, намунали ишлари муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

Инсон онги ва руҳи учун курашда уларга соғлом ижтимоий-руҳий муҳит лозимлиги ҳақидаги илк гоёлар XI асрда Ўрта Осиёда кенг тарқала бошлаган «Тасаввуф» таълимоти намोёндалари Ибн Сино (980-1070), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Аҳмад Яссавий (XI асрнинг ўрталари), Алишер Навоий (1441-1501), Носир Хисрав (1044-1088), Хожа Абдулҳолиқ Ғижлувоний (1103-1179), Ғаззолий (1059-1111), асарларида кўзга ташлана борди.

Бу алломаларнинг фандаги асосий хизматлари шундаки, улар ижтимоий муҳит тушунчасидан фойдаланмаган ҳолда бу тушунчага маъно ва моҳияти жиҳатидан яқин турувчи шароит, ҳолатларнинг инсон таълим-тарбиясига таъсирини илмий асослаб бердилар.

Шарқ уйғониш даврининг қомусий олими Абу Наср Форобий (873 – 1037) ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига тўхталган.

Жумладан:

- давлат тузилиши ва уни бошқариш;
- ижтимоий низоларнинг олдини олиш;
- камолотга эришган ижтимоий жамоа яратиш, яъни етук жамоага эришиш;
- ҳирс — ҳаваслардан тозаланиш;
- инсон жамоасининг келиб чиқиши ва ҳ. к.

Ижтимоий педагогиканинг предмети инсоннинг мақсадли ижтимоийлашув жараёни экан, бу ҳақда Абу Наср Форобий ҳам фикр-мулоҳазаларини билдирганлигининг гувоҳи бўлдик. Абу Наср Форобий «Фалсафату Аристоталис» («Арасту фалсафаси») асарида қадимги юнон олимларининг инсон ҳақидаги фикрларини қуйидагича шарҳлаган эди: *«Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири*

— унинг ижтимоий мавжудот эканлигидир. Инсоннинг ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасида шакллана олади. Агар у инсоний муносабатлардан ҳоли бўлса, ўзидаги ёвузлик ёки ҳайвоний табиатдан ҳалос бўла олмайди». Абу Наср Форобий инсоннинг яшаши ва олий даражадаги етукликка эришмоғи учун инсонлар жамоасига доимо эҳтиёж сезиб яшашини таъкидлайди. Демак, инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам табиатга, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир. Форобийнинг фикрига кўра, кишиларда туғма қусурлар бўлмайди. Инсоннинг қандай муҳитда тарбия топишига унинг келгусида қандай шахс бўлиб шаклланишига муҳит катта таъсир кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Форобий педагогик таълимотининг асосида комил инсонни шаклантириш, инсоннинг ўз моҳияти билан ижтимоийлиги, яъни фақат жамиятда, ўзаро муносабатлари жараёнида комилликка эришади, деган фалсафий қараш ётади.

Абу Райҳон Беруний инсонни энг шарафли зот эканлигини эътироф этиб, инсон фақат ўзи учун яшамаслиги, у умумбашарий борлик эканлигини эътироф этади. Инсоннинг ижтимоийлашувида маданий алоқалар зарур эканлигини ва инсонлар бир-бирларига ёрдам беришлари кераклигини таъкидлайди.

XV – XVI асрларда Ўрта Осиёда табиатшунос-файласуфлар, тарихчи, шоирлар ва мусаввирлар ўз ижодларида ижтимоий фанларга алоҳида эътибор билан қараб, табиат сирларини ўрганишга интиланлар. Булар Абдурахмон Жомий (1414 – 1492), Жалолiddин Давоний (1427 – 1502), Алишер Навоий (1441 – 1501), Хусайн Воиз Кошфий (1440 – 1505) ўз асарларида инсон ақли тафаккури, унинг қобилияти, инсоннинг алоҳида ахлоқий хислатлари, инсонийлик гоёлари, болалар тарбиясида умуминсоний қадрият ҳисобланади.

Ўрта Осиё халқлари маънавий оламида, бадиий тафаккур осмонида ёрқин нур сочиб, ўчмас из қолдирган мутафаккир Абдурахмон Жомийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари диққатга сазовордир. Жомий ҳамма бир-бири билан тенг бўлган, эзувчи ва эзилувчи бўлмаган фозил жамиятни орзу қилади. Унга эришиш йўлларини ахтаради. Ўзбек тилининг асосчиси буюк аллома, давлат арбоби, Алишер Навоийнинг ижтимоий педагогик гоёлари, юксак даражада инсонпарварлиги билан ажралиб туради. У инсонни бутун коинотда, бу оламда *энг олий мавжудод* деб ҳисоблаган. Болани эса оилага қувонч ҳам бахт келтирувчи муқаддас инъом сифатида *уйни ёритувчи чироқ* деб ҳисоблайди. Инсон ўз фарзандинигина эмас, балки келажак авлод бўлган барча болаларни севмоғи шарт, деб ёзади шоир.

Улар ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳаларига доир ўз қарашларини билдириб ўтганлар. Айнан «Ижтимоий педагогика» деган атамани ўз ижодларида фойдаланмаган бўлсалар-да, ижтимоий ҳаётимизнинг, атроф-муҳитнинг инсонларга, уларнинг маънавий дунёсига таъсирини атрофлича ёритиб берганлар.

Ижтимоий педагогикага оид фикрларни жадидчилик характери етакчилари, XX аср бошларида яшаб, ижод қилган алломалар — Маҳмудхўжа Бехбудий (1874 — 1919), Мунаввар қори Абдурашидов (1878 — 1931), Абдулла Авлоний (1878 — 1934), Абдуқодир Шақурий (1875 — 1943), Ҳ.Ҳ. Ниёзий (1839 — 1929) ва бошқаларнинг асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида вужудга келишида XX асрнинг 20-30 йиллари алоҳида ўрин тутади. Бу даврда А. Авлоний, А. Шақурий, Мунаввар қори Абдурашидов, Ҳ.Ҳ. Ниёзий, Маҳмудхўжа Бехбудий каби педагогларнинг фаолияти муҳим аҳамиятга молик. Улар аввало ижтимоий жиҳатдан издан чиқиб кетаётган болаларга ёрдам кўрсатишга алоҳида эътибор қаратганлар. А. Авлоний, номидаги Х. Г. Чернишевский номидаги болалар тажриба мактаблари ва бошқа муассасалар ижтимоий педагогиканинг амалий манбаи бўлиб ҳисобланган.

Бироқ, Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг ривожини амалга оширмади. Бунда собиқ Иттифоқ «совет» педагогикаси ва ўша давр педагогикаси ўртасида ажралиш юзага келди. Узоқ йиллар мобайнида ўзбек маърифатпарвар-педагоглари томонидан тўпланган барча билимлар инкор этилди.

Марксист педагоглар томонидан, шу вақтгача бўлган педагогика соҳасидаги, яъни октябрь тўнтаришигача бўлган асарларни унутиш талаб этилди. 30 йиллар охирида социализм галаба қилганлиги эълон қилинди. Шу вақтдан бошлаб ижтимоий муаммолар ҳақида сукут сақлаш шартини мустаҳкамланди. Бу муаммолар алоҳида енгил ҳал этиладиган, «эскилик сарқити» деб баҳоланди. Бу эса ўз ўрнида ижтимоий педагогикани фан сифатида ривожланишига йўл бермади.

1991 йилда Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилиниши билан педагогиканинг кўпгина соҳаларини, шу жумладан *ижтимоий педагогикани* ҳам ривожлантириш вазифаси қўйилди.

1997 йилларда «Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури», «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан маънавий-ахлоқий тарбиянинг самарали йўлларини топиш, маънавий маданиятни ривожлантириш, шахсни фуқаро сифатида, эркин тафаккурли шахс

сифатида шакллантиришнинг энг самарали йўллари яратиш мақсадида педагогика фан олдига таълим тизимини демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш каби вазифалар қўйилди. Республикамизда ижтимоий педагогиканинг илмий ва амалий соҳаси эндигина шаклланмоқда.

Мазкур соҳада илмий-тадқиқот ишлари шунчалик долзарбки, бу фан бўйича мамлакатимизда: «Маънавият ва маърифат маркази», «Оила» маркази, нодавлат ҳукуматга қарашли бўлмаган хайрия жамгармаси «Соғлом авлод учун», Ўзбекистон Республикаси халқ таълими қошидаги гоявий-сиёсий кафедралар ва бошқалар, 2009 йилни «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги» йили, яъни ҳар бир навбатдаги йилнинг ижтимоий муаммоларнинг бирига бағишланиши ва унинг анъана тусига кириши катта аҳамият касб этади. Масалан: 2001 йил – «*Оналар ва болалар*» йили деб эълон қилинганди. Шу муносабат билан «*Ўсмир ва соғлом турмуш тарзи*» деб номланган Республика методик семинари ўтказилиб, мактабларда «*Соғлом авлод тарзи*» предмети киритилиб, соғлом турмуш тарзини шакллантирувчи ижтимоий муаммолар масалалари кўриб чиқилди.

Шунингдек, 1998 йилни «*Оила йили*», 1999 йилни «*Аёллар йили*», 2000 йилни «*Соғлом авлод йили*», 2001 йилни «*Оналар ва болалар йили*», 2002 йилни «*Қарияларни қадрлаш йили*», 2003 йилни «*Обод маҳалла йили*», 2004 йилни «*Меҳр-мурувват йили*», 2005 йилни «*Сиҳат-саломатлик йили*», 2006 йилни «*Ҳомийлар ва шифокорлар йили*», 2007 йилни «*Ижтимоий ҳимоя йили*», 2008 йилни «*Ёшлар йили*», 2009 йилни «*Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги*» йили деб белгилаб, ижтимоий педагогик муаммони амалиётда ҳал этиш йўллари изланмоқда.

Бугунги кунда кўплаб эмпирик назарий билимлар тўпланган, уларни тўла анламоқ ва тизимлаштириш талаб этилмоқда.

Ўтмиш алломаларимиз, олим-педагогларимиз асарларини янги нуқтаи назардан ўрганиш, чет эл тажрибаларини ўзлаштириб, Республикамизга мослаштирилган ҳолда мақсадга мувофиқ қўллаш лозим.

Ўзбекистонда ижтимоий педагогиканинг вужудга келиши ва ривожланишида бошқа мамлакатларнинг тажрибалари муҳим аҳамият касб этади. Бу соҳадаги ривожланиш жараёнида вужудга келган муаммоларнинг таҳлили, илмий билимлар ва чет элдаги амалий фаолиятни ўрганишнинг ўрни беқиёсдир.

2. Чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиши

Ижтимоий педагогика — педагогика фанидан мустақил фан сифатида ажралиб чиққанига кўп вақт бўлган эмас. Бироқ педагогика фанининг ўзи ҳам мустақил фан сифатида, фақатгина XVII асрдан бошлаб шаклланган. Бу буюк чех педагоги **Ян Амос Коменский** (1592-1670) номи ва унинг «Буюк дидактика» асари билан боғлиқ. Бу асрда педагогиканинг тадқиқот предмети ва принциплари белгилаб берилган.

Илгари таъкидлаб ўтганимиздек, педагогика узоқ асрлардан буён фалсафа фани доирасида ривожланиб келди. Шу нуқтаи назардан ижтимоий педагогика педагогика фанидан ёш эмас, доимо педагогиканинг ажралмас таркибий қисми сифатида педагогика фани доирасида у билан ҳамнафас ривожланган. Шу сабабли ижтимоий педагогика тарихи муаммолари билан шуғулланувчи олимлар ўз тадқиқот ишларини педагогика тарихи, фалсафа ва барча даврлар ва халқлар ўтмиш аллюмаларининг педагогик қарашлари билан боғлашлари тасодиф эмас. Агар ижтимоий педагогиканинг ривожланиш даврларига ва шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, уни қуйидаги *3 босқичга* бўлиш мумкин деб ўйлаймиз:

Биринчиси — бошлангич давр, қадимги даврдан XVII асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр педагогик ва ижтимоий педагогик тафаккурнинг шаклланиши билан характерли. Бу даврда тарбия ижтимоий воқелик сифатида тиклана борди, унинг шаклланиши стихияли тарздан анланган фаолиятга айланди, тарбиянинг турли назариялари вужудга келди.

Антик даврлардаёқ ижтимоий-педагогик гоянинг тамал тоши қўйилган эди, яъни таълим ва тарбия «Бешиқдан тобутгача» давом этади, дейилганди. Тарбияни ёшликдан бошлаш, бунда боланинг табиатни, атроф-муҳит таъсирини ҳисобга олиши, катталар, энг аввало, ота-оналар нуфузига суяниши лозим деган гоялар илгари сурилганди. Жумладан, **Конфуций** ва унинг издошлари шахснинг пайдо бўлиши, унинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти каби муаммоларни ўрганганлар. *Масалан*, Сянь-цзи туғма хусусиятлар — бу самовий муносабатлар ҳосили бўлиб, уларга таълим бериш билан эришиб бўлмаслигини, инсон ёвуз табиатга эга бўлиб, ундаги эзгулик манфаатлар учун орттирилган фазилатлар эканлигини эътироф этади. Инсон туғилишидан бошлаб ҳар бир нарсдан фойда олишга интилади. Бу эса кишиларнинг ўзаро рақобатлашишига олиб

келади. Шунинг учун ҳам тарбия йўли билан инсон табиатини ўзгартириш, яратилган қоидалар асосида уларни адолатлилик ва масъулиятлилик каби қатор фазилатларга ўргатиш лозим.

Италян педагоги, инсонпарвари **Вигаррино Да-Фелгредир** (1378 – 1446). «Кувонч уйи» деб номланган биринчи мактаб-интернатини ташкил этиб, дастлабки ижтимоий фаолиятга асос солган олим сифатида эътироф этилди.

Иккинчи босқич, XVII – XIX асрларни ўз ичига олади. Бу ижтимоий педагогика гоёлари ва илмий концепцияларини ривожлантириш, уни фан сифатида тиклаш даври бўлган эди.

Бунда ижтимоий педагогика фани фан сифатида вужудга келди ва фан ривождаги илгор гоёларини илгари сурди.

XVII – XIX асрлар жаҳон маданияти тарихидан буржуа демократик инқилоби босқичи сифатида жой олган. Йирик олим (педагоглар, файласуфлар, психолог)лар ижтимоий педагогик муаммоларни жамият ва давлат билан ҳамкорликда ечилишини истадилар. Тарбия масалалари жамиятни қайта ташкил этиш гоёлари билан кўриб чиқилди. Ижтимоий-педагогик гоёлар мазмунида барча инсонлар тенг ҳуқуқли, эркин, озод бўлишлари лозим эканлиги ҳақидаги фикрлар кўтарилган. Бу босқичда ижтимоий педагогика муаммолари амалий-ижтимоий педагогика билан узвий алоқада ривожланди. Ўша давр етук педагоглари етим, қаровсиз болалар учун болалар уйи, боғчалар, мактаб ва бошқа муассасалар ташкил этдилар.

XIX аср давомида педагогикадан ижтимоий педагогиканинг ажралиб чиқиши жараёни узоқ давом этди. Унинг ривожланишига *педагогика, фалсафа, психология, социология, антропология* (инсоннинг келиб чиқиши ва ривожланиши ҳақидаги фан), *тиббиёт* ва бошқа фанлар қатга таъсир кўрсатди.

Ижтимоий педагогиканинг мустақил фан сифатида ажралиб чиқиши ҳақидаги фикрларни XIX аср намоёндалари бўлган **А.Дистерверг, А.Макаренко, С.Шотский, Раул Натори, К.Д. Ушинский, Л. Н. Толстой** ва бошқа машҳур педагогларнинг асарларидан топиш мумкин. XIX асрнинг 20-30 йилларида **А. С. Макаренко, С. Т. Шатский** каби педагоглар қолган болалаларга ижтимоий-педагогик ёрдам кўрсатишни ўз фаолиятининг асоси қилиб олган эдилар. Лекин 30-йиллардан кейин социализм галаба қозонгани эълон қилиниб, барча ижтимоий муаммолар иккинчи даражали бўлиб қолди. Уларни ўтмиш қолдиқлари деб атаб, улар ҳақида гапирмасликка ҳаракат қилинди.

XX асрнинг 90-йилларида Россияда ижтимоий педагогика ривожининг янги даври бошланди. Бу ижтимоий педагогиканинг илмий ва амалий соҳалари билан бир вақтда бир-биридан ажралган ҳолда ривожланишига олиб келди. Амалиёт фанга таяна олмайди, чунки фан ҳам амалда йўқ эди, фан ҳақида ҳеч нарсани билиб бўлмас эди, чунки амалий фаолият эндигина шаклланади. Бу ижтимоий педагогиканинг ўқув фани сифатида ташкил топишида ҳам ўз таъсирини кўрсатди, бу ҳам ижтимоий педагогик фаолият ва фан ривожланиши билан бир вақтда содир бўлди. Фаннинг ва амалиётнинг ташкил топмаганлиги «Ижтимоий педагогика» фанидаги бугунги кунда ҳам кўйлаб ҳал қилинмаган, тортишувлар масалаларининг мавжудлигига олиб келди. Бу объектив ҳолатлар ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожлантиришини секинлаштирувчи омиллар ҳисобланади. Лекин амалиёт талаблари Россияда шунчалик жиддий ва долзарб эдики, натижада фаннинг бу соҳаси билан кўйлаб илмий жамоалар шугуллана бошлади.

Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланиши

«Ижтимоий педагогика» термини биринчи марта 1844-йили **К. Магер** томонидан тарбия ҳақидаги очиқ илмий мунозарага киритилган ва кейинчалик **А. Дистерверг** томонидан тарқатилган. Ана шу тушунча пайдо бўлган пайтдан то ҳозирги кунгача немис адабиётларида уни турлича талқини мавжуддир.

Биринчи талқин (К. Магер) – Ижтимоий педагогика тарбиянинг ижтимоий томони билан бир умумийликка эга.

Иккинчи талқини (А. Дистерверг) – Ижтимоий педагогика маълум ижтимоий шароит, вазиятларда педагогик ёрдам сифатида иштирок этади.

Биринчи йўналиши вакиллари. К. Магер, XX асрда **Р. Натори** (1854-1924), ва бошқалар бўлган. Раул Натори ижтимоий педагогикани умумий педагогиканинг бир қисми, аспекти сифатида қарайди, у ижтимоий педагогиканинг *учта асосий вазифасини кўрсатади:*

Биринчи, боланинг жинсий ҳаёти билан боғлиқ, унинг ҳаётида, даврасида ва атрофидаги яқин одамлари билан алоқада ривожланади.

Иккинчи, иродаси билан боғлиқ, у мактабда шаклланади ва билим беришни амалга оширилиши билан боғлиқ, шу билан бирга болада эмоционал ижтимоий (ҳаракатланиши) қобилиятлар ривожланади.

Учинчи вазифаси-ёшларда бирдамлик ва жамоатчилик асосларни тарбиялаш ҳисобланади деган гоёларни илгари суради.

Бу йўналишнинг вакиллари ижтимоий педагогикани интегратив (бирлаштирувчи) фан сифатида қарайдилар. Шу мазмунда **Е. Борнепанн**нинг талқин эътиборга лойиқ. У ижтимоий педагогикага иқтисодий педагогика ва бошқаларни бирлаштирувчи фан сифатида қарайди. Ўзининг қўшилувчанлиги сабабли ижтимоий педагогика тарбиянинг ҳамма соҳаларига кириб бориб, педагогиканинг принципларидан бири сифатида иштирок этади.

Иккинчи ёндашиш **А. Дистерверг** XIX аср (40-50-йиллар), **Г. Нол**, **Г. Боймер** (XX аср, 20-30-йиллар), **К. Моленгауер** (50-йиллар) ва бошқалар асарларида акс эттирилган. А. Дистервергдан бошлаб бу йўналиш вакиллари ипчи синфининг ижтимоий ҳимояланмаганлиги, халқ таълими ходимлари, бошпанасизлар каби ўз даврининг ижтимоий масалаларига жавоб топишга ҳаракат қилдилар.

Гельман Гол (1879-1960) ижтимоий педагог вазифаси *оила ва мактаб бирор бир сабабга кўра ўз вазифаларини бажара олмай қолганда зарур бўладиган шошилинч тез ёрдам кўрсатишидан иборат*, деб ҳисоблайди. Гельман Голнинг фикри, Р. Наториникидан анча ишончли, аниқ ва амалий кўринади. Унинг гоёлари ёшларнинг хайрия кўрсатиш фаолиятлари ҳақидаги қонунда ўз аксини топди. Бу ёшларни мактабдан ташқари бошқарадиган Германиядаги биринчи давлат ҳужжати эди. Шу даврдан бошлаб ижтимоий педагогика амалда «*шошилинч ижтимоий педагогикаси*» бўлиб қолди, у ёшларни тарбиялашда оилада ва мактабда мавжуд бўлган камчиликлар ўрнини тўлдириши керак бўлган.

Гертруда Боймер биринчи йўналиш тарафдорларидан фарқли равишда ижтимоий педагогика — педагогиканинг принципи эмас, балки *ташкилий қисми* деб ҳисоблаган. Оилада ва мактабда тарбияга тааллуқли бўлмаган ҳамма нарса ижтимоий педагогиканинг муаммосидир, деб ҳисоблайди у. Агарда алоҳида ижтимоий институтлар боланинг бу муаммосини ҳал этиб беролмас экан, унда тарбиянинг янги йўналишини *давлат ёрдамида* яратиш зарур, — дейди у. Шу билан бирга ижтимоий педагогика маданий мазмунни етказиш билан эмас, балки ўсиб келаётган авлоднинг ривожланиши ва жамиятга қўшилиши жараёнида юзага келадиган муаммоларни ҳал этиш билан шуғулланиши керак, деб ҳисоблайди.

Бу давр намоёндалари, немис олимлари ҳозирги вақтда ижтимоий педагогиканинг асосий йўналишлари тўла ишлаб чиқилган бўлса ҳам, *ижтимоий педагогика назариясининг умумий кўриниши ҳали ҳам ноаниқлигича қолиб келмоқда* ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолади, чунки аралаш фанларнинг (психология, социология, иж-

тимой ишлар ва бошқалар) ижтимоий педагогика назариясини тўла тасвирлаб бериш имконини бермай келяпти. Бу ҳолат ҳар қандай фаннинг ривожланиш жараёни учун табиийдир. Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланиши билан бирга Германияда ижтимоий педагогика фани соҳасида мутахассислик профессионал фаолият соҳаси ҳам фаол ривожланди. 1908 йилдан бошлаб махсус педагоглар тайёрлана бошланди, XX асрнинг 70-йиллари бошларига келиб эса, Германия университет-ларида олий маълумотли педагогларни тайёрлаш бошланди. Шунини айтиш керакки, Германияда ижтимоий педагогика билан бир қаторда XX аср давомида билим ва амалий фаолиятнинг мустақил соҳаси сифатида ижтимоий ишлар ҳам фаол ривожланиб келди. Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишларнинг профессионал фаолиятида умумийлик мавжудлиги сабабли Германияда улар ягона стандарт билан бошқарилади. Стандартда бу мутахассисларнинг номлари *ижтимоий ишчи, ижтимоий педагог* каби синонимлар билан ёзилади. Таълим-тарбиянинг бу каби масалалари XX асрнинг 20-йилларида шафқатсиз сиёсий курашнинг мунозара куралига айланган эди. Тарбия мақсади, мактабнинг ижтимоий функциялари, мактабнинг сиёсат билан муносабати, янги педагогика, биологик ва ижтимоий тарбия, таълим тизими ва мактаб структураси, болалар ва ёшлар ташкилоти, мактабнинг ўзини-ўзи бошқариши ҳақида мунозаралар авж олди.

Мунозара масалаларидан бири мактаб ва ижтимоий муҳит муносабатини, ташкил этган оммавий тарбия муаммоси эди. **М. В. Круненина** ва **В. Н. Шульгинлар** мактабнинг тарбиявий функцияси ва ижтимоий муҳит бирлашуви, ижтимоий муҳитни бола тарбиясига жалб этиш масалаларини илгари сурдилар. Чунки уларнинг фикрига кўра *«мактабни ўраб турган муҳитни эътиборга олмасдан мактаб тарбияси масаласини ҳал қилиш жуда мураккаб масала эди»*.

Бу жараёнда улар мактабни муҳит ҳаётига мослаштириш каби муҳитни ҳам «педагоглаштириш» муҳимлигини кўра олдилар. Улар ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашда муҳитдан ва унинг зарарли таъсиридан ажратиш юбориш шиори ва педагогика фақат ташкил-лаштирилган тарбия жараёни билан шуғулланиши лозимлиги ҳақидаги гояга қарши турдилар.

Василий Николаевич Шульгин (1894–1965) советлар ҳокимиятини қабул қилиб, янги жамиятда янги одамни тарбиялаш, янги типдаги педагогика-ижтимоий тарбия педагогикаси ҳақида орзу қиларди. У пайтларда бу **муҳит педагогикаси** деб аталарди. Унинг фикрича, мактаб

«ҳаётга томон ўсиб бориши»—муҳитга татбиқ қилиниши, унга таъсир қилиши ва уни ўзгартириши лозим эди. В.Н. Шульгин янги жамият педагогикасига учта асосий вазифа юклаган. *Биринчидан*, бола яшаётган ва унга таъсир қилаётган муҳитни ўрганиш. *Иккинчидан*, муҳитни ўзгартира олишга қодир инсонни ўқитиш ва тарбиялаш. Бунинг учун мактаб болаларини аҳоли билан жамоатчиликда ишлашга жалб этади, бунда меҳнат асосий восита саналади. *Учинчидан*, мактаб муҳитни қайта таълим олиш марказига айлантириши лозим. Бу ота-онага намунали таъсир кўрсатиш (саводсизликни тугатиш жараёнида), педагогик маориф, бола тарбиясида ота-онага ёрдам беришни англатади. Шунингдек, бу аҳоли ҳаётига янги маданиятни татбиқ этишда боланинг ота-онасига таъсири ҳам ҳисобланади.

Болага ижтимоий муҳит таъсирига оид Шульгин тадқиқотлари, кўндаланг қўйилган ижтимоий педагогика масалалари, шубҳасиз, инсонпарвар, истикболли эди, лекин унинг тарбияга синфий ёндашуви эзгу мақсадларни инкор этилишига сабаб бўлди.

Мария Васильевна Круненина (1882-1950) пролетар инқилобини қабул қилиб, янги жамиятда мактабнинг ролини сезиларли даражада катта деб билди. У мактаб нафақат ўқитиш маркази, балки унда меҳнат етакчи бўлган янги ўқув ва тарбия жараёнлари туғилиши лозим, деб ҳисоблаган.

М. В. Круненина гоёси—тарбия нафақат бир одамнинг бошқасига таъсири, балки муҳитнинг шахсга оммавий таъсирини таъкидлашдан иборат бўлган. Шунинг учун педагогика муҳитни ўрганиши, тартибсиз маиший ҳаётга, «ташқиллаштирилган педагогик жараён» киритиши лозим. У тарбиядаги ташқиллаштирилган ва ташқиллаштирилмаган жараёнларни яқинлаштириш вазифасини қўйди.

М. В. Крупенина педагогикани «инсонни ижтимоий шаклланиши, муайян тарихий давр ва муайян синф муҳитида ривожланиш метод ва шакллари ташқил қилишни ўрганиш, уларни аниқловчи омиллар миқдори ва улар бўйсунувчи қонуниятларни тадқиқ этиш» нинг бугун жараёнини ўрганиш лозимлигини фан сифатида ифодалади.

Унинг ташқиллаштирилган педагогик жараённи реал ҳаётга яқинлаштириб, ижтимоий тарбия тизимининг бир бўлигига айлантиришга интилиши педагогик қарашларининг давр нуқтаи назаридан салбий баҳоланишига сабаб бўлди.

Ижтимоий педагогиканинг тарбиявий функцияларини тушуниш мақсадида Павел Петрович Блонский (1884-1941) ижодий меросига мурожаат қилиш фойдадан ҳоли эмас. У *болани, уни ўраб турган*

ижтимоий муҳит қадриятлари ва меҳёрларини билмасдан муваффақиятли тарбиялаш, билим бериш мумкин эмас, деб ёзган эди.

Олим бола ахлоқидаги мураккабликни бола организмнинг ўзига хослиги ва «уни ўраб турган муҳит ички хусусиятлари» га боғлаган эди. У шу муҳитда боланинг хатги-ҳаракати, етакчи ва бўйсунув ахлоқи, ўғил бола ва қиз боланинг ўзаро муносабати, тарбияси оғир болалар ва одобли болалар хатги-ҳаракатларини талқиқ этди. Биз Блонский асарларида боланинг ижтимоий муносабатлар тизимида ўзини тутишига оид тавсифлар топа оламиз.

А.С. Макаренко (1888-1939) «Болалар тарбияси тўғрисида лекциялар», «Ота-оналар китоби», «Педагогик поэма» ва «Миноралардаги байроқлар» каби асарларида ўзининг бой таълим-тарбиявий тажрибасини ёритган. Мазкур асарларда педагог шахс тарбияси муаммоларини, шахс ва жамоа муносабатларини, тарбияси оғир ўсмирларнинг ижтимоийлашуви масалаларини талқин қилган.

А.С. Макаренко томонидан тузилган меҳнат колониясида болаларнинг ижтимоий фойдали унумли меҳнати, энг қудратли тарбиявий куч эканини исботлади.

Учинчи босқич — XX асрнинг бошидаги ижтимоий педагогиканинг мустақил фан сифатида ривожланиш даври. Бу даврни ижтимоий педагогиканинг ривожланишидаги текис ёки осон давр деб айтиб бўлмайди.

Ҳозирги кунгача турли давр олимлари ижтимоий педагогика фанининг бошқа педагогик фикрлар орасида қандай ўрин тутиши ҳақида тортишувлар мавжуд: у фан ҳисобланадими ёки амалий фаолиятнинг соҳасими; ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишлар орасида қандай муносабатлар бор ва бошқалар. Кўпчилик давлатларда «Педагогика» ва «Ижтимоий педагогика» термини умуман ишлатилмайди. *Масалан:* АҚШ ўқув юртларида педагогика ўрнига талабалар «Таълим фалсафаси»ни ўрганадилар, Белгияда «Орто-педагогика» терминидан фойдаланилади, у «Махсус педагогика» ва ижтимоий педагогика тушунчаларига яқин.

Россияда ижтимоий педагогиканинг ривожланиши фан соҳаси сифатида ҳам ва профессионал амалий фаолият соҳаси сифатида ҳам, ўқув фани сифатида ҳам ўз хусусиятларига эга.

Ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишларнинг ривожланиш тарихи бир-бирига жуда яқин. Биринчи навбатда уларнинг маданий тарихий анъаналари, алоҳида гамхўрлик ва эътиборни талаб қилувчи одамларга муносабатлари уларни бирлаштиради.

«Меҳрибонлик», «Хайрия», «Ёрдам кўрсатиш» ва бошқа тушунчалардан ижтимоий педагогика ва ижтимоий ишларда кенг фойдаланиш бежиз эмас. Инсоннинг ҳаёти давомида юзага келадиган муаммолар ҳар бир одамда учрайди. Улар психологик, тиббий, ҳуқуқий, моддий ва бошқа хусусиятли бўлиши мумкин. Улар инсонга боглиқ бўлмаган ташқи омиллар (экологик, ижтимоий, миллатлараро ва бошқалар) ёки ички шахслараро (жисмоний ёки психик ривожланишида соғлиги яхши эмаслиги) билан боглиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб ижтимоий ишлар объекти ижтимоий ҳаёт давомида ёрдамга муҳтож бўлган инсон ҳисобланади деб айтишимиз мумкин, яъни инсон ёшидан қатъи назар ижтимоий объективдир. Ижтимоий педагогика эса унинг ижтимоийлашиши – индивиднинг ижтимоий субъектга айланиши жараёнида ёрдам кўрсатилиши керак бўлган бола билан шугулланади, яъни бола шаклланаётган, ривожланаётган шахс. Бу объективларни таққослаш ана шу икки фанни нималар яқинлаштиришини (ижтимоий ҳаёт давомида ёрдам кўрсатиш) ва объектнинг фарқ қилишини (катта одам ва бола) яққол кўринади. Шундай қилиб, турли мамлакатларда тарихий ва маданий анъаналари жамиятнинг ривожланиш даражасига, педагогика ва ижтимоий педагогиканинг ривожланишига қараб терминалогияларида бирлаштирувчи нарсалар ҳам бор. Умумийлиги шундан иборатки, ҳар қандай жамият ҳам «доимий муаммоларни» болаларнинг ривожланиши, тарбияси ва таълимини, айниқса руҳий камчиликлари ва дефекти бўлган болаларнинг муаммоларини ҳар доим ҳал этиб келган, ҳал этмоқда ва ҳал этади.

Ижтимоий педагогикага характерли бўлган муаммога изланиш бизда худди чет элдаги каби XX асрнинг 70- йилларида юзага келди. Бу таълим тизимини тузишига боглиқ ҳолда намоён бўлди. Бизда бу қизиқиш муаммога боглиқ, методик тавсияларнинг юзага келишида кузатилади.

Чет элда ижтимоий педагогиканинг назарий муаммоларини ишлаб чиқиш XX асрнинг 50-60 йилларида Германияда юзага келди, лекин Европа, Германия ва АҚШда XIX асрдан бошлаб Давлат институтлари томонидан ташкил этилган, *ижтимоий фаолият* термини остидаги фаолият тарқала борди.

Мазкур фаолият асосида ижтимоий тарбиянинг амалга ошадиган шароити, унинг мазмуни, методикасининг моҳияти ёритилади. Бу ўқув курси инсонларни ижтимоий тарбиялаш ижтимоийлаштириш муаммосининг тавсифи билан тугатилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Ўзбекистон ижтимоий педагогикаси ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Чел элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиши ҳақида нималар дея оласиз?
3. Ижтимоий педагогиканинг ривожланиш босқичлари қайсилар?

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА МЕТОДЛАРИ

Методлар — ўрганилаётган объектнинг моҳияти ва қонуниятларидан келиб чиқиб, борлиқни амалий ва назарий ўзлаштириш усуллари ҳисобланади. Ижтимоий педагогика фани педагогиканинг бир соҳаси сифатида, педагогикада қўлланадиган тарбиялаш ва ўқитишнинг анъанавий методларига таянади. Ижтимоий педагог методлар орқали боланинг онги, хулқи ҳис-туйғуларига мақсадга мувофиқ таъсир ўтказиши, ҳамда уни ўраб турган ижтимоий муҳитга таъсир этиши мумкин.

Методлар — боланинг ижтимоийлашиш жараёнида ҳамкорлик қилувчи, позитив ижтимоий тажриба тўплашида ёрдам берувчи ижтимоий педагог ва боланинг ўзаро боғлиқ хатти-ҳаракатлари усуллариدير. Ижтимоий педагогика ҳам педагогиканинг энг янги соҳаларидан бири эканлигини назарда тутсак, унинг методлар тизими ҳақида гапиришга жуда эрта.

Шунинг учун ижтимоий педагог ўз амалий фаолиятида педагогика, психология ва ижтимоий ишдаги методлардан кенг фойдаланади. Ижтимоий педагог ўз касбий фаолиятини бажариш учун алоҳида усуллардан ташкил тошган методларни эгаллаши керак. Методлар, усуллар ва воситалар бир-бирлари билан шундай боғлиқки, улар айрим ҳолатларда воситалар ролини ҳам бажариши мумкин.

Ижтимоий педагог томонидан қўлланиладиган асосий методлар қуйидагича тасниф этилади.

1. *Ижтимоий иш методлари.* Бунга ижтимоий таъхис методлари (интервью, мониторинг, социологик савол-жавоб ишлари, экспертизадан ўтказиш ва ҳ. к) . Ижтимоий реабилитация методлари (меҳнат терапияси, гуруҳли терапия ва ҳ. к.) киради.
2. *Психологик методлар.* Булар психодиагностика (интеллект ва қобилиятларни аниқловчи тестлар савол-жавоблар, лойиҳа тестлари,

социометрия), психокоррекциялар (психогимнастика тренинглари, психологик консултациялар бериш) киради.

3. *Педагогик методлар* (педагогик тажриба, педагогик назорат, таълим-тарбия бериш методлари) .

4. *Ижтимоий педагогика методлари* (ижтимоий тарбия, таъсир кўрсатиш, ижтимоий педагогика ҳамкорлик қилиш ва ҳ. к).

Кўриб чиқилган методлар ижтимоий педагогикада алоҳида эмас, балки бир-бири билан боғлиқ ҳолда қўлланилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Методлар ҳақида тушунча беринг.
2. Ижтимоий педагогика методлари қайсилар?

Ижтимоий педагог ва унинг касбий сифати

Ижтимоий педагог ким? Унинг руҳий сурати ва шахсий тавсифномаси қандай? Қайси соҳалар унинг фаолияти доирасига тегишли? У бошқа касб эгаларидан нимаси билан фарқ қилади?

Шундай саволларга жавоб ахтарар эканмиз кундалик ҳаётда биз касб инсон онгида, унинг хатти-ҳаракатларида ва дунёқарашида ўзига хос из қолдиришига гувоҳ бўламиз. Психологияда бу нарса «касбий менталлик» деб аталади. *Менталлик* — бу инсоннинг оламга муносабатини ва унинг кундалик хатти-ҳаракатларини акс эттирувчи маълум ижтимоий-руҳий қарашлар ва қадриятлар мажмуидир. Менталлик ўзида индивиднинг ижтимоий ва маданий тажрибасини мужассамлаштирган бўлиб, инсоннинг қайси ижтимоий қатламга, ёшга, жинсга, миллатга ва касбга мансублиги билан аниқланади.

Психологик тадқиқотларда касбий менталлик маълум бир касб эгаларига хос бўлган хусусият сифатида эътироф этилади.

Ижтимоий педагог — фақат ўқитувчи эмас, бола қандай ўқиётганини ва ривожланаётганини тушунадиган ва ҳис этадиган шахсдир. У бола ҳаётини, кечинмаларини худди ўзиникидек тушунадиган ва унинг маънавий, маданий, ахлоқий ривожланишида йўлланмалар бера оладиган мутахассис бўлмоғи керак. Ижтимоий педагог болалар ва катталар билан ижодий мулоқот қила оладиган, ўз устида ишлайдиган инсон бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоий педагогларни касбий тайёрлаш узлуксиз таълим тизимида амалга оширилади. Ижтимоий педагогларни касбий тайёрлаш икки турдаги ўқув юртларида олиб борилади: ўрта касбий таълим муассасалари (лицей ва коллежлар) ва олий касбий таълим даргоҳлари (институт ва университетлар).

Ўрта касбий таълим муассасаларида кичик синфлар ва мактабгача тарбия муассасаларида тарбияланувчи болалар билан ишловчи педагоглар тайёрланади. Ўрта маълумотли педагогларнинг асосий вазифаси болаларга қийин вазиятларни енгиб ўтишга ёрдам бериш, болаларнинг ривожланиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш, уларнинг ота-оналари билан ҳамкорлик қилиш, ўз малакасини ошириш мақсадида мустақил равишда ўқиб боришдан иборатдир. Улар ўрта касбий таълим билим юртини тугатгач, олий таълим муассасида ўқишини давом эттириши мумкин.

Ижтимоий педагог касбий фаолиятининг хусусиятлари «Ижтимоий педагог» мутахассиси «педагог» сўздан олинган бўлиб, аввало *ўқитувчи* маъносини англатади. Шу боис мазкур лавозим жорий этилганидан сўнг айнан ўқитувчилар биринчи *ижтимоий педагоглар* бўлдилар. Ижтимоий педагогларни қайта тайёрлаш бўйича курслар тингловчиларининг аксарият қисмини ҳам ўқитувчилар ташкил этади.

Ижтимоий педагогларнинг касбий тайёргарлиги педагогик олий ўқув юртларида амалга оширилади. Дарҳақиқат, педагог ва ўқитувчининг касбий фаолиятида кўпгина умумийликлар мавжуд. Бу иккала касбнинг ҳам объекти бола, унинг ривожланиши ва ижтимоий шаклланишидир. Бу нарса уларнинг яқинлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Ўз навбатида мазкур мутахассисликларнинг касбий фаолияти уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга имкон берувчи бир қатор тафовутларга ҳам эга. Ўқитувчи ўзининг асосий таълим бериш вазифасини бажарар экан, ёш авлодга билим ва жамият томонидан орттирилган *ижтимоий маданият* тажрибасини ўргатади. Ушбу жараёнда бола тарбияланади ва шакллантирилади. Ижтимоий педагогнинг диққат маркази, асосий вазифаси болани жамиятга мослашиб кетишига қаратилади.

Ижтимоий педагогик фаолият

Педагогик фаолият — таълим ва тарбия орқали ижтимоий-маданий тажрибани беришга йўналтирилган касбий фаолият туридир. Бу фаолият таълим стандартлари, ўқув режалари, дастурлари билан белгиланади.

Ижтимоий педагогик фаолият болага ижтимоийлашуви жараёнида (боланинг жамиятга кириши) ёрдам кўрсатишга қаратилган касбий фаолият туридир. Боланинг ижтимоийлашуви турли хил таълим муассасалари, ташкилотлари, бирлашмалари ва ижтимоий педагоглар ёрдамида амалга оширилади. У маълум шахсга қаратилган бўлиб, аниқ манзилга йўналтирилган фаолиятдир. Ижтимоий педагогик фаолият таълим муассасаларида, болалар ташкилотларида, болаларнинг ижодкорлигини ошириш ва дам олишини ташкил этишга масъул ташкилотларда амалга оширилади.

Ижтимоий-педагогик фаолиятининг асосий эътибори дезадаптацияга учраган болаларни профилактика қилишга ҳамда ижтимоий меъёрлардан чекинган (огиш) болаларни ижтимоий реабилитация қилишга қаратилади.

Бу ишлар икки шаклда амалга оширилади:

1. Бевосита боланинг ўзи билан олиб бориладиган ишлар;
2. Боланинг ижтимоий муҳит билан алоқасида воситачилик қилиши.

Ижтимоий педагогиканинг асосий категорияларидан бири бўлган ижтимоий таълим категорияси икки томонлама хусусиятга эга. *Биринчидан*, ижтимоий таълим — бу боланинг ижтимоийлашувига ёрдам берувчи ижтимоий билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёнидир. *Иккинчидан*, ижтимоий таълим — бу ижтимоий соҳада ишлаш учун махсус тайёргарлик кўриш жараёнидир.

Ижтимоий педагог фаолиятининг объекти жамиятга мослашиш жараёнидаги ёрдамга муҳтож болалар ва ёшлардир. Бу тоифага интеллектуал, руҳий, ижтимоий нуқсони бор болалар, шунингдек, жисмоний, руҳий ёки ақлий шаклланиши бузилган болаларнинг катта қисми (кўзи ожиз, кар-соқов, ақлий ожиз болалар) киритилади. Улар жамиятнинг алоҳида меҳрига муҳтождир.

Агар боланинг жамиятдаги шаклланиши нормал кечса, унда ижтимоий педагог ёрдами зарур бўлмайди. Борди-ю, ота-оналар ва мактаб унинг шаклланиши, тарбияланиши ва таълим олишини таъминлай олмаса, у ҳолда ижтимоий педагог хизмати керак бўлади. Ижтимоий педагог фаолияти мазмунини тўлиқроқ тасаввур қилиш мақсадида унинг педагогик фаолият билан қиёсий жадвалини кўриш мумкин.

<i>Касбий фаолият</i>	<i>Фаолият мақсади</i>	<i>Фаолият хусусияти</i>	<i>Фаолият объекти</i>	<i>Фаолият амалга оширилган муассасалар</i>
<i>Педагогик фаолият</i>	<i>Ижтимоий тажрибани олиши</i>	<i>Дастурли меъёрланган узлуксиз</i>	<i>Барча болалар</i>	<i>Таълим муассасалари</i>
<i>Ижтимоий педагогик фаолият</i>	<i>Бола ижтимоий-лашувида ёрдам</i>	<i>Манзилли чегараланган вақтда чекланган</i>	<i>Ижтимоий-лашув муаммоларига эга бола</i>	<i>Таълим муассасалари ижтимоий педагогик муассасалар ижтимоий хизмати</i>

Ижтимоий педагог фаолиятининг мақсади боланинг рухий енгиллиги ва хавфсизлиги учун шарт-шароит яратиш, унинг оиласи, мактаби ва атрофидаги унга салбий таъсир кўрсатувчи омиллардан огоҳлантирувчи ва уларни енгиб ўтувчи ижтимоий, ҳуқуқий, рухий, тиббий ва педагогик муаммоларини комплекс равишда ҳал этиш мақсадида турли мутахассислар (руҳшунослар, тиббий ходимлар, ижтимоий ходимлар ва юристлар) ҳамда маъмурий органлар ва идораларнинг (таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимоя соҳасидаги) мазкур масалага йўналтирилган сайъ-ҳаракатларини мувофиқлаштириб туришда воситачи бўла олиши керак.

Ижтимоий педагог фаолияти кенг қамровлидир. Куйида уларнинг айримларига тўхталамиз.

Ижтимоий педагог фаолиятидаги муҳим йўналиш — бу БМТ конвенциясида эълон қилинган боланинг *яшашга, соғлом шаклланишга, таълим олишга, ўз қарашларини эркин ифода этишга, камситишнинг ҳар қандай туридан ҳимоялашга* қаратилган ҳуқуқларини ҳимоя қилишдир.

Ижтимоий педагог фаолиятидаги яна бир йўналиш — бу болани шаклланишига қўмаклашувчи ижтимоий лойиҳалар ва дастурлар, хусусий ташаббусларни ишлаб чиқишда иштирок этишдир.

Ижтимоий педагогик фаолият — ўз ичига педагогик фаолиятни ҳам қамраб олган ижтимоий меҳнат бўлиб, бола (ўсмир)га ўзини ва рухий ҳолатини шакллантиришда ёрдам бериш, оила, мактаб ва жамиятда нормал муносабатлар ўрнатишига йўналтирилади.

Ижтимоий педагогнинг барча фаолияти воситалар ёрдамида амалга оширилади. Булар сафига мақсадга эришишда зарур бўладиган барча ҳаракатлар, предметлар, қуроллар, усуллар ва технологияларни киритиш мумкин.

Ижтимоий педагогнинг шахсий тавфсифномаси кўриб чиқилганидан бўлса, аввало мазкур фаолият субъектини — ўз соҳасини мукаммал билувчи мутахассисни белгилаб олишимиз зарур бўлади. У бола ҳаётидаги ижтимоий ва ботиний қийинчиликларни чуқур фарқлай билади ва унга ёрдамга кела олади. У умумназарий ва махсус билимларга, малака ва кўникмаларга, маълум даражадаги қобилиятга эга бўлиши керак.

Бу қобилиятларга: қузатувчанлик, вазиятда тез йўлга туша билиш, фаҳм-фаросат билан сеза олиш, ўзини бошқа одам ўрнига қўя олиш ва унинг ҳиссиётларини тушуна билиш, ўзини бошқара олиш ва рефлексия (фикр юритиб уни таҳлил қилиш)ни киритиш мумкин. Шунингдек, ижтимоий педагог *дилкашлик, одамлар билан ишлаш олиш, қизиққонлик, ўз фикрини ўтказа олиш, баҳсли вазиятларда йўл топа билиш, тиришқоқлик* каби ижтимоий соҳанинг барча ходимларига хос хусусиятларга ҳам эга бўлмоғи даркор.

Хорижий тадқиқотчилар ҳам педагогнинг индивидуал-руҳий хусусиятлари тўғрисида ўз фикрларини билдирадилар. *Масалан*, Буюк Британиялик олимлар бундай хусусиятлар қаторига юқори даражадаги *ақлий салоҳиятга эгалик, тартиблилик ва ўз-ўзини бошқара билиш, жисмонан кучлилик, одамларга қийин вазиятларда ёрдам бера олиш, чидамлилик, сезгирлик* каби хислатларни киритадилар.

АҚШнинг машҳур психологларидан саналган **Ж. Холанд** ўзининг «*ўзига йўналтирилган қидирув*» методикасида ижтимоий соҳа касби эгасига хос хусусиятни кўрсатган. *Булар: реалистлик (ҳаққонийлик), тадқиқотчилик, артистлик, ижтимоийлик, тадбиркорлик, конвенционал хусусиятлардир. У ижтимоий педагогга хос инсонпароварлик, идеаллик, масъулиятлилик, ахлоқлилик, ҳушмуомалалик, илиқлик, одоблилик, ўзгаларни дўст тута олиш* каби хусусиятларни ҳам кўрсатади.

Ижтимоий педагог касби инсонлар ўртасидаги муносабатлар тизимида фаолият юритувчи кўпқиррали соҳа бўлиб, педагогнинг қайси ишда ишлашидан қатъи назар одамлар билан ва аввало болалар билан ишлашга йўналтирилган. Мулоқот жараёнида педагог кўплаб руҳий оғирлик ва чарчокни ўзида синашига тўғри келади. Шу боис унинг асаб тизими ҳам мустаҳкам бўлиши даркор. Бу нарса унга ижтимоий-педагогик, руҳий-терапевтик жараёнларда эмоционал қийинчиликлар билан тўқнашувида ёрдам беради.

Ижтимоий педагогга хос яна бир характер «*Мен — образидир*». Бу нарса педагогнинг ўзига нисбатан ижобий муносабатда бўлишини ҳамда бошқалар томонидан ўзига юқори баҳо берилишини

ифодалайди. Мазкур характер педагогга бошқа одамлар билан эркин мулоқот имконини беради.

Ижтимоий педагогнинг *қуйидаги* шахсий фазилатларини алоҳида ажратишимиз мумкин:

— Инсонийлик хусусиятлари (меҳрибонлик, бошқалар манфаатини устун қўйиш);

— руҳий таҳлилчилик хусусиятлари (ўзини идора қила олиш, ўзига танқидий қараш, ўзини баҳолай олиш);

— руҳий-педагогик хусусиятлар (киришувчанлик, гапга чечанлик) .

Уқорида келтирилган хусусиятлар билан танишар эканмиз, ҳар қандай одам ҳам ижтимоий педагогик фаолиятни олиб бориш қобилиятига эга бўлавермаслигига ишонч ҳосил қиламиз.

Ҳар бир педагогнинг касбий омилкорлиги, яъни унинг ўз фаолиятини олиб боришга амалий ва назарий томондан тайёрлиги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида тартибга солинади. Мазкур ҳужжатлар ўз ичига мутахассис педагогнинг касбий мажбуриятларини, меҳнат тавсифномасини, билим ва малакасини олади.

Ижтимоий педагогнинг касбий фаолият тузилмаси. Ҳар қандай фаолият ўз тузилмасига эгадир. Улар фаолият элементларининг ўзаро боғлиқлигини ва ўзаро шартларини аниқлайди. Ижтимоий педагог фаолияти тузилмаси қуйидаги компонентлардан иборат: *субъект* (фаолиятни амалга оширувчи томон), *объект* (фаолият йўналтирилган томон), *мақсад* (фаолият орқали нимага интилинади), *вазифа* (фаолият орқали нималар амалга оширилади), *воситалар* (фаолият қайси усул ёки техника ёрдамида амалга оширилади).

«Касбий мажбуриятлар» — болаларни ижтимоий ҳимоялаш, қўллаб-қувватлаш, ҳамда бу борада хизмат кўрсатувчи муассасалар тўғрисида зарур ахборотлар билан таъминлашни ўз ичига олади.

«Ижтимоий педагогдан *қуйидагича* касбий билимлар талаб этилади:

— Ўз фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий асосини (қонунлар, фармонлар, қарорлар ва йўриқномалар), ижтимоий педагогика назарияси ва тарихини, турли муҳитларда турли тоифа болалари билан ишлашнинг методикасини ва технологиясини, бола шахсини, унинг жисмоний, маънавий ва ижтимоий шаклланишини ўрганувчи *психологияни*; одамларнинг уюшма ва гуруҳлари (оила, мактаб ва меҳнат жамоаси) ни ўрганувчи социологияни; ўз касбий талқинот фаолиятини ижтимоий бошқариш ва режалаштириш методини

билишда қўйидаги касбий малакалар талаб этилади: Таҳлил қила олиш қобилияти. Боланинг шаклланишида унга муҳитнинг салбий ва ижобий таъсир кўрсатувчи ҳаракатларини аниқлаб, таҳлил қила билиш;

Башоратчилик қобилияти — фаолият олиб бориш усулларини белгилаб олиб, уни аниқ мақсад томон йўналтириш, дуч келиши мумкин бўлган муаммоларни олдиндан кўра билиш ва ҳисобга олиб, вақтни тўғри тақсимлаш; *лойиҳалаштира билиш* — фаолиятни аниқ бир лойиҳа асосида, тарбияланувчининг шарт-шароитлари ва мавжуд муҳит талабларини ҳисобга олиб, аниқ бир тартибда олиб бориш ўз фаолиятининг ҳар бир босқичида ижобий ва салбий натижаларини тўғри таҳлил қила олиш; киришувчанлик, яъни болани эшитиш ва тинглай олиш, бола билан мулоқот жараёнини осонлаштириш, бола муаммосини тўғри тушуниш учун зарур ахборот ва маълумотларни тўплаш.

— Шу кунга қадар ижтимоий педагогнинг вазифасини бир — бири билан боғлиқ бўлган *тиббиёт, спорт, милиция, маданият* ташкилотлари ходимларига юклатилиб келинди. Натижада жамият аъзолари онгида болалар тарбияси билан фақат ўқитувчи ва ота-оналар пугулланиши лозим деган фикр ўрнашиб қолди. Юргимизда ижтимоий ишни касб даражасига олиб чиқиш ҳамда бу борада мутахассис кадрларни тайёрлаш жамиятда тарбиявий муаммоларни ҳал этишда инсонларнинг яшаш шароитини яхшилашда, энг асосийси — ҳар бир жамият аъзосини ижтимоий ҳимоялашда муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий педагогнинг касбий сифатлари. Ижтимоий педагог асосан халқ оммаси билан ишлайдиган шахсдир. У ўз фаолияти жараёнида турли характердаги инсонлар билан мулоқотга киришишига тўғри келади. Бу вазиятда улар билан турли хил зиддиятларга бормаслик, уларнинг кўнглига, юрагига кириб бориш учун сифат ва фазилатларга эга бўлиши талаб этилади: *эмпатия* (дунёни бошқаларнинг кўзи билан кўриш, тушуна билиш), *хайрихоҳлик, эзгулик, тўғрилик, очиқ кўнгиллик, аниқ мўлжал олиш, самимийлик, коммуникабеллик* (бошқалар билан чиқиша билиш).

Ижтимоий педагогик фаолиятнинг асосини ижтимоий иш, мурувват кўрсатиш, хайрия, меҳрибонлик каби тушунчалар ташкил қилади.

ИЖТИМОЙ ИШ — аҳолининг ижтимоий ҳимояланмаган қатламларига ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Ижтимоий ишларнинг объекти инсон ҳисобланади, лекин ҳамма эмас, балки фақатгина

муаммолари бўлганлари (экологик, ижтимоий, техноген, миллатлараро кескин ўзгаришлар, бузилишлар натижасида) ёки соғлом бўлмаган, жисмоний ёки руҳий нуқсонлари бўлганлар ҳисобланади.

МУРУВВАТ КЎРСАТИШ — муҳтожларга ёрдам, хайрия-саҳоват — алоҳида шахслар ёки ташкилотлар томонидан муҳтожларга ёки аҳоли гуруҳларига беминнат ёрдам бериш. Раҳм-шавқат, марҳамат, раҳмдиллик — барчага ёрдам бериш ёки ўзгаларни кечириш, гамхўрлик, инсонпарварлик қилиш.

ХАЙРИЯ — (муҳтожларга ёрдам, хайр-саҳоват) — муҳтож одамларга ёки аҳолининг ижтимоий гуруҳларига хусусий шахслар, ёки ташкилотлар томонидан бепул ёрдам кўрсатиш.

МЕҲРИБОНЛИК — (меҳр-саҳоват) (раҳм-шавқат, марҳамат) — раҳмдиллик, одамийлик, инсонпарварлик юзасидан кимгадир ёрдам кўрсатиш ёки кимнидир кечириш.

Ижтимоий педагог бу вазифаларни амалга ошириш учун, албатта қуйидаги соҳаларда ўз билимларини бойитиб бориши шарт:

— миллий истиқлол гоёси ҳуқуқий-меъёрий база (қарорлар, актлар, буйруқлар, кўрсатмалар, ташкилот тузулмалари ва ҳ. к.);

— ижтимоий педагогиканинг тарихи ва назарияси;

— ёш даврлар психологияси;

— социология;

Шунингдек, ижтимоий педагогдан қуйидаги малака ва қўникмаларга эга бўлиши талаб этилади:

— аналитик, яъни социумда рўй бераётган жараёнларни назарий таҳлил этиш, боланинг руҳий оламини англай билиш, уларнинг муаммоларини ҳал этишга доир ҳамкорлик фаолиятини ташкил этиш;

— ташкил этилган ижтимоий-педагогик фаолият бўйича боланинг муаммоларини ҳал этиш йўллари кўра билиш;

— лойиҳалаш, яъни, ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мазмунини аниқлаш ва режалаштириш;

— рефлексив, яъни ижтимоий педагог ўзининг фаолиятини таҳлил этиб бориши;

— коммуникатив, яъни ижтимоий педагогнинг инсонлараро мулоқот маданиятини эгаллаши. У бошқалар фикрини эшита билиш, мулоқотга кириша билиш, факлар тўғлаш сингари фаолиятларни ўз ичига олади.

— касбий статус — бу касб кодексида кўрсатилиб, субъектнинг

инсонлараро муносабатлар тизимидаги касбий ҳолати, ҳуқуқлари, мажбуриятларидир.

Ижтимоий педагог ҳуқуқлари ва ахлоқий мажбуриятлари

Ижтимоий педагог журналистлар каби ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига кириб бора олиши керак. Бунинг учун у давлат қонун чиқарувчи органлари билан мустақкам алоқада бўлиши талаб этилади, *ўзининг бу фаолиятида у:*

— болаларнинг, умуман жамият аъзоларининг ижтимоий талабларига доир ахборотлар тўплаш, социологик савол-жавоблар ўтказиш, ташхис-текширув ишларини олиб бориш ҳуқуқига;

— муайян ижтимоий муаммоларни ҳал этиш юзасидан жамият органларига ва давлат ташкилотларига мурожаат этиш ҳуқуқига;

— давлат органларини улар фаолиятига доир мавжуд муаммолардан хабардор этиш ҳуқуқига;

— ижтимоий фаоллик ва у ёки бу ташаббус билан чиқадиган ота-оналар, оилалар, ҳомийларни рағбатлантириш ҳуқуқига;

— оммавий ахборот воситаси ёрдамида маълум ижтимоий фаолият ёки намунавий оила тарбияси тажрибаларини тарғиб этиш ҳуқуқига;

— яшаш жойи, иш ва ўқув жараёнларида маълум ижтимоий муаммоларни ҳал этишга қаратилган фуқароларнинг ижтимоий ҳаракатини бошқариш каби ҳуқуқларга эга.

Ижтимоий педагогнинг ахлоқий мажбуриятлари. Ижтимоий педагог ўз мижозларининг қалбига кириб боришида унинг ахлоқий мажбуриятлари муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий педагогнинг ахлоқий мажбуриятлари ўзига хослиги билан ажралиб туради.
Булар:

— ўз мижозларига нисбатан ахлоқий мулоқотда бўлиш, яъни уларнинг ҳақ ҳуқуқлари ва имтиёзларини биринчи даражали деб билиш;

— улар билан мулоқотга киришишда ахлоқ меъёрларига амал қилиш (ҳурмат, ҳаққоният, хушмуомалалик, алоҳида эътибор ва ҳ. к.);

— раҳбарлар ёки етакчи ташкилотларга нисбатан этик мажбуриятлар;

— ўз касби олдидаги аҳду — мажбуриятлар, яъни ўз касбининг мазмунини англаш, масъулиятни ҳис этиш, фаоллик кўрсатиш ва ҳ.к.

Ижтимоий педагог фаолиятининг модели. Ижтимоий иш билан ҳар ким ҳам шуғуллана олмайди. Ижтимоий педагог турли хил характердаги инсонлар билан мулоқотда бўлади. Бу инсонлар ўзларининг муаммолари билан, албатта, ижтимоий педагог шахсига қарши таъсир кўрсатади. Мижозларга ёрдам берувчи мутахассисдан эса уларга ўз таъсирини ўтказа билиши талаб этилади. Бу мулоқот негатив ва позитив бўлиши мумкин. Ижтимоий педагогнинг вазифаси *биринчидан*, негатив таъсирга қарши тура олиши, *иккинчидан* маданий эмпатияни амалга оширган ҳолда вазиятдан чиқиб кетиш талаб этилади. Бунга мижозга таъсир ўтказиш, ишонтириш, сингдириш, ҳиссий зарарсизлантириш каби методлардан фойдаланилади.

Ижтимоий педагог фаолияти бугунги кунда иккита идорада — таълим муассасалари ва ёшлар иши бўйича муассасаларда жорий этилган.

Ёшлар иши бўйича идораларда мазкур лавозим 8 хил муассасада руйхатга киритилган. Булар: *болалар клублари, болалар ижоди марказлари, ёшлар ётоқхонаси, ўсмирлар дам олиш масканлари, ёшлар таълим марказлари, касбий йўналтириш марказлари, бандлик марказлари, болалар ва ёшлар меҳнат биржаларидир.*

Таълим соҳасида эса педагог 6 хил муассаса руйхатига киритилган. Булар: *мактабгача тарбия ташкилотлари, умумтаълим муассасалари, умумтаълим интернатлари, боқувчисини йўқотган болалар учун умумтаълим идоралари, махсус таълим муассасалари, бошланғич касбий таълим муассасаларидир.*

Ижтимоий педагог лавозими мазкур икки идорада жорий этилган бўлса-да, аслида уларга бўлган талаб яна ҳам кенгроқ. Бундай лавозим деярли барча ижтимоий соҳаларда жорий этилган. Улар соғлиқни сақлаш муассасаларида (руҳий носоглом, гиёҳванд болалар учун), аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муассасаларида (имконияти чекланган ўсмирлар реабилитация марказларида, вояга етмаганлар реабилитация марказларида), ички ишлар органлари тармогидаги муассасаларда (махсус ёпиқ тарбия масканларида).

Ижтимоий педагогик ишлар фаол ғоявий – ахлоқий имкониятларга эга, у шахс хулқида пайдо бўлган салбий элементларга қарши курашда муҳим омилга айланади. У ижтимоий фикрни шакллантириш йўли билан жамоада соғлом маънавий-ахлоқий муҳит

ҳосил қилишга таъсир кўрсатади, илғор ижтимоий қадриятларни мустақкамлайди, шахс кадр-қимматини таъминлайди, қонунни ҳурмат қилишга ўргатади. Бу айниқса бугунги кунда, жамият маънавий янгиланиш жараёнини бошидан кечираётган бир даврда муҳим аҳамиятга эга.

Тарбиявий фаолиятнинг муҳим резервларидан яна бири — оммавий тарғибот билан боғлиқ бўлиб, гоёвий-тарбиявий ишларнинг барча шаклларида гайрат ва ташаббус талаб этилади. Бунда давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан оммавий — ташкилий тадбирлар ўтказиш, кечалар, байрамлар, расм-русмлар, урф-одатлар, жумладан, «Наврўз», «Хотира ва қадрлаш куни» ҳамда бошқа тадбирлар муҳим аҳамиятга эга. Оммавий ишларда ижтимоий-тарбиявий муваффақиятларга омманинг ижтимоий-маданий фаолият йўналишини чуқур англаган ҳолдагина эришиш мумкин. Бу, биринчи навбатда, педагогик тамойиллар асосида маърифий муассаса ишларини ташкил этишда ва методикасида ўз ифодасини топади. Тадбирларнинг фақат гоёвий йўналишини эмас, айти чогда ижтимоий-педагогик, ижтимоий-психологик моҳиятини англаш, ташкилий ишларда унинг механизмларига таяниш зарур.

Ижтимоий-педагогик бошқарув ижтимоий жараёнларни назорат қилиш, ёшлар жиноятчилигининг олдини олиш, мактаб, ички ишлар бўлими, вояга етмаганлар жиноятчилигига қарши кураш органларининг биргаликдаги тадбирлари тизими доирасида амалга оширилиши керак. Мазкур фаолият самарадорлиги учун хизмат қиладиган объектив жараёнлар ва ҳодисаларни ҳисобга олиб бориш; тарбиянинг ноқулай шароитига ва шахсни нотўғри йўлга киришининг бошланишига ўз вақтида эътибор бериш мақсадида ижтимоий-педагогик истиқбол методларидан фойдаланиш; ўсмир шахсининг индивидуал — психологик ва ижтимоий сифатларини ҳисобга олиш кабиларга алоҳида эътибор бериш талаб этилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий педагог фаолияти мазмуни.
2. Ижтимоий педагог касбий фаолиятининг хусусиятлари.
3. Ижтимоий педагог вазифалари.
4. Ижтимоий педагогнинг ахлоқий мажбуриятлари.
5. Ижтимоий педагог ҳуқуқлари.

Халқ педагогикаси ва оммавий тарбиянинг замонавий шароитдаги ҳолати

Ўрта Осиё халқлари педагогик илмлари ривожланиши тарихини ўрганиб чиқиш педагогиканинг биринчи расмий белгилари, халқ ҳаёти, халқ педагогик маданиятининг бевосита таъсири остида пайдо бўлганлигини кўрсатади. Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ ижтимоий педагогик фаолиятда асосий восита сифатида халқ педагогикасидан кенг фойдаланилмоқда. «Ўзбек халқ педагогикаси» қамрови ниҳоятда кенг, бағоят серқирра ва сержило тушунча бўлиб, у шу халқ пайдо бўлган бутун даврни ўз ичига олади.

Халқ донишмандлиги ва одобномасининг бу нодир соҳаси ижтимоий ва маиший-ахлоқий ҳаётнинг барча томонларини, халқ огзаки ижоди, кадршунослиги, удумшунослиги ва маросим-шунослигининг етакчи йўналишларини, диний-ахлоқий таълимотини қамраб олиши билан характерланади. «Ўзбек халқ педагогикаси»да доно халқимизнинг таълим-тарбия, ахлоқ, одоб, инсон қадриятлари ва унинг маънавий эътиқоди бутунлиги соҳасидаги дунёқарашни, амалий фаолияти усул ва методлари, анаъналари табаррук ислом динининг одоб-ахлоқ, илму-фан таълимоти мужассамлашган. «Халқ педагогикаси — тарбиянинг мақсад ва вазифалари борасида муайян халқнинг ҳаётий тажрибаси ҳамда турмуш тарзида шаклланган амалий қарашлар мажмуи; муайян жамиятда яшаш учун ҳар бир одам амал қилиши шарт саналган ва урф-одат, удум, хулқ-одоб, маросим, анъана, турмуш тарзи, бадиий ижод, ўйин сингари эмпирик воситаларда намоён бўладиган амалий фаолиятдир¹» — дейилган Ўзбекистон миллий энциклопедиясида.

Халқ педагогикаси асрлар давомида яшаб келди. *Унинг таъсир кучи, аҳамияти нимада?* Ўзбек халқ анъанавий педагогикасининг асрлар давомида шаклланиб, ривожланиб, бойиб боришининг, фуқаро, ватан тақдирида ҳал қилувчи ролининг боиси, **биринчидан**, унинг ҳаётийлиги, таъсирчанлиги, серқирра, сермаънолигидир. **Иккинчидан** унинг бевосита халқ томонидан мавжуд ҳаёт давомида жонли анъаналарда яратилиши, яшашни, ҳаёт, инсон муаммоларини қамраб олиши, тарбиянинг энг долзарб масалалари ечимини ҳал қилишга қаратилганидир. **Учинчидан**, умуминсоний йўналишга,

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, Т., 2005 й. 371-бет.

умумбашарий гоя мақсадларга қаратилган бўлганлигидир. Халқ педагогикаси умуман халқнинг орзу умидларини унинг ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш ва ўқитиш ҳақидаги тасаввурларини ифода этади. Ал-Форобий, Ибн Сино, Беруний, Жомий, Умар Хайём, Саъдий, Навоий, Авлоний ва бошқа маърифатпарварларнинг меросларини таҳлил қилиш, уларнинг тарбия ҳақидаги умумий гоялари, хусусан, оилавий тарбия ҳақидаги гоялари халқ педагогикаси тарихидаги ифода этилган гоялар ва фикрлар билан узвий боғланиб кетганлигини кўрсатади. Шунинг учун халқ педагогикасининг тарбиявий аҳамиятидан ижтимоий педагогик фаолиятда кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан Форобийнинг психология, этика ва эстетика бўйича асарлари катта қизиқишга эга бўлиб, унда инсон ижтимоий мавжудот сифатида ўрганилади. Форобий шахснинг маънавийлик сифатлари ижтимоий муҳит тарбияси таъсири остида юзага келади деб ҳисоблаб, шундай ёзади: *«Инсон — энг бошидан бошлаб табиатан яхши ёки ёмон бўлиб, худди шундай туғма тўқувчи ёки ёзувчи бўлиб туғулмайди»*. Форобий Ибн Сино ва Берунийнинг ижтимоий педагогик қарашларига катта таъсир кўрсатди. Ибн Сино маънавий тарбия ҳақида фикр юритар экан — Инсондаги ҳаққўйлик, адолатлилик, ҳалоллик каби сифатларни юксак баҳолайди ва *«халқнинг маънавийлик хусусиятлари ва адолатлиликка чорлайдиган неча асрлик анъаналарини ҳисобга олиш керак. Чунки адолатлилик инсоннинг энг яхши безаги»* эканлигини уқтиради.

Беруний асарларида тарбия ҳақида кўплаб ажойиб фикрлар айтилган. *«Ўтган авлодлар хотиралари»* («Хронология») текширишларида олим энциклопедист турли халқлар ва даврлар календар системаларини таърифлаш билан бир қаторда ҳақиқат ва ёлгон, яхши ва ёмон, камтарлик ва кеккайиш, билимлилик ва подонлик, маънавийлик муаммоларини ўрганади.

Ўрта асрнинг ёрқин мутафаккирларидан бири Рудакий мақол ва ривоятлар кўринишидаги кўплаб поэтик асарлари билан халқ педагогикасини бойитиб, халқ оғзаки ижодиёти дурдоналари қаторига кирди. У *«инсон ақлининг туби бу билимдир»* ва *«дунёда билим каби муҳим мева йўқдир»* деб билимга юксак баҳо беради..

Ўрта аср ижтимоий педагогик мероси ҳақида гапирилар экан Носир Хисравнинг (1004-1088) «Маърифат китоби»да ижтимоий педагогик фикрлар илгари сурилганлигини кўриш мумкин. Муаллиф бу асарда *«Ўз-ўзини англаш»* «яхши ва ёмон сифатлари»

бобларида муаллиф инсонни тўғри тарбиялашга ҳалақит қиладиган *еттита* (ёмонлик) тўсиқларни айтади: *такаббурлик, айёрлик, бефаҳмлик, очкўзлик, ғазаб, ғараз, шаҳватпарастлик*. У мана шу еттита тушунчаларни эслан чиқаришни маслаҳат бериб, уларнинг ўрнига эса бошқаларини — улар учун (яхшилиқ) *юксак, олийжаноблик, камтарлик, ҳалоллик, сабр тоқат, оддийлик, шукроналик, сахийлик* ва *меҳрибонлик* каби фазилатларни ўзлаштириш зарурлигини таъкидлайди.

Носир Хисрав қарашларининг асосий гоёси инсон камолотида, ижтимоийлашувида инсон имкониятларининг ўрни муҳим эканлиги, инсонда бу имкониятлардан фойдаланиш шароитлари мавжудлигини таъкидлайди.

XI—XII асрларда Ўрта Осиёда халқ педагогикасининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган Бурҳониддин Зарнуджий «Ўқувчига билим олиш йўлидаги қўлланма»сида ўқитиш жараёнини ташкил этиш бўйича тавсиялар беради.

Ўзбек адабиётининг асосчиси ҳисобланган мутафаккир, та- раққийпарвар арбоб Алишер Навоий педагогик қарашларида баркамол инсон тарбияси муҳим аҳамият касб этган. Унинг қарашларида демократик ва инсонпарварлик гоёлари, инсонга муҳаббат, ҳалоллик, адолатлилик, ёрқин келажакка ишонч ҳақидаги халқ ҳикматли сўзлари билан боғланиб кетади. Халқ ҳатто ўзининг буюк олими ҳақида ривоят, афсоналар яратиб халқ поэтик ижодиётини шакллантирувчиси сифатида унинг образини абадийлаштирадilar. Мутафаккир олим ва шоирларнинг кўплаб насиҳатлари халқнинг турмуш ҳаёт тажрибалари асосида ишлаб чиқилган ҳикматли сўзлари билан жуда ҳам аниқ мос келади: «қийшиқ ўтирганда ҳам тўғри гапириш керак», «Ёлгон гапириб яшагандан кўра тўғри гапириб ўлган афзал», «агарда сен ҳар доим тўғри гапириб келган бўлсанг кейин ҳам сенга ишонадилар». Алишер Навоий ўзининг «Ҳамса» сида инсон камолотида ижтимоий муҳитнинг ўрни муҳим эканлигини таъкидлайди. Бу эса *меҳнатсеварлик, покланиш, ҳалоллик, иймон эътиқодлилик* бўлиш орқали амалга ошириш алоҳида томонидан илмий асослаб берилади.

Алишер Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида инсон ва унинг энг яхши фазилатларини тасвирлаб баркамол инсон тимсолини яратди. Мазкур асарда у инсонни комилликка элтувчи ягона восита — бу *сабр* дейди. «*Сабр, — дейди у, — аччиқ, аммо фойда келтирувчи у қаттиқ, аммо зиён-заҳматларни даф этувчи. Сабр-насиҳатгўй, ачитиб гапирадиган, киши табиати унда озор чекади лекин амал*

қилган охирида муродга етади. Сабр — табиб, бадхўр — дори, бемор ундан озор топади, аммо сўнгида соғлиққа эришади». Алишер Навоий қарашларини хулосалаб шуни аниқ айтиши мумкинки, таълим-тарбия жараёнида юзага келадиган-руҳий муҳит фақатгина инсоннинг ўз хусусиятлари — сабр, ижтимоий руҳий асосидагина яратилади. Зеро инсон ҳар нарсага қодир. Агар инсон ахлоқ, сабр тушунчаларидан йироқ бўлса айтиш лозимки, уни ўраб турган ижтимоий муҳит шу инсонга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқларининг педагогик нуқтаи назарлари бошқа халқларда бўлгани каби узоқ ўтмишда юзага келган. Тарбия ҳақидаги халқ донишмандлиги — халқнинг оммавий тарбияси, кўп асрлик педагогик маданияти ва тажрибалари эса бунинг ифодаси ҳисобланади.

Ахлоқ педагогикаси муаммоларини илмий текширишлар тарихини ўрганиб чиқиш, тарбиялашдаги халқ тажрибасини ижтимоий тарихий ҳодиса сифатида ўрганиш, ҳамма тарихий ривожланиш босқичларидан ўтганини ва ҳозирги даврнинг педагоглари илмий қизиқишлари доирасига кириб келганини кўрсатади. Хусусан, чет эл олимларидан буюк чех педагоги Я.А. Коменский «Оналар мактаби» гоясини оилавий тарбия тажрибасига таяниб асослаб берган. Машҳур швецариялик педагог И. Г. Песталоци ҳам ўзининг «Оналар учун китоб»ини Швецария халқ педагогикаси тажрибаларини умумлаштириб яратган. *У оилада бошланган табиийликка мос тарбиялаш кейинчалик мактабда давом эттирилиши керак*, деб ҳисоблайди.

Рус педагоги К. Д. Ушинский халқ педагогикасининг тарбиявий имкониятларини юқори баҳолаган. *«...халқ ўзи яратган ва халқ бошланишларига асосланган тарбия — деб ёзади у, абстракт ғояларига асосланган энг яхши тизимда ҳам бўлиши тарбиявий кучга эга*». У *«халқчиллиги бўлмаган халқ бу қалбсиз тана»* деган принципга чуқур ишонган ва бу принципга асосланиб халқчиллик гоясини асослаб берган. Халқнинг одатлари, маросимлари ва анъаналарини яхши ўрганиб, *«Аждодлар донишмандлиги — авлодлар учун кўзгу»* деган хулосага келади ва халқ тарбиясини маъқуллайди.

В. А. Сухомлинский халқ педагогикаси моҳиятини чуқур ўрганиб, маънавийлик гояларини ва ундан келиб чиқадиган халқнинг педагогик нуқтаи назарини ўрганиш зарурлиги ва муҳимлигини таъкидлайди. *У халқ педагогикасининг бойлиги ва катта амалий аҳамиятга эга эканлигига қарамай, кераклигича ўрганилмаяпти, бу муаммо бўйича чуқур текширишлар олиб борилмаяпти*, — деб

ҳисоблайди. «Халқ педагогикаси ҳақида ҳали ҳеч ким шундай ўйламаган ва шунинг учун ҳам бу педагогикага катта таъвишлар келтиргандир, деб ёзади у, — мен ишонаман, халқ педагогикаси — бу халқнинг маънавий ҳаёти жамланган марказдир. Халқ педагогикасида миллий хусусиятлар — халқ қиёфаси кўрсатиб берилади.

Халқнинг хусусиятлари, халқнинг қиёфаси, унинг ҳаёллари ва ўйлари, маънавий гоёлари айниқса, у яратган эртақларда, афсона, қисса, ривоят, мақолларда яққол намоён бўлади.

Халқ педагогикаси масалалари бир қатор олимларнинг текширишлари предмети бўлган, уларнинг ҳар бири халқ педагогикаси назарияси ва амалиётига ўзининг ҳиссасини қўшган. Г. Н. Волков (XX-аср) халқ педагогикаси муаммолари ҳар томонлама ва анча пухта ўрганган. У «Чуваш халқ педагогикаси» «Этно педагогика» монографиялари (1974) муаллифи ҳисобланади. Бу тадқиқотчининг асарлари регионал чуваш халқ педагогикаси чегараларидан анча кенг олинган, улар халқ педагогикаси концепциясини умуман шаклланишида, хусусан, тарбия предмети педагогик асослари, метод ва воситаларини шакллантиришда катта аҳамият касб этади. Г. Н. Волков педагогик адабиётларда биринчи бор «Этно педагогика» терминини ишлатди, уни ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш бўйича халқ оммасининг тажрибаси ҳақида уларнинг педагогик дунёқарашлари ҳақидаги фанни турмуш педагогикаси ҳақидаги фан сифатида белгилайди. Этник педагогика тарихий шароитлар асосида юзага келган миллий характернинг хусусиятларини ўрганади. XX-аср педагоглари Г. Н. Волков киритган «Этно педагогика» тушунчасини тўғри деб ҳисоблайдилар. Чунки халқ педагогикаси тажрибага ва унинг таърифига тааллуқли бўлса, этно педагогика эса назарий фикр доираси — фан доираси билан боғлиқдир.

Ўзбек халқ педагогикаси — миллий маданиятнинг бой манбаидир. Халқ педагогикаси ўзида жамиятдаги барча эзгу ҳислатларни меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, жувонмардлик, севгига садоқат, вафо, катталарга ҳурмат, кичикка иззат каби юксак ахлоқий фазилатларни қамраб олгандир. Халқ педагогикаси, буюк мутафаккирларимизнинг тарбия хусусидаги қарашлари, шахс ижтимоийлашувида беназирдир. Халқ педагогикасининг таълимий-тарбиявий аҳамияти ўзбек омиглари томонидан тадқиқ этилган. Мазкур муаммо юзасидан Республикамизда босилиб чиққан йирик асар З. Миртурсуновнинг «Ўзбек халқ педагогикаси» номли монографиясидир. Унда ўзбек халқ педагогикаси халқ оғзаки ижодида акс этиши ҳар томонлама очиб берилади ва далиллар билан исботланади.

Халқ педагогикаси бўйича кўплаб қизиқарли текширишлар ўтказилган. Мисол учун **Н. С. Сафаров** ўзининг «Ўзбекистоннинг халқ педагогикаси илғор гоялари ва тажрибалари» (1989 йил) номли монографиясида ўзбек халқ тарбияси асосий йўналишларини ўрганиб, бу жараённинг миллий ўзига хосликларини кўрсатиб, унда кўп болалик ўзбек оиласининг ролини алоҳида таъкидлайди. У ҳозиргача сақланиб қолган ўзбек оиласининг «Кўп қатламлилиги» халқ тарбияси гоялари ва тажрибаларини асосий сақловчиси ва етакловчиси бўлганлигини исботлайди. Халқ педагогикасини маълум даражада мустақиллик даврида яратилган китоблар ҳам тўлдирмоқда: **А. К. Минаваров** «Оила педагогикаси», **О. Мусурмонова**, **Г. Баубекова** «Ўзбек халқ педагогикаси» каби қўлланмалар ўзбек халқ педагогикаси бўйича мустақиллик йилларида яратилган биринчи ўқув қўлланма бўлганлиги боис, унда этно педагогиканинг юзага келиши, предмети, мазмуни ва методлари очиб берилган. Қўлланмада биринчи бор ҳадислар, миллий ўйинлар мақол ва маталлар, халқ қўшиқлари ва эртаклари ўрганилган. Муаллифлар ўзбек халқ педагогикасининг мазмунини ҳозирги шароитларда ўсиб келаётган авлодни маънавий баркамол қилиб тарбиялаш орқали очиб берадилар. Муаллифлар халқ педагогика-сининг энг муҳим амалий томони *ёш авлодни тарбиялаш ва ўқитиш унинг ҳаёти билан боғлиқлигида* деб ҳисоблайдилар.

ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИДА ОИЛА, БОЛАЛАР ВА ОТА-ОНАЛАР МУАММОЛАРИ

Халқнинг муҳаббат, оила, болалар ва ота-оналар ҳақидаги тасаввурлари кўп асрлик турмуш маънавиятлари асосида юзага келган. Бу тасаввурлар бирлаштирилган ва педагогик қирралари ўйлаб чиқилган, амалиётда, ҳаётда синовдан ўтгач, ахлоқ қоидалари, маслаҳатлар, тавсиялар тўпламида ўз ифодасини топган. Улар халқ педагогик маданиятининг етуқлигини, бойлигини билдиради.

Оила — халқ намунаси.

Оила ва оилавий муносабатлар мураккаб педагогик жараён бўлиб, у:

1) болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш одатлари, анъаналари, методларини ишлаб конструктив методини;

2) болаларнинг дам олишлари, меҳнат қилиш ва ўқув машғулотлари тартибини ўрнатиб, ташкилотчилик вазифасини;

3) ота-оналар, ота-оналар ва болалар, болаларнинг ўзлари ўртасидаги яқинлари, қариндошлар, қўшнилар ва шу кабилар билан тўғри ўзаро муносабатлар қоидасини ишлаб чиқиб коммуникатив вазифаларини бажаради.

Булар ҳаммаси аста-секинлик билан оилавий муносабатлар тизимини яратади. Оила энг кичик жамоадир. Бола ўзининг қўнғлидаги фикрларини фақат ота-оналарига айтиши мумкин, айниқса, сирларини оналарига айтади. Оиладаги ўзаро муносабатлар жуда нозик ва қалтис ишдир, чунки у қариндошлик ишлари билан боғланган жамиятнинг биринчи жамоаси билан боғлиқ бўлади. Бу ерда оила ичидаги ўзаро муносабатлар амалга оширилади. Ота ва онанинг тарбиявийлик вазифалари аниқланади. Унинг болаларига позитив таъсирини кучайтириш учун шароитлар яратилади. Оиланинг ва оилавий тарбиянинг ана шу ҳамда бошқа хусусиятлари ҳар доим халқнинг диққат марказида бўлган. Булар ҳаммаси Ўрта Осиё халқи, халқ педагогикаси меросларида ўз аксини тошган.

Оиланинг асосий вазифаси — катта авлод учун муносиб болаларни тарбиялаш ҳисобланади. Бу ерда ҳам ҳал қилувчи иш ота-оналарга боғлиқ бўлади.

Ота ва она биринчи тарбиячилар.

Халқ педагогикасида оилага ижтимоий қадрият сифатида инсон авлоди давом эттиришдаги табиий талаб сифатида қаралади.

Болаларга муҳаббат — бу жуда муҳим муаммо ҳисобланади. Чунки она муҳаббати сабабли ота-оналар қўшлаб тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўядилар. Ҳамма халқнинг ҳақиқатли сўзларида болаларга чексиз муҳаббат ҳисси ифода этилган. Боланинг тарбиялилиги жуда қадрланган. *Масалан:* Ўзбек мақолларида шундай дейилади: «*Бола қимматбаҳодир, лекин янада қимматлиси унинг тарбияси*». «*Бола азиз, одоби ундан ҳам азиз*».

Халқ оталарнинг шахсий ибрат кўрсатишларига кўп эътибор қаратган. Отанинг ёмон одати албатта болага таъсир кўрсатади, шунинг учун «*Жанжалкаш отанинг ўғли урушқоқ бўлади*», деб айтадилар. Ота ва онадан ташқари оилада тарбиячилик вазифасини буви ва буvasи ва бошқа қариндошлари ҳам бажарадилар. Амалда улар номаълум халқ педагоглари ҳисобланадилар. Халқ донишмандлари додалар (бувалар) ва бувилар ҳақида эртақлар тўқиганлар.

Халқ педагогикаси амалда

Ҳозирги замонавий шароитларда миллий анъаналар ривожланмоқда, такомиллашиб, бойиб бормоқда. Ана шуларнинг ўзи халқ педагогикасининг амалдаги, ҳаётийлиги кўринишидир.

Халқ ҳар доим ёш авлодга Ватанга муҳаббат, ҳалоллик, тўғрилиқ, камтарликни сингдиришга интилади. Ўзбек оиласини маънавий анаъналарини ўрганиб, халқ педагогикаси тадқиқотчилари А.К. Минаваров, О. Мусурмоновлар ўзбекона тарбияда биринчи ўринда халққа, ўз давлатига хизмат қилишни кўяди, деган хулосага келдилар. Ўзбеклар болада ҳалоллик, адолатлилик ҳиссини тарбиялашга жуда катта аҳамият берадилар. Ҳалоллик, адолатлилик ўзбеклар томонидан юксак маънавий сифат каби баҳоланади.

Фуқоролик ҳисси, жонажон Ватанга ихтиёрий хизмат қилишга интилиш ўзбек халқ педагогикасида яққол ифодасини топган. Халқ тарбиячилари ижтимоий тарбиянинг ўзига хос шаклини топдилар ва ўрнатдилар. Ўзбекистонда жамоатчилик тарбиясини маҳалла бажаради. Уларнинг аҳолини анъанавий равишда жамоатчилик турмуши ва жамоатчилик ўзаро ёрдам қоидалари билан боғланган. Маҳалла ўзининг жамоатчилик марказига эга, унда чойхона, устахона, масжид, кичкина бозорчаси бор. Маҳалла жамоатчилиги турар жойларни тартибга келтиради, ҳашарлар ташкил этадилар, ўсмирларни тарбиялашга катта эътибор бериб, жамоатчилик тартибини кузатиб борадилар.

Шуни таъкидлаб айтиш зарурки, бу халқ анъаналари бугунги кунда демократик жамият қуриш шароитида фаол қайта тикланди ва ўсиб борди. 2003 йил «Обод маҳалла» шиори остида ўтди ва бу йили жамоатчилик тарбия миллий анаъналарининг ривожланиши учун кўплаб ишлар қилинди.

Халқ педагогикаси ходимлари, анаъналари, принциплари амалий ишламоқда ва замонавий шароитларда ҳам ёш авлоднинг шахсини тарбиялаш ва шакллантиришга катта таъсир кўрсатмоқда.

Халқ педагогикаси анаъналари ривожланмоқда ва шаклланмоқда, эски анаъналар билан бир қаторда янгилари пайдо бўлмоқда.

Бизнинг давримизда янги анаъналар пайдо бўлди ва мустаҳкам ўрнашиб олди, *масалан*, мактабни ёки олий ўқув юртини битириш муносабати билан оилавий тантаналар, балогат ёшига етиши, ота-оналарга совға бериш, умумхалқ ҳашарларида иштирок этиш ва бошқалар.

Савол ва топшириқлар:

1. Халқ педагогикаси концепсияси ва унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари ҳақида фикр юритинг.

Ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари

1. Педагогика ва ижтимоий педагогика мезонлари.

Фан билимлар тизими, унинг тушунчалари ва мезонларида акс этади. *Тушунчалар* — мавжуд дунёни идрок этиш жараёнидаги акс этилиши шаклларида бири. Ҳар қандай фан ривожланиш жараёнида тушунчалар фан мезонига бирлашади, кенгайди ва қайта ҳосил қилинади. Мезонлар янада умумий, *фундадектад* «аслий» деб аталмиш тушунчаларни бирлаштиради. Бу тушунчалардан мазкур фанда ишлатиладиган «қаратилган» тушунчалар ҳосил бўлади.

Охириги йилларда педагогикада фарқланиш жараёни кучайди. Кўнгина янги илмий соҳалар юзага келди, булар сонига ижтимоий педагогика ҳам кирди. Педагогиканинг ҳар бир янги илмий соҳаси ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар унинг мезон ва тушунчалари тизимида ўз аксини топади.

Ижтимоий педагогика мезонларини кўриб чиқишда авваламбор биз педагогика мезонларини ажратамиз. У (педагогика) бошқа фанлардан нимани ўзлаштирганини, қайси мезонлар асл ўзиники эканлигини кўриб чиқамиз. Сўнг у бошқа фанлардан нимани ўзлаштирганини ва қайси тушунчалар ўзиникилигини билиш учун педагогика мезонларини ижтимоий педагогикага лойиҳалаштирамиз. Маълумки, педагогика бошқа фанлар тушунчаларини ўзлаштиради ва улардан кенг фойдаланилади, масалан, «шахс», «ривожланиш», «фаолият», «ижтимоийлашув», «жамият». Унинг асл мезонлари «таълим», «тарбия» ва «ўқитиш» ҳисобланади. Ҳозирги кунда шунингдек умум қабул қилинган «педагогик фаолият» мезони ҳам киради.

Ижтимоий педагогика асл мезонларига «ижтимоий педагогик фаолият», «ижтимоий таълим» ва «ижтимоий тарбия» киради.

Педагогика ва ижтимоий педагогика фани мезонларининг бири-биридан фарқи жиҳати қуйидаги жадвалда акс этган.

Педагогика ҳамда ижтимоий педагогика фани мезонлари.

<i>Педагогика</i>	<i>Ижтимоий педагогика</i>
<ul style="list-style-type: none">• <i>таълим</i>• <i>ўқитиш</i>• <i>тарбия</i>• <i>педагогик фаолият</i>	<ul style="list-style-type: none">○ <i>ижтимоий таълим</i>○ <i>ўқитишнинг ижтимоий жиҳатлари</i>○ <i>ижтимоий тарбия</i>○ <i>ижтимоий педагогик фаолият</i>○ <i>ижтимоийлашув</i>○ <i>ижтимоий институт</i>○ <i>ижтимоий адаптация</i>○ <i>ижтимоий реабилитация</i>

2. Ижтимоий педагогика принциплари

«Тамойил» тушунчаси лотинча «асос» деган маънони англатади. Ҳар бир фан ёки соҳа ўз тамойиллари асосида ривожланиб боради. Ижтимоий педагогика тамойиллари педагогика фанининг умумий тамойилларидан келиб чиқади.

Фанлар принцип ва қоидалари бизга боглиқ бўлмаган ҳолда мавжуд. Улардан четга чиқиш мумкин эмас, акс ҳолда педагогик фаолият бефойда, балки зарарли ҳам бўлади. Ижтимоий педагогика педагогикадан ажралиб чиқди, табиийки, ўз асосида шу фан принципларига таянади. Педагогикадаги принциплар шахс таълим тарбиясининг умумий йўналишини беради ва аниқ педагогик вазифалар ҳал этиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бироқ шу фан ривожланишининг ҳар бир даври учун педагогика принциплари ҳақидаги масала мунозаралидир. Замонавий давр ҳам бундан мустасно эмас. Олимлар у ёки бу принципларни олга сурадилар ёки янгича маълумотларни изоҳлайдилар. Бу борада ижтимоий педагогикада янада кўп қийинчиликлар юзага келмоқда, аммо унинг дунёвий балогат ёшига (100 йилдан ортиқ) қарамай Ўзбекистонда бу фан энди ўзининг биринчи қадамларини қўймоқда. Биз учта принципни кўриб чиқамиз: *тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши* тўғрисидаги принцип, *тарбиянинг маданиятга уйғун бўлиши* принципи ва *инсонпарварлик* принципи. Шу принциплардан ҳар бири ижтимоий педагогикада ўзининг талқинига ва ўзига хос хусусиятига эга.

А) Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши принципи.

Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши — ижтимоий педагогика принципи, шунга кўра ижтимоий педагог ўз амалий фаолиятида боланинг табиий ҳолда ривожланиш омилларига таянади. Тарбиянинг табиатга уйғун бўлиш принципи илк бор славян педагоги Ян Амос Коменскийнинг «Буюк дидактика» (1632) деган энг асосий ишида таърифланган. Коменский, инсон табиатининг бир қисми ва у табиатнинг бир қисми сифатида унинг энг асосий, умумий қонунларига бўйсунди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, *табиатнинг бу қонунлари ўсимликлар ва ҳайвонлар оламида ҳам шунингдек, инсонга нисбатан ҳам ўз таъсирини ўтказиб туради.* Коменский нафақат табиатнинг услубий қонунларига, бола шахси психологиясига ҳам таянади. У болалар, ўспиринлар ва ёш йигитларнинг ёшга оид тафсифига таянган ҳолда болалар таълим-тарбияси тизимини илгари суради, асослайди ва қуради. Коменскийдан анча илгари Шарқ Уйғониш даври буюк олими энциклопедиячиси ва мутафаккири Абу Али ибн Сино ўз асарларида тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши ҳақида гапирган эди. Масалан, «Уй-рўзгор туғиш» ҳақидаги асарида Абу Али Ибн Сино ёзган эдики, *инсон ақлли мавжудот, шунинг учун табиатда алоҳида ўрин тутди ва унинг қонунларига кўра ривожланади.* «Ёлгон хислатларни қайта тарбиялаш» асарида эса Ибн Сино ёзадики, *кимки ахлоқсиз инсонни тарбияламоқчи бўлса, унда у уни ҳар тамонлама ўрганиши, инсон табиати қоидаларини билиши керак.*

Шарқ Уйғониш даври мутафаккири Абу Наср Форобий педагогиканинг мустақил фан сифатида ажралиб чиқишига қадар ўз асарида изоҳлаган эдики, *инсон табиатнинг энг олий мавжудоти, у атроф-муҳитни ҳар томонлама идрок қилиши мумкин.*

Форобий педагогикани мустақил фанга ажратган, сиёсий фан таркибига киритган. Унинг фикрича, *болаларда ижобий ахлоқий хислатларни тарбиялашда атроф-муҳит катта ўрин тутди.* У бола шахсининг табиий камолотига ишонарди, бола табиатдан гўзаллик ва меҳр-оқибат билан уйғун равишда туғилади.

Тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши принципи кўпгина буюк педагоглар томонидан ўз педгогик ва ижтимоий педагогик назарияларини кўриш асоси сифатида олинган эди. Масалан, Франция фалсафачиси Жан Жак Руссо, бола тарбияси табиат билан уйғун равишда амалга оширилиши кераклигини таъкидлаб, ёзади: *«болалар катта бўлишидан илгари бола бўлиши керак».* Швейцария педагоги Иоган Генрих Песталоци етим ва қаровсиз болалар учун муассасалар ва болалар уйини яратган, унинг фикрича, табиат

мақсади — инсон табиий кучлари инсон мақсад ва қобилиятларини рифожлантиришдир, бунда ривожланиш ҳар томонлама ва уйғун бўлиши лозим. Немис педагоги Адолф Дистерверг ҳам И.Г. Песталоци кетидан бу принципни энг муҳим тарбия принципи деб ҳисоблаб, *таълим-тарбия жараёнида ёш ва индивидуал хусусиятларини эътиборга олиши зарурлигини* уқтирган. Тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши рус классик педагоглари ишларида ҳам ўз аксини топган. К. Д. Ушинский ўзининг асосий «Инсон тарбиясининг мавзуси сифатида» деган психологик педагогик-асарида ёзган эдики, *боланинг таълим-тарбияси учун принциплар* ва қоидаларни билибгина қолмай, уларни ҳар бир аниқ бола учун ҳар бир аниқ ҳолда татбиқ қила олиши лозим. К. Д. Ушинский физиология гигиена ва психология (диққат, хотира, тасаввур, ирода) асосларини ўрганиш заруриятини асослаб берди.

Ижтимоий педагогикада тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши принципида *қуйидаги қоидаларга таяниши лозим:*

- болалар ёши ва ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш;
- меъёридан четга чиқиш билан боғлиқ бўлган болаларнинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш;
- бола шахсидаги ижобий, кучли томонларга таяниш;
- бола ташаббускорлигини ва мустақиллигини ривожлантириш.

Табиийлик, табиий мувофиқлик — болани тарбиялаш, ўқитиш ва ижтимоийлаштириш боланинг жисмоний психик ривожланиши қонуниятлари асосида содир бўлиши ва ташкил этилиши керак.

Б) Маданият билан уйғун бўлиш принципи.

Бу принцип тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиши принципнинг давомидир. Унинг зарурияти инсон табиати билан шартланган. Инсон биологик мавжудод сифатида туғилади, шахс бўлиб эса бир авлоддан иккинчи авлодга шахс тарбияси ва ривожланиши жараёнида ўтади, ўзини тутиб, ижтимоий тажрибани ўзлаштириб етишади. Антик жамиятдаги фалсафачилар ва педагоглар шахс шаклланиши ва маданият ўртасидаги чуқур боғлиқликни таҳлил қилганлар. Маданиятга уйғунлик принципи Шарқ Уйғониш даври мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий асарларида ҳам ўз ифодасини топган. *Бунда иккита муҳим тезис белгиланди:* шахс маданият орқали шаклланади, ҳар қандай маданиятнинг асосий бойлиги — инсондир. Ўтмиш фалсафа ва педагог олимлари *маданият юқори ахлоқий инсонни шакллантиришнинг зарурий ва энг муҳим омилдир*, деб ҳисоблаганлар.

Маданият билан уйғун бўлиш гоёси педагогикамизда Абдулла Авлоний, номи билан боғланган. Бу гоё унинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» деган асарида Ватанга муҳаббат сифатида акс эттирилади. *«Инсон туғилган ва ўсган шахрини севади. Биз туркистонликлар ҳаётимиздан ҳам авзал ўз қуёшли ўлкамизни севганимиздек, араблар ҳам Арабистонини унинг иссиқ қумли чўлларини, эскимослар ўз шимолини абадий муз ва қорлар билан қопланган энг совуқ ерларини севадилар».*

Маданият билан уйғун бўлиш принципи умуминсоний ва миллий маданияти қадриятлар меъёрларни тарбияда ҳисобга олишни кўзда тутади.

Умуминсоний қадриятлар ўзининг мазмуни, моҳияти, кенг миқёсда амал қилиши, дунёдаги қўшлаб халқлар, элатлар, миллатларнинг ўтмишдаги, ҳозирги даврдаги ва истиқболдаги тараққиёти билан узвий алоқадорликда эканлиги, ўзида жаҳон цивилизациясининг яхлит ва бир бутунлигини ифодалаши билан характерланади. «Мустақил Ўзбекистонимизнинг куч-қудрати манбаи, — деб таъкидлайди И.А.Каримов — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидадир.

Барча давлатларда, жамики ижтимоий тузумларда **инсон энг олий қадрият** ҳисобланади. Моддий қадриятлар — кишиларнинг моддий эҳтиёжларини бевосита қондирувчи ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари, меҳнат предметлари моддий неъматларидир.

Бола жамият маданиятини ўзлаштирса ва табиий йўл билан жамиятга кирса нормал ривожланади, бироқ бола жисмоний, психологик, ижтимоий камчиликларга эга бўлса, унда унинг халқ маданияти қадриятларига жалб қилиниши анча мураккаблашади. Маданият билан уйғун бўлиш принципида қуйидаги қоидаларни бажарилиши талаб этилади:

- болаларда ҳар хил маданият турларининг шаклланишида меъёрдан четга чиқишини эътиборга олиш;
- ривожланишида нуқсонли бор болалар ижодини ривожлантириш;
- болани тарбиялаш ижтимоийлаштириш жараёнида жамият ва табиатнинг маънавий ва моддий маданияти асосида амалга оширилиши.

3. Инсонпарварлик тамойили

Инсонийлик сўзлари латинча «*homo*» сўздан келиб чиқиб, «инсоний» деган манони билдиради. *Инсонпарварлик* — инсон қадриятларини шахс деб, эркинликлари, бахтга бўлган ҳуқуқини, қобилиятларини ривожланиши ва намоён бўлишини тан оладиган

қараптар тизими. Бу инсон манфаати ижтимоий ҳодисаларни баҳолаш мезони тенглик ҳаққонийлик, инсонпарварликни жамиятдаги муносабатларини истаган меъёр деб ҳисоблайдиган тизимдир.

Инсонпарварлик — болани шахс сифатида тан олувчи, унинг қадри ва эркинлигини ҳимоя этиш билан ифодаланган, инсоннинг бахтини ижтимоий институтларнинг ижтимоий баҳоси асосий мезонлари дегувчи тенглик ва адолатлиликни эса инсонлар ўртасидаги муносабатлар калити деб ҳисобловчи дунёқараптар системасидир.

Инсонпарварликка асосланган таълим — ижтимоий фанлар ва ёндош фанларнинг функцияларини кенгайтиради, таълим жараёнини, мутахассис шахси ва унинг дунёқараши яхлитлигини таъминлайди.

Таълимни инсонпарварлаштиришдан қўзланган асосий мақсад ёшларга тегишли *билим, кўникма, малака, малака бериш, уларнинг инсоний дунёқарашини шакллантиришдан* иборат. У бўлажак фуқаролар томонидан инсонлар фаолиятининг турли соҳаларида инсонпарварлик гоёси ва қадриятларини амалга оширишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Таълимни инсонпарварлаштиришдан қўзланган асосий мақсад ёшларга тегишли *билим, кўникма, малака бериш, уларнинг инсоний дунёқарашини шакллантиришдан* иборат. У бўлажак фуқаролар томонидан инсонлар фаолиятининг турли соҳаларида инсонпарварлик гоёси ва қадриятларини амалга оширишнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Инсонпарварлик тарбия гоёлари ривожланиши Шарқ Уйғониш даври ва Ғарб Уйғониш даврида ўз чўққисига етди. Инсонпарварлик тарбия идеали бўлиб, эркин, ҳар тарафлама ривожланган шахс ҳисобланади. Инсонпарварликнинг моҳияти ва қадрқимматиға оид билимларсиз ҳеч ким инсонпарвар бўлолмайдди. Бошқача айтганда, инсонпарварлик ижтимоийлаштириш билан синхрон тарзда инсон билимини оширишни тақозо этади. Инсонпарварликнинг моҳиятини тушунмасдан, амалга ошириш йўллари ва ҳаракат мақсадини аниқламай натижа олинмайдди. Форобий, Беруний, Ибн Сино, А. Навоий, Томас Мор, Франсуа Робле, Мишель Монтен, Жалолиддин Давоний ва кейинги аср алломалари томонидан тарбия мазмуни очиб берилган ва гуманистик тарбия моҳияти ва воситаларини таҳлил қилишға уринишлар бўлган эди. Мутафаккир ва педагог — инсонпарварлик учун инсонға табиати ва тарбиясига қараши умумий ҳисобланади. Инсонпарварлик — инсонға нисбатан иззат-ҳурматли муносабатни уни энг олий

қадрият деб тан олишни кўзда тутлади. Инсонпарварлик асосан болаларга бўлган муҳаббатни тарбиялашда намоён бўлади.

Инсонпарварлик, инсоннинг ахлоқий камолоти гоյлари қадимги Хитойнинг машҳур мутафаккири Конфуций таълимотининг ҳам асосини ташкил этган. Инсон ўзининг ижтимоий келиб чиқиши ёки жамиятдаги мавқеига кўра эмас, балки тўғри, ҳалол, адолатли бўлишга интилиши, ўздан катталарга ҳурмат туйғусини тарбиялаши эвазига баркамол инсон бўлиб етишади, дейди донишманд.

Замонавий ижтимоий тарбия инсонпарварлиги бола (ўсмир) ва тарбиячи муносабатларини босим остида эмас, балки диалог ва ўзаро тушуниш асосида, зиддиятли ҳолатда эмас, балки бир-бирига ғамхўр бўлиш асосида қуришдан иборат. Ижтимоий ходимнинг вазифаси боланинг жисмоний, маънавий ва руҳий қувватини рағбатлантириш, унинг ўзи жамият учун қониқарли фазилатларни ўзида камол топтириши, мутғасил ўзини баркамоллаштиришига қўмаклашишдан иборат.

Ибн Сино инсонпарварлик позициясида туриб, «Тадбир-э маозил» рисоласида шундай ёзади: «...*хизматкорларни ўзинга яқин тут, уларни силтаб ташлама, уларнинг эҳтиёжлари ҳақида ғамхўрлик қил, уларга нисбатан қажр-ғазабли бўлма, улар билан гўё дўстинг каби муносабатда бўл, уларни бахтсизлик онларида ёлғиз қолдирма, чунки, улар ҳам инсонлардир*».

Бугунги кунда қўпчилик мамлакатларда шахсни инсонпарварлик гоյлари асосида ижтимоийлаштириш концепцияси асосида фаолият юритаётган мактаблар мавжуд. Германиядаги *хολистик* мактабларнинг педагогик концепцияси, Швеция ва Америкадаги ҳамда Россиядаги «Кичик туманлар мактаби» («Мактаб микрорайон») шулар жумласидандир.

Бундай мактаблар кўп қиррали вазифаларни бажариб, кун давомида болалар ва катталар учун фаолият кўрсатади. Улар хоҳлаган вақтларида бу мактабга келишлари мумкин. Бу мактаблар оила, маънавий-маърифий ташкилотлар, иш жойлари, маҳаллий ҳокимликлар, жамият ташкилотлари каби ижтимоий институтлар билан ҳамкорлик қилади. Энг асосийси уларда боланинг таълим ва тарбияси ижодий фаолият асосида олиб борилади: мактаб боланинг ривожланиши учун барча шароитларни яратиб беради. Очиқ мактаблар структурасида тарбиячи — ижтимоий педагоглар фаолият кўрсатади. У шахс ва жамият ўртасидаги «воситачи» ролини бажаради.

Бундай мактаблар асосан:

— социумнинг имкониятларидан фойдаланиб, ота-оналарнинг умуммаданиятини ривожлантириш;

— ижтимоий фойдали маданий дам олишни ташкил этишга доир фаолиятни олиб боради.

Республикамизда ҳар бир йил бирон бир инсонпарварлик тадбирига бағишланади. Жумладан, 2004 йил Ўзбекистонда «Меҳр-мурувват йили» деб эълон қилинди.

Инсонпарварлик принципи ижтимоий педагогикада шахннинг эркинлиги, бахти, ҳаёти, соғлигини ҳимоя қилишга ва қўриқлашга бўлган ҳуқуқларни тан олиш, бола ижодий имкониятлари қобилиятлари, кизиқишларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш, ҳаётда ўз ўрнини топиш, жамиятда ўзини тўла кўрсата олишни кўзда тутати.

Инсонпарварлик принципи қуйидаги қоидаларга амал қилишни талаб қилади.

— болаларнинг жамиятда қандай жисмоний, маданий, ижтимоий ҳолда бўлишига қарамай уларга янада ҳурматли муносабатда бўлиш.

— ҳар бир боланинг ўзича эркин бўлиши, уларга ҳурматли муносабатда бўлиш ҳуқуқини тан олиш.

— болага ўзига ва атрофдагиларга ҳурматини шакллантиришда «Мен ўзим» тутган ўрнини, ўз муаммоларини ўзи ҳал қилиш истагини шакллантиришда вужудга келадиган муаммоларида ёрдам кўрсатиш;

— шавқат қилиш ва ачинишга эмас, балки болаларга жамиятда ижтимоийлашувига ёрдам бериш истагига таянган гуманизмнинг биринчи погонаси бўлган раҳмдиллигининг тушунилиши;

— муаммоли болаларни айрим гуруҳларга ажратишга ва уларни нормал болалардан четга олишга интилмаслик.

Савол ва топшириқлар:

1. Педагогика ва ижтимоий педагогика мезонларининг умумий ва хусусий жиҳатлари ҳақида фикр юритинг.

2. Ижтимоий педагогика принциплари:

а) тарбиянинг табиат билан уйғун бўлиш принципининг асосий мазмуни;

б) маданият билан уйғун бўлиш принципининг моҳияти;

в) инсонпарварлик принципи ҳақида фикр юритинг.

Таълим социологияси

Ижтимоий таълим (жамият орқали таълим бериш) — ташаббускор гуруҳлар, жамиятлар, жамоалар, одамларнинг ўзини-ўзи бошқарадиган уюшмалари ҳаёти ва ихтиёрий фаолиятининг бир қисми сифатида мунтазам, узлуксиз таълимни ташкил этишга асосланган таълимдир.

Ижтимоий таълим концепцияси қуйидаги ғоят муҳим принципларини ўз ичига олади:

— у айрим одамларда ҳам, гуруҳда ҳам ўз кучларига ишонишни ва уларга таянишни ривожлантиришга қаратилади;

— у жамиятда, жамият билан биргаликда ва жамият учун таълимнинг вариантлилиқ принциплари асосида (яъни, унинг объектив хилма-хиллигини эътироф этиш ва ушбу хилма-хилликни таълим амалиётида рўёбга чиқариш асосида) амалга оширилган узлуксиз таълимни қўллаб-қувватлайди;

— у жамиятдаги одамларнинг муаммолари ва эҳтиёжларига таълим жараёнининг бошланғич нуқтаси деб муносабатда бўлади, шу сабабли туғилаётган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни мустақил ҳал қилиш мақсадида самарали ўқитиш ва конкрет профессионал тренинг шакллари аҳамиятли деб билади;

— у очiqдир ва мушкул аҳволда тушиб қолган одамлар эҳтиёжига ҳамда болаларнинг муаммоларига айниқса, ҳамдардлик билан қарайди, уларни педагогика ва психология нуқтаи назаридан қўллаб-қувватлашга қаратилган махсус мақсадларни қўяди;

— у мавжуд маориф тизимининг хилма-хил таълим хизматларини таъминлаш борасидаги ишени тўлдиради ва ҳар бир одамнинг айнан ўзига керакли ва таълим стандартлари ҳамда тасдиқланган ўқув режалари билан белгилаб қўйилганига қараганда анча кенг маълумот олишга имкон беради.

Бу ижтимоий таълим таълим концепцияси асосида иш қўради.

Ижтимоий таълим, *биринчидан*, шахс-ўқиши ва камол топишини турли шаклларда (фақат мактаб ёки профессионал таълим шаклида эмас) амалга оширилишини ва одамлар бугун умр бўйи мустақил ўқишни давом эттиришларини, *иккинчидан*, таълим бериш — давлатнинг мулоқ вазифаси эмас, балки бугун жамият бу ҳақда ғамхўрлик қилиши ва фаолият кўрсатишини тан олишга асосланган. Шу сабабли ҳар қандай жамият ўз муаммо ҳамда вазифаларини ўзини-ўзи бошқариш асосида ҳал қилишига қаратилиши билан характерланади.

Бундай гуруҳларга: ота-оналар (болалар билан бирга); таълимнинг маълум шаклларида манфаатдор бўлган ишбилармон одамлар ва тadbиркорлар; ўз таълимни такомиллаштиришдан ва ўз билимларини ривожлантиришдан манфаатдор бўлган ҳамма одамлар (яъни, мутахассислар ва мутахассис бўлмаганлар) киритилиши мумкин.

Бу шунингдек, “қуйидан” чиқадиган шахсий таълим эҳтиёжларининг, қизиқишларининг ва ташаббусларининг (ҳолбуки давлатта қарашли таълим тузилмалари “юқоридан” чиқадиган социал – таълим манфаатлари ва мақсадларидир) намоён бўлиш ва ўзини-ўзи рўёбга чиқариш соҳаси ҳамдир.

Ижтимоийлаштирилган таълим икки инсон ўртасидаги муомала маданиятини шакллантиради, ҳаётнинг маъносини ва йўналишларини аниқлашга, жамиятда ўз ўрнини топишга, ўз имкониятларини чамалаб қўришга имкон беради. Табиий-илмий таълим инсон билан табиат ўртасидаги муносабатни, унинг табиий ривожланиш тамойиллари ва қонуниятларини ўрганади. Технологик таълимда инсон илмий – техника ютуқлари, унинг тамойиллари, методлари, ҳозирги замон технологиясини ўзлаштиради. Бу фақат ишда эмас, балки турмушда, кўмуникация соҳасида, маданий ҳаётда ҳам керак.

Бу ўқитиш ва тарбиялаш мақсади, мазмуни, методи ва воситаларини аниқлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди. У ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида таълим жараёнидаги ўзаро муносабатларда ўзгариш ясайди, ўқувчилар фаоллиги ва мустақиллигини ошириш ўзини-ўзи кашф этишининг субъекти бўлиб қолади.

Таълимни ижтимоийлаштириш, ўқитиш субъекти – ўқувчига ўз қобилияти ва ички имкониятларини очишга ёрдам беради.

Миллий дастурнинг ижтимоий мазмуни туфайли таълимда янги қадрият ўз ифодасини топади. Ўқувчининг шахсий қизиқишлари ва интилишлари биринчи ўринга чиқади, бунда таълим олувчи ўз имкониятларини тўла очишга муяссар бўлади.

Мазкур, муаммода инсонпарварлик таълими билан ижтимоийлаштириш ўртасидаги муносабат муҳим аҳамиятга эга. Бу фақат масаланинг моҳиятини белгилаш учун эмас, балки айна вақтда таълимда бошланган ижтимоий ўзгаришларни амалга оширишга ва ҳаётга жорий этиш йўллари ва воситаларини аниқлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатимизнинг ўтган йилларидаги менталитетда *ижтимоий таълимни тушуниш мафкуравийлаштирилган тарбиядан, таълимни ижтимоий – сиёсий мақсадлар билан чегаралаб қўйилган тизим*, деб тасаввур қилишдан иборат эди. Жамиятдаги ўзгаришлар таълимга ҳам, жамиятга ҳам, уларнинг ўзаро алоқасига қарашларни ҳам анча

кенгайтирди. Таълим ва жамиятларга *мультимаданий тизимлар* деб қараладиган бўлди, бу тизимларда жамият индивиддан юқори туриб, унинг ривожланишини белгиламайди, балки турли индивидлар биргаликда ҳаёт кечирадиган, турли одамларнинг биргаликдаги ҳаракатлари амалга ошадиган *жонли макон* ҳисобланади.

Ижтимоий педагогик ишлар фаол гоъвий-ахлоқий имкониятларга эга бўлиб, у шахс хулқида пайдо бўлган салбий элементларга қарши курашда муҳим омилга айланади. У ижтимоий фикрни шакллантириш йўли билан жамоада соғлом маънавий-ахлоқий муҳит ҳосил қилишга таъсир кўрсатади, илгор ижтимоий қадриятларни мустақкамлайди, шахс қадр-қимматини таъминлайди, қонунни ҳурмат қилишга ўргатади. Бу айниқса бугунги кунда, жамият маънавий янгилиниш жараёнини бошидан кечираётган бир даврда муҳим аҳамиятга эга.

Ижтимоийлаштириш инсонпарварликнинг моҳиятини тушуниб етишга кўмаклашади, инсонни тоталитаризм асоратларидан халос этади, ўзлигини англайди. Бу мақсадга билимсиз эришиб бўлмаслиги маълумдир. Таълимни ижтимоийлаштириш инсонни бу дунёда борлигини англашга имкон беради. У фаолият усулларини англаш ва самарали излаш, ўзига, бошқаларга, табиатга нисбатан уйғун муносабатда бўлиш имкониятини беради.

Ижтимоийлашув жараёнида бола, жамият, ижтимоий муносабатлар.

Ижтимоий мақом ва ўринлар, ижтимоий ўзни тутиш меъёри ва қоидалари ҳақида билимларни билишни талаб этади, шунингдек, интеграция ва жамиятга киришга ёрдам берадиган турли хил малака ва кўникмаларни эгаллайди. Агар нормал онадан нормал бола (жисмонан ва психик соғлом) туғилса, унда унинг жисмоний, психик ва ижтимоий шаклланиши маълум қонунларига кўра содир бўлади. Бола аввал жисмоний маконни ўзлаштиради, унда йўлини топишга ўрганади: эмаклаш, ўтириш, юриш, югуриш ва ҳоказо. Аста-секин бола яқин кишиларини: *отани, онани, ака-укаларини* ажратади, ўз исмига эғалигига ўрганади, унга жавоб беришни бошлайди. Болада ижтимоий хуш кўришлар, ҳис-туйғулар, ижтимоий тажриба шаклланади.

Бола ижтимоий ривожланишда руҳ хазинасидаги бор нарса — тил ёрдамида бола дилига ўтади. Тилда *халқ тарихи, характери, одатлари, анъаналари* сақланиб қолади. Тилни ўзлаштириб, бола халқ маданияти, ижтимоий тажриба ва ижтимоий анъаналарни ҳам ўзлаштиради. Боланинг энг муҳим ижтимоий ривожланиши

ўйинларда содир бўлади. Ҳўин пайтида боланинг ижобий иш фаолияти кучаяди, ихтиёрий диққати, хотираси такомиллашади. Ҳўинда болалар ўзлари сезмаган ҳолда жуда кўп ҳаракатларни, машқларни бажарадилар. Ҳўинлар ёрдамида болалар турли хил ижтимоий роллар билан танишади. Агар болалар жисмоний ва психик камчиликлар билан туғилса, унда ижтимоий тажрибани ўзлаштириш анча мураккабдир. Агар бундай бола оддий оилада туғилса, бу ҳақда боланинг ижтимоий тикланиши кўп ҳолларда бунга тайёр бўлмаган ота-оналар зиммасига юкланади. Бунда бола болалар уйида тарбияланса бошқа гап. Бу ҳолда баъзи бир ижтимоий ролларни табиий ҳол билан ўзлаштириб бўлмайди: ота-она ака-ука бошқа қариндошлар. Бундай ҳолларда болаларда муайян бир билим ва малакаларини шакллантиришга имкон берадиган, улар ижтимоий тажрибани ўзлаштирилишига ва жамиятда уларнинг интеграциясига ёрдам берадиган махсус методикалар ва технологиялар мавжуд бўлиши керак. Мактабда ўқитиш жараёнида бола аввал академик билимларини олади, бироқ шу билан бирга ижтимоий меъёрларини, кўрсатмаларни, қадриятларни, ролларни янада муваффақиятли ўзлаштирилишини таъминлайдиган маълум бир ижтимоий билим, малака ва кўникмаларни эгаллайди. Бола ижтимоийлашувига ёрдам берадиган ижтимоий билимларни бериш уларни ижтимоий малака ва кўникмаларбилан қуролланиш жараёни *ижтимоий ўқитиш* деб аталади.

Ижтимоий таълим, *биринчидан*, ўқиш ва ўзини ривожлантиришни турли шаклларда (фақат мактаб ёки профессионал таълим шаклида эмас) амалга оширилишини ва одамлар бутун умр буйи мустақил ўқишни давом эттиришларини, *иккинчидан*, таълим бериш — давлатнинг мутлоқ вазифаси эмас, балки бутун жамият бу ҳақда гамхўрлик қилиши ва фаолият кўрсатишини тан олишга асосланган таълим ҳисобланади. Шу сабабли ҳар қандай жамият ўз муаммо ҳамда вазифаларини ўзини-ўзи ташкил этиш ва ўзини ўзи бошқариш асосида ҳал қилиш учун турли (муқобил ва вариантли) таълим тизимларини ташкил этиши мумкин.

Ижтимоийлаштириш инсонпарварликнинг моҳиятини тушуниб етишга кўмаклашади, инсонни тоталитаризм асоратларидан ҳалос этади, ўзлигини англайди. Таълимни ижтимоийлаштириш инсонни бу дунёда борлигини англашга имкон беради.

Таълим жараёнини ижтимоийлаштириш нагижасида ўқувчи инсон моҳиятини англайди. Ўз ҳаёти довомида инсон тўғрисида ҳосил қилинган тушунчалар асосида, шахс ҳақиқий фуқаро бўлиб етишади.

Ижтимоий таълим ижтимоий мослашув моделини ишлаб чиқишни тақозо этади:

— ижтимоий таълим ижтимоий-шахсий ҳаёт тажрибасига асосланган, мунтазам давом этадиган жараён ҳисобланади;

— мавжуд амалдаги ҳолатга доим мослашиш жараёни ҳисобланади;

— шахслараро алоқаларни қамраб олади;

— шахснинг шаклланиш жараёнини йўналтиради.

Ижтимоий таълим — болаларда жисмоний маҳорат ва кўникмаларни шакллантиришга ва ижтимоий билимлар беришга йўналтирилган мақсадга мувофиқ жараёндир.

Савол ва топшириқлар:

1. Таълим социологияси ҳақида тушунча беринг.
2. Ижтимоий таълим концепцияси ва унинг принциплари.

Тарбия социологияси

Тарбия — инсонни ижтимоий тажрибалар билан, унинг барча шаклларда: билим, одоб-ахлоқ қоидалари билан таништириш ва индивиднинг ички ўзига хос жиҳатларини, имкониятлари ва лаёқатларини ривожлантиришга йўналтирилган фаолият ҳисобланади.

Тарбия — ижтимоий ҳодиса сифатида ўсиб келаётган ёш авлоднинг жамият ҳаётида, турмуши, ижтимоий ишлаб чиқариш фаолияти, ижоди ва маънавийлигида иштирак этиши мураккаб қарама-қарши ижтимоий-тарихий жараён ҳисобланади. Улар комил инсон бўлишлари, ривожланишлари, шахсийликлари ва индивидуалликликлари, жамият ишлаб чиқариш кучларининг муҳим элементлари, шахсий бахтларини яратувчилари бўлиб иштирак этадилар.

Тарбия — шахсни мақсадга мувофиқ такомиллаштириш учун уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчиларнинг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имкониятини беради.

Тарбия кишилик жамиятининг пайдо бўлиши билан вужудга келди, тараққий этди, жамиятнинг ўзгариши билан тарбия ҳам ўзгариб борди. А. Авлоний тарбия ҳақида шундай деган эди: «*Тарбия бизлар учун, ё ҳаёт, ё мотот, ё нажот, ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидир*». Расули акром, Набийи муҳтарам саллолоҳу алайҳу васаллам: «*Инсонларнинг карами динидадир, муруввати ақлидандир, насаби ахлоқидандир, демишлар*».

Маълумки инсон бутун умри мобайнида ўзгариб, ривожланиб боради. Лекин болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик давридаги ўсиш ниҳоятда кучли кечади. Бола мана шу йиллар мобайнида ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан ўсиши ва ўзгариши туфайли шахс сифатида камолга етади, бунда улар характерига сингдирилаётган тарбия мақсадга мувофиқ таъсир этиши натижасида бола жамият аъзоси сифатида камол топа бориб, мураккаб ижтимоий муносабатлар жараёнида жамиятда ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Шунинг учун ҳам Л. И. Божович «...одам шахс бўлиши учун у психик жиҳатдан ривожланиши, ўзини бир бутун инсон деб ҳис қилмоғи, ўз хусусият ва сифатлари билан бошқалардан фарқ қилмоғи керак», — деган эди.

Ҳар бир одам шахс сифатида турлича намоён бўлади. Бир одам бошқасидан ўзининг мижози, феъл-атвори, қобилияти, ақлий ривожланиш даражаси, эҳтиёж ва кўрсаткичлари билан фарқ қилади. Булар одамнинг шахсий, руҳий хусусиятлари бўлиб, ана шу хусусиятларининг ривожланиши таълим-тарбия натижасидир. Мақсадли амалга оширилган таълим-тарбия натижасида инсон шахс сифатида ўзини намоён қила олиши мумкин. Айни вақтда одам атроф-муҳитда рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларга нисбатан ўз нуқтаи назарига ҳам эга бўлмоғи керак. Бу ҳам шахсни бирини иккинчисидан фарқлантирадиган белгилардир.

Тарбия — ижтимоий ҳодиса сифатида унинг моҳиятини ифода этувчи қуйидаги асосий белгилари билан ифодаланади.

1. Тарбия ўсиб келаётган ёш авлодни ижтимоий ҳаёт ва ишлаб чиқариш шароитларига жалб этиш, улар билан эскираётган ва ҳаётдан чиқётганларини алмашпиришнинг амалий эҳтиёжидан келиб чиққан. Болалар катга бўладилар, ўз ҳаётлари ва меҳнат қобилиятини йўқотаётган катга авлод ҳаётини таъминлайдилар.

2. *Тарбия — доимий, зарурий ва умумий категория.* У инсоният жамияти юзага келиши билан бирга пайдо бўлади ва жамиятнинг ўзи яшар экан, у ҳам мавжуд бўлади. У жамиятнинг мавжудлиги ва доимийлиги, унинг ишлаб чиқариш кучларни тайёрлаш ва инсонни ривожланишини таъминлашнинг муҳим воситаси ҳисобланганлиги учун ҳам зарурдир. Унда қонуний ўзаро боғлиқликлар ва бу ҳодисанинг бошқа ижтимоий ҳодисалар билан ўзаро боғлиқликлари акс эттирилади. Тарбия — ўқитишнинг бир қисми сифатида таълимни ҳам ўз ичига олади.

3. *Тарбия — ижтимоий-тарихий ривожланишнинг ҳар бир босқичида, ўзининг вазифаси, мазмуни ва шакллари бўйича аниқ тарихий хусусиятга эга бўлади.* У жамият ҳаёти хусусияти ва ташкил

этилиши билан боглиқ, шунинг учун у ўз даврининг ижтимоий қарама-қаршиликларини акс эттиради. Синфли жамиятда турли синфлар, қатламлар ва гуруҳларда болаларни тарбиялаш асосий тенденциялари баъзан қарама-қарши бўлади.

4. *Ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш* – уларнинг ижтимоий тажрибанинг асосий элементларини ўзлаштиришлари ҳисобига, уларни катта авлод ижтимоий муносабатларга, муносабатлар тизимига ва ижтимоий зарур фаолиятига жалб этишлари жараёни ва натижаси асосида амалга оширилади. Катталар болалар билан ўзларининг тарбиявий муносабатларини англаб етишлари ва болаларда у ёки бу сифатларни шакллантириш мақсадларини ўз олдларига қўяр эканлар, уларнинг муносабатлари янада педагогик, англаб етилган, мақсадга йўналтирилган характерга эга бўлади.

Катталарнинг ижтимоий ҳодиса сифатида тарбия хусусиятларини англаб етишлари асосида, жамиятда болалар ва жамият манфаатлари йўлида тарбиялаш қонунларидан тушунилган ва мақсадга мувофиқ фойдаланишга интилиш юзага келади. Катта авлод тарбия муносабатлари тажрибаларини умумлаштиришга, уларда намоён бўладиган тенденциялар, алоқалар, қонунларни ўрганишга, улардан шахсни шакллантириш мақсадларида фойдаланишга онгли равишда мурожаат этадилар. Мана шу асосда тарбия қонунлари тўғрисидаги ва болалар ҳаёти ва фаолиятини онгли равишда мақсадга мувофиқ бошқаришга, улардан фойдаланиш тўғрисидаги педагогика фани юзага келади.

Шундай қилиб, тарбия-ижтимоий ҳодиса бўлиб индивиднинг ҳаётини таъминлаш усули сифатида зарурдир; У маълум тарзда шаклланган ижтимоий муносабатлар ва жамият ҳаёт тарзи натижасидаги аниқ тарихий шароитларда амалга оширилади; уни амалга оширишнинг асосий мезонлари шахснинг хусусиятлари ва сифатлари ҳаёт талабларига мос келиш даражаси ҳисобланади. Тарбия ижтимоий ҳодиса сифатида бутун ижтимоий ҳаётнинг табиий бир қисми ҳисобланади. Шунинг учун унинг қарама-қаршиликлари, ижтимоий ҳаётнинг энг умумий қарама-қаршиликлари ифодаси ҳисобланади. Тарбия акс эттирадиган бундай қарама-қаршиликлар қаторига қотиб ва эскириб қолган ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқариш кунлари ривожланишини ортга суриш натижасида юзага келувчи қарама-қаршиликлар киради. Бу қарама-қаршиликлар ижтимоий тарбияда, ўсиб келаётган авлодни тайёрлашга консерватив ёндашишлар мустаҳкам ўрнашиб олиши кўринишида намоён бўлади. Бизнинг жамиятимизда ижтимоий ҳаётни ва ишлаб чиқариш кунларини фақат давлат мулкчилиги

асосида ташкил этилиши ишлаб чиқаришнинг ўсишига салбий таъсир кўрсатишини эътиборга олиш талаб этилади.

Бироқ, бу тарбия жараёни ҳар доим ҳам етарли даражада самарали бўлмайди. Юқорида ижтимоий таълим вазифасини кўриб чиқиб шунини кўрсатдики, болада муъайян бир ижтимоий билим, малака ва кўникмалар шаклланиши керак. *Масалан:* отага-онага бўлган гамхўрлик, эътиборли, меҳрибон, раҳмдил муносабатларнинг шаклланишини кўрсатиш мумкин. Агар қандайдир сабабга кўра болада ижтимоий билимлар шаклланмаган бўлса, демак, муносабатлар шаклланмаган, яъни унга зарур бўлган ижтимоий-лашувида қандайдир мос хислатлари ҳам шаклланмаган бўлади. Шунинг учун ижтимоий педагогик фаолият жараёнида боладаги бундай ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хислатлар шаклланишига эътибор қаратиш зарур. Шунинг ўзи ижтимоий тарбия вазифасидир. Ижтимоий тарбия боланинг ижтимоийлашувига қаратилган ижтимоий аҳамиятга молик фазилатларни шакллантириш жараёнидир. XIX асрнинг иккинчи яримида педагогика тизимида ижтимоий тарбия доираси кенгая борди.

Ижтимоий тарбия муаммолари хусусида М. Куронов, О. Мурсурмонова, А.В. Мудрик, В.Д. Семёнова, П.Д.Павленок, Г.Н. Филова сингари олимлар тадқиқотлар олиб борганлар.

Ижтимоий тарбия бу — муваффақиятли ижтимоийлашув учун зарур бўлган ижтимоий аҳамиятли бола шахси хислатларининг шаклланишига қаратилган мақсадли жараёндир.

Боланинг ижтимоийлашуви мураккаб ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Бола ўзини қўллаб-қувватлашларини ҳис этиш жуда зарур. Рухшунослар ўқишдан зўриқиш, «икки»лар, ҳар бир ўқувчигача етиб боролмайдиган адолатсиз ўқитувчи, оиладаги шароит, боланинг гиёҳвандлар ёки кўча безорилари қўлига тушиб қолиши мумкин бўлган хавфли омиллар натижасида мактаб ўқувчисида доимий хавотир ҳисси пайдо бўлишини қайл қилганлар.

Болани унча катта бўлмаган жамоада, ёвузлик, ёлгон, жиноят ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, ота-оналар шафқатсизлигига қарши тура олишида қўллаб-қувватлаш зарур.

Ёшларга жамиятга мослашишда, ўзини намоён қилишга интилишда, мулоқот ўрнатишни ўрганишда ва ўзини тарбиялашда доимо қўллаб-қувватлаш талаб этилади. Ўсмирлик ёшида фуқаро, жамоада тан олинган ходим, тенгдошлари ўртасида тенг ва муносиб бўлишга интилиши ўзига хос тарзда намоён бўлади.

Бу жараён назариясини эса ижтимоий педагогика — *«ижтимоий муҳитнинг тарбиявий таъсири ҳақидаги фан»* тақдим этади.

Чунки, ижтимоий педагогика асосида шахс тарбияси (жамиятда ва жамият учун) ётади. Шунинг учун тугиш лозимки, ижтимоий тарбия вазифаси фуқаро шахсида мустақил, ижодий, одамлар билан ижобий муносабатга кириша олиш лаёқати, ўз соғлиги ва вақти учун жавобгарлик каби хислатларни шакллантиришдан иборат.

Ижтимоий педагогика таълим-тарбияни давлат, жамоат ва хусусий ўқув муассасалари кўламида кўриб чиқали.

Инсон тарбияси асосан оилада амалга оширилади. Бу ҳолатда биз оилавий педагогика объекти бўлган оилавий тарбия мавзусида мулоҳаза юритамиз.

Тарбиялаш диний идоралар орқали ҳам амалга ошади. Бунда конфессионал педагогика тадқиқ бўлган диний конфессионал тарбияга дуч келамиз.

Тарбиялаш давлат ва жамият томонидан шу мақсадда ташкил этилган ташкилотлар орқали амалга оширилади.

Ижтимоий тарбия ижтимоий жараённинг таркибий қисми ҳисобланади. Ижтимоий педагогика фанида ижтимоий педагогика ижтимоийлаштириш билан боғлаб ўрганилади.

Бугунги кунда мавжуд ижтимоий тарбиянинг бу тизими назария ва амалиёт масалаларига мурожаат қилиб, болаларнинг ижтимоий ҳимояси, турли ўқув ва тарбия муассасаларида ижтимоий фаолият назарияси ва методикаси масалаларини ўрганмоқда.

Ижтимоий педагогика оилавий тарбия, миллий ўзига хослик, диний ва жамоат тарбиясининг ўзига хос хусусиятларини ҳам эътиборга олади. *Масалан*, бизнинг ўзбек оилаларида ўзига хослик исломий эътиқод негизидан эзгулик гоёси, сабр-қаноат, раҳмдиллик, ахлоқий меъёрларга риоя қилиш кабиларда намоён бўлади. Шунинг учун ижтимоий ходим маҳаллий ижтимоий тарбия асосларини чуқур билиши талаб қилинади.

Ижтимоий тарбия жараёни — таълим, миллий, маънавий — ахлоқий қадрият ва нормалар билан бевосита боғлиқ. Улар халқ педагогикаси, урф-одатлари, байрамлари, ўйинлари ва бошқаларда ўз ифодасини топади.

Тарбияси «қийин» бола. Бундай болалар билан олиб бориладиган ижтимоий педагогик фаолият мазмуни.

Қийин болалар!? Ҳаммага маълум бўлган ва афсуски, аллақачон кўникиб кетилган бу атама ортида нималар туради? Ҳукуқ-тартибот органи ходимлари учун — у қўлида рогатка ушлаган безори бола,

ўқитувчи учун — синфдошларига ёмон таъсир кўрсатувчи норасмий, болалар боғчаси тарбиячиси учун эса — ҳархашали инжиқ, енгилтак тиниб-тинчимас бола. Ота-оналар учун-чи? Ҳар қайсиси учун у ўзгача маъно касб этади. Ота-оналар тушунишидаги қийин боланинг мумкин бўлган барча вариантларни айтиб ўтиш фойдасиз, чунки ҳар қандай бола ҳам табиатан «қийин» бўлиши мумкин. Одатда ҳамма болалар ҳам туғилган вақтларидаёқ ота-оналарига маълум бир қийинчиликлар келтирадилар. Аммо баъзилар учун муаммо бўлган нарса, бошқаларга ҳеч қандай қийинчилик келтирмайди ва у кўпгина сабабларга боғлиқ. Болага нисбатан ота-оналарнинг тугган йўли, оиладаги қадриятлар тизими, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бор ёки йўқлиги, шунингдек, бошқа кўпгина нарсалар болани тарбиялаш жараёнида муқаррар равишда пайдо бўладиган қийинчиликларни бартараф этиш малакасини белгилаб беради.

Ҳамма кишилар ҳам бир хилда бўлмайди, шунингдек, оилалар ҳам турличадир. Шубҳасиз болалар ҳам бир-бирига ўхшамайди. Бу табиий ҳол. Лекин кўпинча катталар буни унутиб қўядилар, ўзларича қандайдир умумий тавсиялардан ёрдам олишга мойил бўладилар ва бунда: «*бола, бажариши керак*», «*болага мумкин эмас*» каби сўзларни ишлатадилар. Бу эса хато. Бола аввал бошданоқ ҳеч нарсани бажаришга мажбур эмас, унга ҳеч нарса жоиз ҳам эмас. Аксинча, катталар унинг меъёрида ривожланиши учун шароит яратишлари, уни кишилар орасида яшашга ўргатишлари, уларнинг ҳис-туйғуларини, хоҳиш-истакларини ва ишларини тушунишлари лозим. Вақт ўтиши билан, пайти келганда унинг ўзи нималар қилиши кераклигини, кимга нималар қилишга мажбурлигини, кимнинг олдида қарздорлигини ва бу қарзларни бошқа кишиларга, ўз ота-оналарига, дўстларига ва ниҳоят, ўз болаларига нисбатан меҳр-муҳаббат, меҳрибонлиги билан узишни тушуниб олади.

Бунинг учун эса болани қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш, уни тушунишга ҳаракат қилиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, ўзаро муносабатларнинг қўшимча қийинчиликлар келтириб чиқармайдиган, балки, аксинча оилада энг қадриятли ҳисобланган ўзаро ҳурмат, илиқлик ва ҳимояланганлигини ҳис этишга ёрдам берадиган усулини топиш керак.

Болага туғилишидан олдин ва ҳаётининг биринчи ҳафталарида бўладиган муносабат кўп жиҳатдан у билан келгусида қилинадиган муносабатлар характерини белгилаб беради.

Гап кичкинтой бола ҳақида борганда «қийин» атамаси қўлланилмайди. Ҳар ҳолда ота-оналарнинг «қийин» чақалоқ,

ҳақидаги шикоятларини эшитишга тўғри келмайди, гарчи бу босқичда қийинчиликлар кўп бўлса ҳам.

Тўғри, бу қийинчиликлар психологик характерда бўлади ва кўпчилик ота-оналар томонидан муқаррар юз беради, аммо вақтинчалик ҳодиса сифатида идрок қилинади. Бироқ биринчи қийинчиликлар ўрнига бошқалари пайдо бўлади. Улар баъзан чақалоқлик даврида, айрим ҳолларда ундан ҳам олдин — боланинг туғилишини кутиш вақтларда яширилган бўлади.

Ҳали бола гўдаклик пайтида онаси унга қандай муносабатда бўлиш тўғрисида унчалик қайғурмайди, у шу жажжи фуқаро шахсини парвариш қилишга доир ҳамма ишларга улгурса ва ухлаб олса етарли. Кичкинтойнинг қорни тўқ, таги куруқ, йиғламаяпти, демак, ҳаммаси жойида.

Шу нарса аниқланганки, уйда хотиржамлик ҳукм суриб, жанжал ва низолар бўлмаса, бола учун ҳам яхши, у қаттиқ ухлайди, ишгаҳаси ҳам яхши бўлади. Бу билан онаси учун ҳузур — ҳаловат бахш этади. Натижада шундай «доира», «занжир» ҳосил бўлади: онаси учун яхши бўлса болага яхши, болага яхши, бўлса — онасига ҳам яхши. Агар онага ёмон бўлса, унинг эмоционал ҳолати болага ҳам таъсир этади. Ҳатто она юрагининг уруши, унинг нотинчлиги, ташвишли ёки бир маромда уруши кичкинтойнинг қайфиятини белгилаб беради.

Шундай қилиб, онада ҳам, болада ҳам бўладиган қийинчиликлар аввал бошиданоқ умумийдир. Катталар эса буни ҳар доим ҳам англаб етмайдилар. Фақат айримларгина боланинг кечинмаларини объектив баҳолашга урунадилар. Агар баъзилар бола бирор нарсдан изтироб чекканида йиғлаши ҳархаша қилишини тушунсалар, бошқалар ҳеч қачон бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Улар боланинг инжиқлигини ё эътиборга олмайдилар, ёки уни ҳар қандай усул билан чалғитишга урунадилар. Бунинг сабабини ўйлаб кўриш, тушуниш учун уларнинг вақти ҳам, тажрибаси ҳам етмайди. Натижада кутилмаган вазият вужудга келади: бола доимо «онанинг психологик ҳолатига мослашади», онаси эса ҳар доим ҳам боланинг ҳолатини тушунмайди. У боласи ҳис қилаётган қийинчиликларни уқиб тушуниб ололмайди. У фақат кичкинтойнинг ўзига қўшимча қийинчиликлар туғдираётганини тушунади, холос. Шундан кейин бола ҳақида қийин, унга ҳалақит берувчи, ташвиш уйготувчи, мажбурият юкловчи, ҳавотирликлар келтирувчи дастлабки, барқарор тасаввур ҳосил бўлади.

Шу тариқа «қийин» болалар пайдо бўлади. У катталарнинг вужудга келган вазиятга етарлича баҳо бермаган, ундан бошқа ҳеч

ким болада пайдо бўлган нуқсонларни тузата олмаслигини, ҳеч бир кимса унинг боласини «мулойим» қилиб қўймаслигини англаган вақтда эмоционал алоқанинг бўзилиши туфайли пайдо бўлади.

Жамиятнинг ахлоқий нормалари ва талабларига мос келмайдиган ахлоқни илмий педагогик адабиётда умуман тарбия *асоциал ахлоқ* атамаси билан белгилаш қабул қилинган. Болаларнинг нормадан четга чиққан хатти-ҳаракатларидан (уларнинг характерстикаси бош мия патологияси билан боғланган) фарқли ўлароқ асоциал ахлоқ ижтимоий жиҳатдан *детерминизмлашган*, салбий микромуҳитнинг таъсири, оиладаги нономрал ўзаро муносабатлар, оила ва мактаб тарбиясидаги камчиликлар, хатолар натижасида юзага келади.

Психология фани шуни кўрсатадики, асоциал ахлоқ фактларнинг мазмун-моҳияти таркиби ҳам, ўзига хос сифати ҳам тугма механизмлар билан белгиланмайди. «Қийин» ёйинки «тарбияси огир» болалар эса педагогик жиҳатдан қаровсиз қолдирилган болалардир. Улар шахсининг ахлоқий жиҳатдан ўзгариши эса педагогик хатолар оқибатидир. Тарбияси «қийин» ўсмирлар аномаллиги ўқишда (ўқиши қийин, ёмон кечади, дангаса) ва хулқида (интизом ва тарбияга риоя қилмайди) намоён бўлади. «Қийин болалар» — жамиятга зид йўналишдаги, беқарор ахлоқли, иродаси бўш, педагогик таъсирга доим қаршилик кўрсатиб келувчи ёшлардир. Мактаб миқёсида улар кўп учрамайди (бир синфда икки-учталан). Аммо синф, мактаб ҳаётига, унинг ахлоқий муҳитига жиддий таъсир кўрсатади. «Қийин» болалар ўқувчиларнинг кам қисмини ташкил этса ҳам улар ўқув-тарбиявий ишларда барқарорликка жиддий тўсиқ бўладилар. Улар мактабда ва ундан ташқарида (оилада, кўчада, дам олиш жойларида ва ҳ. к.) тартибсизликни вужудга келтирувчилар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам «қийин» болалар мактабда ҳам, ундан ташқарида ҳам ўқитувчи ва барча жамоат эътиборида туриши керак.

Қийин болалар билан олиб бориладиган ишлар назокат, индивидуал ёндашувни талаб этади. Бу ёндашув *биринчидан* болага эътибор билан, хайрихоҳона муносабатни, *иккинчидан* унинг ижобий фазилатларига таянишни ва *учинчидан* унинг ахлоқий кучлари, потенциал имкониятларига ишонишни назарда тутади.

Ҳозирги вақтда болалар томонидан йўл қўйиладиган қонун-бузарликларнинг олдини олишда мактабнинг роли жуда ошди. Энг янги педагогик технологиялар билан қуролланган ўқитувчи тарбиявий жараённинг бош ташкилотчиси, ўқувчига, ўқувчилар

жамосига, оилага кўрсатиладиган педагогик таъсирларнинг мувофиқлаштирувчиси сифатида намоён бўлмоқда.

Балогатта етмаган болаларнинг қаровсизлиги ва қонун-бузарликларининг олдини олишни мактаб томонидан амалга ошириладиган яхлит системанинг бир қисми деб қараш лозим. Ана шу жараён доирасида педагогларнинг сайё-ҳаракатлари *қуйидагиларга қаратилиши керак*:

— ўқувчи шахсини таркиб топтиришга салбий таъсир этувчи ташқи омиллар таъсирининг олдини олишга, бола ҳуқуқларининг бузилишига ва бунинг оқибати сифатида ўқувчи тарбиясининг қийинлашувига олиб келувчи сабаб ва шароитларни йўқотишга;

— бугун тарбия жараёнини тузатишга унинг нормаллашуви икки даражада рўй беради; а) боланинг ривожланишидаги салбий томонларни тўхтатиш ва барча салбий таъсирларни енгиб ўтиш (тузатиш ва қайта тарбиялаш вазифалари); б) анча юқори даража ахлоқий, ижтимоий барқарор ва гармоник ривожланган шахсни таркиб топтириш. Унинг асосида ҳақиқат, тўғрилиқ, яхшилик гўзаллик, масъулият, онг ва хатти-ҳаракат бирлиги ётади.

Бундай ёндашув ўқитувчилар томонидан йўл қўйиладиган типик хатолар тизимини билиш ва уларни пухта ўрганишни назарда тутати. Болалар билан ишлашдаги узоқ йиллик тажриба, мактаблар иш фаолиятини таҳлил қилиш, олимларнинг тадқиқотлари ўқув-тарбиявий ишларнинг тарбиявий самарасини пасайтирувчи бир гуруҳ омиллар сабабларини қараб чиқиш мақсадга мувофиқлигига ишонтиради. Тарбиявий ишлар самардорлигига салбий таъсир этувчи, бир-бирлари билан ўзаро мустаҳкам боғланган ташкилий, тарбиявий омил ва муҳит омилли шундай омиллардир. Ҳар бир гуруҳни батафсил қараб чиқиш мумкин эмас, шунинг учун фақат педагогик характерга эга бўлган, яъни педагог-тарбиявий жараённинг ташкилотчисига тааллуқли хатоларни таҳлил қилиш билангина чекланамиз.

Ўқитувчи йўл қўядиган *биринчи хато* — ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини билмаслик ёки эътиборга олмаслиқдир.

Иккинчи хато — болаларда рўй бераётган фикрлаш жараёнларининг ўзига хос хусусиятини етарлича ҳисобга олмаслик, уларнинг билимларини ўзлаштириш суръатига ортиқча баҳо бериш, ўқув жараёнида ўртача ўқувчига қараб иш юритиш, болалардан ҳар бирининг нерв системаси хусусиятини эътиборга ола билмаслиқдир.

Педагогик *хатоларининг кейинги тип* — қийин ўқувчига нисбатан салбий фикрда бўлишдир. Педагогик жихатдан салбий нотўғри фикрда бўлиш ўқитувчининг ўқувчи, унинг қобилиятлари

ва имкониятлари ҳақидаги олдиндан шаклланган, барқарор, тахминларга асосланган, сохта фикрларидир. Ўқитувчининг салбий фикрда бўлиши одатда субъектив бўлиб, ишнинг ҳақиқий аҳволига жавоб бермайди ва инсоний муносабатларга тўғри келмайди, у ўқувчининг хулқ-атворига салбий таъсир этади, узоқ давом этадиган можароларга олиб келади.

Тарбиявий ишларни олиб боришдаги *тўртинчи хато* панд-насиҳатлардан иборат бўлиб, у баъзи ўқитувчиларнинг дарсларида тез-тез қўлланиб турилади. Турли хил тарбиявий тадбирларнинг юзаки, номигагина ўтказилиши болаларнинг пассив тингловчи ва оддий ижрочиларга айланишига мажбур этади.

Ўқитувчилар томонидан йўл қўйиладиган *яна бир хато* тарбияда ўқувчиларга умумий таъсир кўрсатиш, уларнинг фаолиятини хулқ-атворини бирор томонга йўналтириш билан чекланиш, уларда талаб этиладиган хусусиятлар ва сифатлар ўз-ўзича ҳар қандай изчилликда ва бирликда шаклланади деган сохта тасаввурлардир. Кенг тарқалган *хатолардан яна бири* шундан иборатки, педагог ўзини, ўзининг шахсий таъсирини асосий тарбиявий восита деб ҳисоблайди. Бунда у тарбияланувчилар томонидан бажариладиган ишлар, бу ишлар мазмунининг тўлақонлилиги, уларнинг болаларнинг индивидуал хусусиятлари ва имкониятларига мувофиқлиги асосий тарбиявий омил эканлигини мутлақо унутиб қўядилар. Тарбияланувчиларни эмас, балки тарбиячи фаолиятини режалаштириш кераклиги ҳам шундан келиб чиқади.

Ва ниҳоят, болалар билан олиб бориладиган ишлардаги *яна бир хато* айрим педагогларнинг «қийин» болалар тақдирига бепарволигидир. Ўқитувчининг кўрселиги ўқувчининг ўқитувчидан умуман мактабдан узоқланишига сабаб бўлади.

Тарбияси қийин бўлганларнинг келиб чиқишининг ижтимоий-педагогик ва психологик сабаб ва омилларини *беш гуруҳга ажратиш мумкин*:

1. Ноқулай оилавий муҳит, ота-оналари ўртасидаги зиддиятли вазиятлар.

2. Ўқишга бўлган қизиқишнинг пасайиб кетиши ва шу муносабат билан ўқишдан совиши (60-70 % вояга етмаган жиноятчилар бир синфда икки йил ўқиган).

3. Ижтимоий фаоллиги паст ва мактаб жамоасида ноқулай ҳолат мавжуд.

4. Микромуҳитнинг салбий таъсири, салбий референт гуруҳ таъсири.

5. Бирор фаолият юзасидан ўз мойиллигини, қизиқишини намоён қилиш имконияти бўлмаслиги.

Умуман олганда ўқитувчиларнинг қаровсиз болалар билан ишлашга тайёрлиги системали шахсий билимлардан иборат бўлиб ахлоқий психологик, назарий ва амалий тайёргарлик унинг структурали ташкил этувчиси сифатида намоён бўлади. Ўқитувчининг ўз хатоларининг олдини олиш ва уларни бартараф этиш қобилияти педагогик маҳорати билан чамбарчас боғланган. Касбий маҳорат даражасини ошириш ишлари ўқувчиларга таълим ва тарбия бериш юзасидан олиб бориладиган кундалик амалий фаолият билан узвий боғлиқ равишда амалга оширилиши керак. *Бу ўринда:*

а) психологик – педагогик адабиётларни мунтазам равишда ўқиб бориш;

б) ҳар бир педагогнинг ташаббускорлиги ва фаоллигини оширишга ёрдам берувчи ижодий муҳит яратиш;

в) методик семинарлар ва фан секциялари ташкил этиш асосий йўллардан ҳисобланади.

Қийин болани қайта тарбиялаш унинг характерини ва психикасини, унинг оламга бўлган муносабатини, бинобарин ўзининг тарбиялаш услуби ва методларининг нотўғрилигини англаш, уларни айни замонда ўзини, ўзининг ўғли ёки қизига бўлган муносабатини ўзгартириш зарурлиги билан боғланган. Ана шу ўзгартириш ва қайта қўриш ҳам ўзига, ҳам болага нисбатан аниқ нуқтаи назарни талаб этади.

Кейинчалик, бола, унинг келажаги учун, ҳар икки томоннинг хоҳиши билан оилани сақлаб қолиш, оиладаги муносабатларни соғломлаштириш лозим. Булар натижаси *ўлароқ шундай қоидалар ишлаб чиқилади:*

1. Кескин келишмовчиликлар сабабини аниқлаш ва уларни қатъийлик билан бартараф этиш, хатти-ҳаракати ва ишларидаги жўшқин эмоционалликни баъманилик, оқилона йўл тутиш билан алмаштиришга ҳаракат қилиш;

2. Оилавий келишмовчиликларни ҳал этиш учун шароит яратилмагунча бир-бирларининг қарашлари ва нуқтаи назаридаги келиштириб бўлмайдиган зиддиятлардан қочин;

3. Барча оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар асосига уларни бир-биридан ажратиб юборадиган нарсаларни эмас, балки уларни бирлаштирадиган нарсаларни қўйиш керак.

4. Бир-бирига нисбатан ҳаддан ташқари талабчан бўлмаслик, унчалик аҳамиятли бўлмаган воқеа-ҳодисаларга алоҳида аҳамият бермаслик.

5. Бошқасининг позициясида бўлишга ҳаракат қилиш.

6. Болалар олдида бир-бирига ўшқирмаслик, муносабатларни оқилона йўлга қўйиш, аниқлаш, бир-бирига танбеҳ беришдан ўзини тийиш.

7. Ўзаро гина-кудуратлардан қочиш (улар кескинликни ва ишончсизликни келтириб чиқаради) .

8. Ўзининг бирон-бир нарсадан норозлигини рафиқаси билан ёлғиз муносабатда, илтимос, истак кўринишида ифодалаш.

9. Қандайдир воқеа ёки оила аъзоларининг хатти-ҳаракати муносабати билан нохуш туйғулар таъсирида қабул қилинган қарордан ўз вақтида воз кечиш. Унинг олдига бир оз вақт ўтгандан кейин хотиржам руҳий ҳолатда қайтиш.

10. Рафиқасининг болага нисбатан қўллаётган чораларига ҳеч бир ҳолатда аралашмаслик агар бу чоралар, боланинг соғлиғига зарар етказмайдиган бўлса.

Жазолаш билан боғлиқ бўлса ҳам, рафиқасининг хатти-ҳаракатидан норози бўлса, уни кейинроқ айтиш.

Қийин болаларнинг ота-оналари одатда болаларнинг хулқ-атворидаги салбий жиҳатларни (уларнинг қайси даражада ифодаланганлик даражасидан қатъи назар) *криминал ҳодиса* деб билдилар ва ўғли ёки қизининг ахлоқидаги ҳар қандай четга огишлардан изтиробга тушадилар. Улардаги бундай кечинмалар уларнинг ногўғри иш кўришларига сабаб бўлади. Қайта тарбиялаш эса ижобий кўрсатмалар, ижодий фикрлар ва оптимизмни талаб этади. Салбий нарсаларнинг ривожланиши доимо ижобий нарсаларнинг ривожланиши билан тўхтатилиши мумкин. Бунинг учун ана шу салбий нарсадаги асосий камчиликни (бу бошқа салбий фазилатларни ўзига бўйсундиради) аниқлаш лозим.

Қайта тарбиялашнинг асосий йўналиши ўғли ёки қизиди бутун ҳаёт фаолияти билан боғлиқ бўлган умумий ҳамда аниқ фаолият тури (ўқув фаолияти, уй юмушлари, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш) билан боғлиқ бўлган маҳсул меҳнат малакаларини шакллантиришдан иборат. Ота-оналар қандай меҳнат турларида қандай малака ва кўникмалар яхши намоён бўлмаслигини, дангасаликнинг қандай белгилари устун келишини (мунтазам равишда топшириқларни бажаришдан бош тортишини; ўз ишларини ташкил этишни истамаслигини; ишдаги қийинчиликларни енгиб ўтиш хоҳишининг йўқлигини; ўз ишини бошқалар зиммасига юклашга ҳаракат қилиш; бошлаган ишни охирига етказишни хоҳламаслигини; муайян бир нарса хусусида имкониятлари ва қобилиятлари бўлгани ҳолда ишни

сифатсиз бажаришини; жисмоний ёки ақлий зўриқиш билан боғлиқ бўлган ишлардан бўйин товлашини; ўзининг суствлиги ёки виждонсизлигини оқлашга ҳаракат қилиш) кузатадилар.

Кўрсатиб ўтилган белгилар ялқовликнинг барча кўринишларини қамраб олмайди, аммо улар энг кўп тарқалган ва яққол ифодаланган белгилардир. Бундан ташқари, ота-оналар зўриқишни четлаб ўтишга ҳаракат қилишда одатдаги муомала шакллари қандайлигини кузатадилар ва қандай иродавий сифатларни (қатъийлик, интизомлилик, уюшқоқлик, мақсадга қаратилганлик) тарбиялашга асосий эътибор қаратиш кераклигини белгилайдилар.

Бу ҳолда ота-оналар боланинг хусусиятларига қараб унга ўз қобилиятларини муваффақиятли қўллаш олиши мумкин бўлган ёки унга муайян қизиқиш уйғотадиган ишларда унинг фаоллигини ривожлантиришга ҳаракат қилишлари керак. Қизиқарли ёки боланинг қобилиятларига жавоб берадиган иш муваффақиятга эришиш имконини беради. Муваффақият эса, олимларнинг фикрича, боланинг меҳнатдан кейин бўладиган саъий-ҳаракатлари учун муҳим омил ҳисобланади. У энди меҳнатдан бош тортмайди, балки, аксинча, ўз кучини бошқа фаолият турларида синаб кўриш истагини билдиради. Аста-секин у эгаллаган малака ва кўникмалар, тажриба, ўзига ишонч мажбурий меҳнат турлари (ўқиш, уй юмушлари ва бошқалар) да унга муваффақият келтиради. Маълумки, болалар нимани билсалар шуни бажарадилар. Кўпчилик ота-оналар боланинг ички кучларини доимо фойдали ишларни бажаришга, ўзининг хулқ-атворини ўзи ташкил этишга, оиланинг бошқа аъзолари тўғрисида гамхўрлик қилишга сафарбар этиш учун болалар билан биргаликда меҳнат қилиш қоидаларини ишлаб чиқадилар.

Бундай ишлар жараёнида катталар қуйидаги усуллардан фойдаланадилар:

1. Танланган меҳнат турининг бола учун аҳамиятини тушунтириш (ҳар қандай ишда қайта ҳамкорлик қилиш истагини уйғотиш учун катталар ижобий натижалар баҳосини оширишлари мумкин) .

2. Боланинг нафсониятига тегмаслик (қийин болалар ўз муваффақиятсизликларига бепарво эмас. Улардан оғир изтиробга тушадилар, бироқ иродасининг кучсизлиги, тажрибасизликлари туфайли топшириқни сифатли бажара олмайдилар. Ота-оналар танбеҳ бериш, насиҳатлар, салбий баҳолардан воз кечишлари керак. Болани умидвор қилиш, юпатиш, таскин бериш, ҳазил-мутуйиба фойда келтиради) .

3. Ишни бажариш муқаррарлигини таъкидлаб ўтиш (ота-оналар иш вақтини белгилайдилар ва бир оз вақтдан кейин ёки дарҳол уни бола билан бирга бажаришга киришадилар. Агар бола турли баҳоналар билан ўзини ишдан олиб қочишга уринса, ота-оналар ишни бажариш муддатини орқага сурадилар, бошқа кун ва соатни тайинлайдилар) .

4. Боланинг дастлабки муваффақиятларини ёки ҳатто оддий уринишларини ҳам маъқуллаш (ота-оналар ҳар қандай ишда болаларнинг такроран ҳамкорлик қилиш истагини уйғотиш учун ижобий натижаларга баҳо беришда уни бир оз оширишлари мумкин)

5. Боланинг ишда ўз-ўзини назорат қилиши ва мустақиллигини, ҳатто маълум даражада таваккал қилишини рағбатлантириш йўли билан хатоларнинг олдини олиш (ота-оналар болага шундай дейдилар: «Қара, бу ерда хато бўлиши мумкин.», «Ноаниқликка йўл қўймаслик учун ҳаракат қил» ва ҳоказо) .

Боланинг ҳаёт тарзига аста-секин ва изчилик билан бошқа фаолият турларида (ўқиш, спорт ва ҳоказоларда) такомиллашиш қоидалари жорий қилинади. *Масалан, ўқиш қоидалари:*

1. Дарсларни доимо бир вақтда тайёрлаш, истисноларга йўл қўймаслик.

2. Ўқитувчини диққат билан тинглаш, ҳаммасини эслаб қолиш ва тушунишга ҳаракат қилиш.

3. Тушунмаган ҳамма нарсаларни ўқитувчилардан албатта сўраб билиш. Кишининг эшитган, тушунган, такрорлаган ва қўллаган нарсалари яхши эслаб қолинади.

4. Таққослашни, асосий нарсани топишни, бирон бир нарсанинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлашни ўрганиб олиш. Асосий нарсани билсанг — қолган ҳамма нарсани эслайсан. Асосийси кўчириб олиш, такрорлаш ва улардан амалда фойдаланиш.

5. Ақл-идрок, хотира ва нутқ худди мушаклар каби машқ қилганда ривожланади. Хотира ва диққатни доимо машқ қилдириш, кузатиш ва тавсифлашни, кўрган ва ўқиган нарсалари ҳақида гапириб беришни ўрганиш.

6. Қийин дарсларни, мураккаб топшириқларни биринчи навбатда тайёрлаш керак.

7. Диққат-эътибор билан ўқиш, зеҳни ўткирлик, ташаббускорлик ва идроклилиқни ривожлантириш, ўқинида қийинчиликлардан қочмаслик.

8. Доимо ўз олдига: «Нима учун?», «Нимага?», «Бу қандай пайдо бўлди?», «Бу нимага олиб келади?» қабилидаги саволларни қўйиш керак.

9. Ўз ишида ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзини баҳолаш малакаларини эгаллаб олиш, ишидаги хатоларни топа билиш.

Тарбияси қийинлик боланинг худбинлиги туфайли вужудга келган болалар ўзларига нисбатан алоҳида ёндашувни талаб этадилар. Бундай болаларни қайта тарбиялаш уларнинг фаоллигини, ўзлигини намоён қилиш соҳасидаги қобилияти ва имкониятларини оила ёки синф жамоаси манфаатларига қаратиш билан боғлиқ. Бундай болаларга педагогик таъсир кўрсатишнинг асосий методи уларни жамоа билан биргаликдаги ошириладиган ишларга жалб қилишдан иборатдир.

«Тарбияси оғир болалар» билан ишлаганда жазолаш усулларида ўринли фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Агар бола ўз айбига иқрор бўлса, уни жазолаш мақсадга мувофиқ эмас. Борди-ю, ўғли ёки қизи хатоларини такрорласа, уларни тузатишни хоҳламаса, жазолашга йўл қўйилади. Жазолашнинг турли хиллари фарқ қилинади. *Масалан, жазолаш-таъқиқлаш:* ўйин-кулпуларни, ваъда қилинган сайр-томошаларни, биргаликда бажарилмоқчи бўлган ишлар, саёҳатларни таъқиқлаш ва ҳоказо; *жазолаш-маҳрум этиш:* бирон бир ҳуқуқлардан — муҳим оилавий ишларни, воқеаларни муҳокама қилишда ишгирик этиш ҳуқуқидан, воқеа-ҳодисаларда (оилавий байрамларда) бевосита қатнашиш ҳуқуқидан, маълум бир вақтга ёрдам сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш ва ҳоказо; *жазолаш-узоқлаштириш:* ота-оналар ўғил ёки қизлари билан расмий муносабат ўрнатадилар ва бу билан улар билан муомала қилишни истамасликларини таъкидлаб ўтадилар. Ёлпончилик салбий фазилат сифатида ҳали мустаҳкамлини ултурмаган, унинг дастлабки кўринишлари пайдо бўла бошлаган вақтда бу усул жуда самаралидир: зеро бунда бола ўзига бўлган муносабатнинг ўзгаришидан жуда оғир изгиробга тушади.

Ҳақиқатни аниқлаш методи қайта тарбиялашнинг асосий методи сифатида намоён бўлади. Ота-оналар ҳамма нарсани тушуниб олиш, тўғри қарор қабул қилиш учун ҳақиқий воқеаларни, бола йўл қўйган ноҳўя ишнинг ҳақиқий манзарасини аниқлаш жуда муҳимдир.

Моделлаштириш. Ота-оналар боланинг ҳамда воқеанинг бошқа ишгирикчиларининг хатти-ҳаракатлари ва қилган ноҳўя ишларининг кетма-кетлигини тиклайдилар: рўй берган воқеанинг барча тафсилотларини, унинг қандай бўлганлигини тавсифлаб беришни сўрайдилар, униси нима деган-у, буниси нима деганини суриштирадилар. Бу воқеа ишгирикчиларидан ҳар бирининг, шу жумладан боласининг ҳам, айбдорлик даражасини аниқлашга имкон беради.

Боланинг ахлоқини генетик таҳлил қилиш. Бунда боланинг жавобгарликдан қочишга бўлган барча уринишлари, типик

вазиятлардаги ахлоқининг ўзига хос хусусиятлари эса олинади, унинг тасодифий ишлари билан характерли феъл-атвори ўртасидаги мантиқий боғлиқлик аниқланади. Бу боладаги камчилик мустаҳкамланган ёки мустаҳкамланмаганлигини, қандай чоралар кўриш мумкинлигини тушуниб олишга ёрдам беради. Ота-оналар кўпинча: «*Ҳеч қачон ўғлим шундай иш қилиши мумкин деб уйламаган эдим!*», — дейдилар. Бу уларнинг боланинг аввалги ноҳўя ишлари, бир қарашда унчалик аҳамиятли бўлмаган ишларни таҳлил қилмаганлигининг натижаси. Ваҳоланки, ана шу арзимаган иш боланинг хулқ-атворида камчиликнинг мустаҳкамланишига ёрдам беради ва пировардида қонунбузарликка олиб келади.

Аналогия (ўхшашлик). Ота-оналар ўхшаш воқеа, ҳодиса, ишларни эса оладилар ва боланинг хулқ-атворидаги типик белгилар асосида содир бўлган воқеанинг ва ўз вақтида чора кўрилмаса рўй бериши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларнинг аниқ манзарасини кўз олдида келтирадилар.

Тахминий фикрларни илгари суриш. Ноҳўя ишни бола бировнинг ташаббуси билан қилгани, ўзи эса қандайдир сабабларга кўра буни тан олмаётганлиги ўз-ўзидан кўриниб турган бўлса, бу усул кўп қўлланилади. *Тахминий фикрлар шундай бўлиши мумкин*: боланинг тенгдошларидан ёки катталардан ким ўғли ёки қизига кўнроқ эътибор беришини, нима учун эътибор бераётганлигини ўйлаб кўриш; воқеа содир бўлиш вақтида вужудга келган ҳолатларни эшлаш; воқеа арафасидаги боланинг психик ҳолатини таҳлил қилиш; унинг хатти-ҳаракатлари, ишлари бошқа кишиларга боғлиқлигини аниқлаш; ўзини боланинг ўрнига қўйиб кўриш («Мен қандай иш тутган бўлар эдим?»); булар асосида пайдо бўлган тахминий фикрларни аниқ воқеа-ҳодисалар билан таққослаш.

Табиий оқибатлар методи. Агар ноҳўя иш қилинган бўлса, болани унинг оқибатларини тузатишга, маънавий ёки моддий зарарнинг ўрнини тўлдиришга ўрганиш зарур. *Масалан*, синдирдингми — тузатиб қўй, бузиб қўйдингми — пул ишлаб топ ва бузган нарсани олиб бер, ҳақорат ёки хафа қилдингми — кечирим сўра ва ҳоказо.

Агар оилада болани тузатиш учун шароитлар бўлса, қайта тарбиялаш методлари ва усуллари *қуйидагилардан иборат*: ота-оналар бир-бирлари билан нормал муносабатлар ўрнатадилар, педагогик хатоларга йўл қўймасликка ҳаракат қиладилар, ўзларининг болага бўлган муносабатларини, ўзларининг ҳаётий позицияларини ўзгартирадилар.

Психолог — педагогик нуқтаи назаридан тарбияси қийин болалар билан ишлайдиган катта ёшдагилар *қуйидаги қоидага риоя қилишлари*

лозим: кўп насихат қилаверманг; ўсмир ҳис — туйғуларини ҳурмат қилинг; ҳаётда мустақил бўлишга ўргатинг; кўп дакки бераверманг; дўқ-пўписа қилманг.

Савол ва топшириқлар:

1. Ижтимоий тарбия тушунчасининг мазмун моҳияти нимадан иборат?

2. Тарбияси «қийин» бола билан олиб бориладиган ижтимоий педагогик фаолият мазмуни ҳақида фикр юритинг.

Одоб-ахлоқ — ҳаётий меъёрлар сифатида. Ижтимоий педагогикада меъёрлардан чекиниш — оғиш тушунчаси.

Меъёр тушунчаси тиббиёт, психология, педагогика ва социология фанларида кенг қўлланилади. Унга аниқ бир таъриф бериш жуда қийин. *Масалан*, битта тиббиётнинг ўзидагина меъёр тушунчасига 200 дан ортиқ таъриф берилган. Умумий ҳолда меъёр — бу объектив воқеликни белгиловчи идеал билим, аниқ воқеликни тавсифловчи ўртача статистик кўрсаткичдир. Тиббиётда, психологияда, социологияда меъёрларнинг ўз таснифи, параметрлари, кўрсаткичлари мавжуд. Белгиланган, жамият томонидан қабул қилинган ва тан олинган меъёрларга мос келмаслик жараёни иккинчи бир тушунча — чекиниш, ёки оғиш билан белгиланади.

Ижтимоий педагогикада «меъёр» ҳамда «меъёрлардан чекиниш» масалалари муҳим аҳамият касб этади. Улар болаларнинг ижтимоий хулқи ва ривожланиш жараёнини тавсифлашда ёрдам беради. Чекинишлар асосан, *негатив* ва *позитив* характерга эга. Негатив чекинишларга ақли заифлик, шунингдек, наркомания, алкоголизм, жиноятчилик сингари инсоннинг ижтимоийлашувига, умуман жамиятга салбий таъсир кўрсатадиган ҳаракатлар негатив характерга киради.

Чекинишнинг (оғишнинг) турлари.

Меъёрлардан чекинишнинг тўртта тури мавжуд. *Булар:* жисмоний, психик, педагогик ва ижтимоий.

1. *Жисмоний чекиниш* биринчи навбатда инсоннинг соғлиги билан боғлиқ бўлиб, тиббий кўрсаткичлар орқали белгиланади. Буларга инсоннинг бўйи, вазни кабилар кириши мумкин. Бундан ташқари

бирон бир фаолият юритишда имкониятлари чекланган, яъни соғлиги туфайли ўз қобилиятини йўқотган, дефекти бор инсонлар ҳамда ногиронлар шулар жумласидандир. Соғлиги ва ривожланиши жиҳатидан чекинишларга дуч келган инсонлар турли классификацияларга ажратилади. Шундай имкониятлари чекланган инсонлар гуруҳига қуйидагилар киради:

— *касаллар ва бетоблар*. Булар фаолият юритишда қийинчиликларни вужудга келтирувчи анатомик элементлар, психик ёки физиологик аномалиялар ёки йўқотишларга дуч келган инсонлардир.

— *имкониятлари чекланган инсонлар*. Булар қабул қилинган меъёрлардан чекинган ёки ўз қобилиятларини йўқотган инсонлардир.

— *ишга лаёқатсиз, ногирон инсонлар*. Бу ёши, жинси ва турли ижтимоий факторлардан келиб чиққан ҳолда инсоннинг жамиятдаги ижтимоий ролини бажаришдаги имкониятларининг чекланишидир.

Бунда «камчилик» тушунчаси қўлланади. Инсонларда жисмоний, психик, мураккаб ҳамда оғир камчиликлар бўлиши мумкин.

Жисмоний камчилик бу — инсон ривожланишидаги бир умрлик ёки даврий камчиликлар: *хронологик, соматик* ёки *юқумли касалликлар*дир.

Психик камчилик инсоннинг психик ривожланишидаги бир умрлик ёки даврий камчиликлар бўлиб, у таълим олишда маълум қийинчиликларни вужудга келтириши мумкин. Унга нутқнинг бузилиши, миянинг зарарланиши кабилар киради.

Мураккаб камчилик ҳам жисмоний ва психик камчиликларни ўз ичига олади.

Оғир камчилик — бу Давлат таълим стандартлари асосида таълим олишга лаёқатсиз жисмоний ва психик камчиликларнинг юқори даражасидир.

2. *Психик чекиниш* биринчи навбатда боланинг аклий ривожланганлик даражаси ҳамда уларнинг психик камчиликлари билан боғлиқ. *Бу гуруҳ инсонларга:*

— психик ривожланишида турли хил тўсиқлар мавжуд инсонлар,

— ақли заифлар,

— олигофрениклар киради.

3. *Педагогик чекиниш* — бу педагогика ва ижтимоий педагогика фанида кам қўлланиб келинган тушунчадир. Педагогик чекиниш деганимизда объектив ва субъектив сабабларга кўра таълим-тарбия ололмаган ўқувчилар тушунилади. Буига ДТС талаблари даражасида

билим ололмаган ёки ўз истиқболи, келажаги учун ҳаракат қилмаган ўқувчилар, уларнинг индивидуал ривожланиш меъёрлари киради. Педагогик чекинишга биринчи навбатда ўқувчиларнинг умумий ўрта таълимга эга бўла олмаслиги киради. Бундай болалар категориясига маълум сабабларга кўра ўқишга бормаган, фақат бошланғич таълим олиш билан чекланган болалар киради. Бундай ҳолатларнинг кўплаб (объектив ва субъектив) сабаблари мавжуд. *Масалан*, ўқувчилар ёки талабаларнинг дарсдан қочиши, материални ўзлаштира олмаслик, ўқишдан безиши, дангасалик, оиладаги носоглом муҳит, болаларнинг пул топиш илинжига тушиб кетиши, экологик ёки ижтимоий катаклизмалар натижасида болаларнинг ота-оналаридан айрилиши ва ҳ. к. Бундай сабабларни кўплаб келтириш мумкин. Кўнчилик ҳолатда педагогик чекиниш болаларнинг қандай шароитда яшашига боғлиқ: ўқиш билан қизиқадиган оиладами ёки аксинча ўқишни иккинчи даражали деб ҳисоблайдиган оиладами ва ҳ. к.

4. *Ижтимоий чекиниш.* Ижтимоий чекиниш тушунчаси ижтимоий меъёр тушунчаси билан боғлиқ. Ижтимоий меъёр — бу жамият ривожланишининг маълум босқичида инсонлар ёки ижтимоий гуруҳлар фаолияти ва хулқ-атворидаги йўл қўйилган ёки мумкин бўлган қоидалар, хатти-ҳаракатлар андозасидир. Ижтимоий чекиниш ёки оғишларнинг олдини олиш ва тартибга солиб бориш учун қадимда турли хил афсоналар, анъаналар ва диний маросимлар яратилган.

Ижтимоий меъёр иккита гуруҳга ажратилади:

- универсал, яъни жамиятдага барча инсонларга хос.
- хусусий, яъни жамиятдаги маълум гуруҳ ёки маълум касб эгаларига хос меъёрлардир.

Ижтимоий меъёрларни, шунингдек, *хуқуқий, маънавий, сиёсий*, диний ва ҳ. к. деб ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин.

Ижтимоий меъёрлар ва инсонларнинг улардан огиши ёки чекиниши улар яшаб турган жамиятнинг ажралмас фактори бўлиб ҳисобланади. Болалар орасидаги ижтимоий огиш эса унинг ўша жамиятда салбий сифатлар таъсирида тарбияланиши, салбий ижтимоий гуруҳга кириши, ижтимоий ролни эгаллаб, ижтимоий тажрибаларни ўрганиши сифатида характерланади. Педагогикада буни «тарбияси оғир болалар» деб юритишади. Яъни бу болаларнинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари жамият тан олган меъёрларга зид. Ижтимоий педагогнинг иш фаолияти эса шундай ижтимоий огишларни профилактика ҳамда реабилитация қилишга қаратилгандир.

Чекиниш (оғиш) назарияси.

Одоб-ахлоқ меъёрлари ва улардан чекиниш ёки оғиш ҳоллари борасидаги тўпланган билимлар уларнинг сабабларини белгиловчи факторлар мавжуд эканлигидан далолат беради. Бу факторларни учта гуруҳга ажратиш мумкин: *биоген, социоген* ва *психоген*.

Инсонларнинг ҳаётдаги ҳар қандай «оғиш» ҳоллари уларнинг потенциал имкониятларининг чекланишига, ташқи муҳит билан мулоқотга киришишига ўзининг салбий таъсирини кўрсатади. Инсонда рўй берадиган бундай ҳолатларни *социология, психология, ижтимоий педагогика, тиббиёт* каби кўплаб фан соҳалари ўзларининг специфик хусусиятларидан келиб чиқиб ўрганади, бу борада ўз назарияларини бойитиб боради. *Масалан*, тиббиёт фани меъёрлардан чекиниш ҳолатини болаларнинг патологик соғлигининг бузилиши билан боғлиқ деб баҳолайди. XIX—XX асрларда чет мамлакатларда имкониятлари чекланган инсонларнинг тиббий модели ҳукмронлик қилди. Бу модель имкониятлари чекланган инсонларга ҳеч бўлмаганда элементар ижтимоий фаолият юритишларини назарда тутди. Бундай инсонлар маълум тайёргарликдан ўтиб, ўзлари учун ўзлари ҳаракат қилишар ва бу билан улар кимгадир ортиқча юк бўлмаслиги мумкин эди.

Сўнгра чекиниш ҳолатига тушган инсонларга ногирон (кучсиз, ожиз) сифатида қараш вужудга келди. Бу назарияга кўра имкониятлари чекланган инсонлар муғлоқ соғлом инсонлар назорати остида бўлди. Бундай инсонларга ёрдам бериш ташкил этилди ва бу тиббиёт модели давлатнинг ижтимоий сиёсатига ўз таъсирини ўтказди.

XX асрнинг 60-йилларига келиб имкониятлари чекланган инсонларга ёрдам беришнинг тиббий модели ўрнига ижтимоий модель вужудга келди ва унинг ривожланиши психотаҳлилга суянди. Бу моделга кўра имкониятлари чекланган инсонлар ассоциацияларга бирлашиб, ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб этишди ва бу талаб ўз соғлиқларини тиклашдан кўра, жамият аъзолари билан ўзаро муносабатни яхшилашга нисбатан бўлди.

Ижтимоий-педагогик ташхис ҳақида умумий тушунча

Ташхис деганда аввало, объектнинг аҳволини аниқлаш ва белгилаш назарда туғилади. Биз тиббий, психологик ва педагогик ташхис каби тушунчалар билан танишмиз. Ижтимоий педагогик ташхис жараёни эса биз учун янги соҳа ҳисобланиб, ўзига хос хусусиятларга эга.

Ижтимоий педагогик таъхис — бу педагогик факторларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида социологик, экологик ва ижтимоий-психологик факторларнинг социумга ҳамда ҳар бир шахсга таъсир кўрсатиши ҳақидаги ахборотлар мажмуи каби билиш жараёнининг ташкилий қисмидир.

Ижтимоий педагогик таъхис объекти — ижтимоий микромуҳит билан муносабати тизимида боланинг шахс сифатида ривожланиши ва ижтимоийлашуви жараёнидир. Ижтимоий педагогик таъхис орқали микромуҳитнинг ижтимоий психологик тавсифи, оила тарбияси ва педагогик жараёнлар шахснинг индивидуал — психологик тавсифи ўрганилади.

Ижтимоий-педагогик таъхис *қуйидаги тузилишга* эга:

- боланинг фаолиятидаги нуқсонларни аниқлаш;
- боланинг фаолиятидаги ушбу нуқсонларнинг сабабларини аниқлаш;
- ушбу бола ҳақидаги тўпланган материаллар асосида дастлабки фаразни илгари суриш;
- ушбу фаразни синашга доир қўшимча ахборотлар тўплаш;
- агарда фараз исботланмаса, барча муолажаларни қайта кўриб чиқиш.

Бола ёки ўсмир шахси билан олиб бориладиган бу ишларни бир сўз билан айтганда ижтимоий педагогик текширувдан ўтказиш деб юритса ҳам бўлади.

Демак, ижтимоий педагогик текширув ижтимоий педагогик таъхиснинг асосини ташкил этади.

Савол ва топшириқлар:

1. Меъёр ва меъёрлардан чекиниш (огиш) тушунчасини изоҳланг.
2. Педагогик, психик, ижтимоий чекиниш ҳақидаги фикрингиз.
3. Чекиниш (огиш) назарияси ҳақида нималар дея оласиз.

Девияция ва унинг турлари

Жамият томонидан қабул қилинган хатти-ҳаракатлар, қоидалар ва меъёрлардан чекинган ўсмирларнинг тарбияси қийин ёки *тарбияси оғир ўсмирлар* деб аташади. Тарбияси оғир ўсмирлар деганда турли хил сабабларга кўра педагогик таъсирларга қарши чиқувчи болалар тушунилади. Жамиятда ўрнатилган меъёр ва қоидаларга риоя

қилмайдиган шундай тарбияси огир ўсмирларни фанда *девиация* деб аташади.

Девиация — бу ижтимоий педагогик муаммо бўлиб, инсон руҳий оламидаги, унинг атрофидаги муҳитнинг ўзгариш ҳоллари билан боғлиқ. Бу ҳол, айниқса, ўсмир ёшдаги болаларга хосдир. Чунки бу ёш энг қийин ва мураккаб давр бўлиб, бу ёшдаги болаларнинг анатомио-физиологик, интеллектуал, ахлоқий ва бошқа жиҳатларида ўзгаришлар рўй беради. Бу ўзгаришлар ўз навбатида уларнинг психикасида ўзгаришлар рўй беришига замин яратади. Уларнинг ижтимоий статусида, жамоада ўзини тутишида ўзгаришлар рўй бериб, уларни кўнроқ «Мен кимман?» — деган савол қийнайди.

Девиация ўз ичига *девиант, делинквент* ва *криминал хатти-ҳаракатлари* бирлаштиради.

Девиант хатти-ҳаракат — бу психик соғлом шахслар томонидан меъёрий қоидаларни бузиш ҳолларидир.

Девиант хатти-ҳаракат — бу кичик ижтимоий муносабатлар (оила, мактаб) ҳамда характер, жинсий ва ёш хусусиятлари жиҳатидан яқин кичик ижтимоий гуруҳларга хос ижтимоий меъёрлардан, хатти-ҳаракатлар ва қоидалардан оғиш, чекинишнинг бир туридир. Яъни бу турдаги ҳаракатни *интизомсизлик* деб ҳам аташ мумкин. Агрессия, чақирик, ишда ва меҳнат фаолиятида ўзбошимчалikka йўл қўйиш, болалар ва ўсмирларнинг *ичкиликка берилиши, дайдиб юришлари, олифтагарчилик қилишлари, ассоциаль ҳаракатларга берилиши* кабилар девиант ҳаракатларнинг асосий кўринишларидир. Маълум вазиятларда болалар ва ўсмирларнинг шу каби хатти-ҳаракатларни намоён этиши девиант ҳаракатларнинг типик хусусиятидир.

Делинквент хатти-ҳаракат — девиант ҳаракатлардан фарқли ўлароқ, улар вазият таъсирида эмас, балки юқоридаги каби ассоциаль ҳаракатларнинг доимий характерга эга бўлишидир. Делинквент ҳаракатларнинг *қўйидаги турлари мавжуд:*

— ҳақоратлаш, хўрлаш, азоблаш ва ундан ҳузурланиш каби агрессив босқинчилик ҳаракатлар;

— кичик ўғирликлар, таъмагирлик, автотранспорт ва бошқа керакли буюм ва анжомларни ўғирлаш каби моддий фойда кўришга қаратилган ўз шахсий манфаати йўлидаги ҳаракатлар;

— наркотиклар сотиш ва тарқатиш.

Криминал хатти-ҳаракат — бу жиноий жавобгарчиликка тортилишга ёши етган шахсларнинг ҳуқуқларга зид ҳаракатлари бўлиб, улар устидан жиноий иш кўзгатилиш жараёнидир. Криминал ҳаракатларга девиант ва делинквент ҳаракатлар асос яратади.

Девиант характерларнинг асосий сабаблари

Болалар, ўсмирлар ва умуман баъзи жамият аъзоларининг жамият тан олган меъёрларга зид келувчи ҳатти-ҳаракатларни намоён этиши бирданига, ўз-ўзидан бўладиган ҳодиса эмас.

Инсонларнинг шундай йўл тутишига нимадир сабаб бўлади.

Девиант ҳатти-ҳаракатларни келтириб чиқарадиган сабабларни бир, иккита муаммога боғлаш нотўғридир. Бу ҳатти-ҳаракатларнинг илдизлари ниҳоятда сертармоқ иқтисоддан тортиб тарбиягача, маданиятдан то дингача, оилавий муҳитдан, ота-онанинг ўзаро муносабатлари, ахлоқий ҳаракатларига боғлиқ. Ижтимоий педагогика фанини ўрганар эканмиз, девиант ҳатти-ҳаракатлар бир-бири билан боғланиб кетган ҳолатлар натижаси эканлигининг (авлоддан-авлодга ўтадиган наслий (генетик) хусусиятлар (қизиққонлик, енгилтаклик, «ўта ақллилик», худбинлик, вазминлик...), киши яшаб ўсган ва тарбияланган муҳит, девиант ҳатти-ҳаракатни содир этиши учун мавжуд вазиятлар) гувоҳи бўламиз.

Вояга етмаган ёшлар орасида девиант ҳаракатларни вужудга келтирувчи қатор факторлар мавжуд. *Жумладан:*

1. *Биологик факторлар*, яъни болаларнинг ижтимоий ҳаётга мослашувини мураккаблаштирувчи нохуш физиологик ва анатомик ҳолатлар: *Уларга:*

- генетик (ақли ўта заифлар, кўрлар, карлар ва ҳ.к.);
- психофизиологик (яъни инсон организмга салбий таъсир кўрсатувчи, соматик ҳаракатларни, аллергиялар ва токсик касалликларни вужудга келтирувчи турли хил зиддиятлар, кимёвий моддалар, энергиялар ва ҳ.к.);
- физиологик (атрофдагиларда нохуш кайфият уйғотувчи ташқи кийёфа, тилнинг дудуқлиги ва ҳ.к.)

2. *Психологик факторлар*, яъни инсондаги психопатологик ёки акцентуант (ҳаддан ташқари) ҳолатлар. Бу факторлар асаб касалликлари (психопатия, неврастения каби касалликлар).

3. *Ижтимоий-педагогик факторлар*, яъни болалик давридан бошлаб мактаб, оила ва жамоатчилик тарбиясидаги нуқсонлар.

4. *Ижтимоий-иқтисодий факторлар*, яъни бу жамиятдаги ижтимоий тенгсизликдир: жамиятнинг бойлар ва камбағаллар деб ажратилиши, халқнинг маълум қисмининг қашшоқланиб қолиши, ойлик маошининг камлиги, ишсизлик, инфляция ва ҳ.к.

5. *Маънавий-ахлоқий факторлар*. Уларга *биринчидан*, жамиятдаги маънавий қадриятларнинг қадрсизланиши, инсонларнинг

маънавий қашшоқланиши кирса, *иккинчидан*, муайян жамиятнинг ундаги рўй бераётган девиант ҳаракатларга бефарқлик, лоқайдлик ҳолатлари киради.

Девиант хулқ-атворли болаларни реабилитация қилиш йўллари.

Тарбияловчи функция болани атроф муҳитга киришиши таълим тарбия жараёнида адаптация, ижтимоийлангириш жараёнини амалга оширишни кўзда тутади.

Ижтимоий реабилитация — болалар учун давлатнинг болаларга гамхўрлиги.

Ижтимоий-реабилитацион функция. Руҳий жисмоний нуқсонга эга болалар таълим-тарбияси махсус педагог томонидан амалга оширилади.

Девиация концепциясида реабилитация, профилактика ва коррекция масалалари

Девиант хатти-ҳаракатдаги болалар ва ўсмирларга нисбатан профилактика, реабилитация ва коррекция ишлари амалга оширилади.

Реабилитация — бу бола шахсининг ҳуқуқи, ҳуқуқий статуйи, соғлиги, ишга лаёқатсизлигини тиклашга қаратилган комплекс, кўп даражали, босқичли ва динамик тизимдир. У профилактика ва коррекция сингари аспектларни ўз ичига олади.

Профилактика — бу реабилитация тизимидаги шахсининг ривожланишидаги у ёки бу чекинишларни йўқотишга шарт-шароитлар яратишга қаратилган тадбирлардир. У кўпроқ ижтимоий муҳит билан боғлиқдир.

Коррекция — бу ҳаётий чекинишларга учраган болалар ва ўсмирлар билан олиб бориладиган аниқ фаолият ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар:

1. Девиация ва унинг турлари.
2. Девиант характерларнинг асосий сабаблари.
3. Девиант хулқ-атворли болаларни реабилитация қилиш йўллари.
4. Реабилитация, Профилактика, Коррекция ишларининг мазмуни ҳақида фикр юритинг.

Ижтимоий педагогнинг реабилитацион хизмати модели ва механизми

Махсус статистика ва социологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўплаб мамлакатларда болалар ва ўсмирлар ночор аҳволда яшамоқдалар. *Бу ночорлик уларнинг:*

- психологик ва физиологик соғлиғининг сусайишида;
- ҳақ-ҳуқуқларининг бузилишида;
- уларга нисбатан куч ишлатилишида;
- алоҳида педагогик фаолият талаб этиладиган ҳамда ижтимоий келиб чиқиши паст оила фарзандларининг мактаблардан сиқиб чиқарилишида;
- ишга жойлаштиришда умумдавлат тизимининг иш олиб бормаслигида;
- дефекти бор, ақлий ёки жисмонан заиф ёшларни иш билан таъминлаш муаммоларининг назардан четда қолганлигида намоён бўлмоқда.

Бу масалалар балогатга етмаган болалар орасидаги жиноятчилик сонининг ортиб боришига сабаб бўлмоқда. *Шунинг учун ҳам:*

1. Болалар ва ёшларнинг ижтимоий ҳаётини соғломлаштиришга;

2. Уларнинг ички маънавий дунёсини соғломлаштиришга доир чора-тадбирлар керак бўлади. *Бунинг учун:*

- болалар ва ўсмирлар ривожланишининг бузилиш сабабларини аниқлаш, уларни ҳал этиш усул ва воситаларини аниқлаш;
- нормал шахсни ривожлантиришга қаратилган тарбия жараёнини адекват таҳлил этиш.

Вояга етмаган ёшларнинг психологик кризисини бартароф этиш фақатгина жамиятни (иқтисодий, маънавий ва сиёсий) соғломлаштириш ва умуминсоний қадриятлар асосида шахсни ривожлантиришни таъминлайдиган тарбия тизимини яратиш асосида амалга оширилади. Бунда энг асосий вазифалардан бири болалар ва ўсмирларга ёрдам кўрсатиш тизимини тубдан ислоҳ қилишдир. Бу тизим болалар ва ўсмирларнинг маънавий-ахлоқий соғлигини, конституцион ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилди. Булардан бири болалар ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳақидаги Конвенциядир.

Болалар ва ўсмирларга ёрдам кўрсатиш хизмати структураси ва тузилиш тамойиллари

Ёрдам кўрсатишнинг реабилитацион хизмати болалар ва ўсмирларга ижтимоий-ҳуқуқий, психологик, тиббий ва педагогик жиҳатдан қўллаб-қувватлашни таъминлашга қаратилгандир. *Бу хизмат уларнинг:*

— турмуш шароити ва тарбиясини жадаллаштиришга кўмак бериш орқали;

— шахсий мол-мулкка эгаллик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали;

— вояга етмаган ёки экстремал (масалан, ҳалокатга учраган) ҳолатларга тушган, шароити оғир оила фарзандларига турли хил ёрдам бериш орқали;

— қалгис гуруҳдаги оилалар ва вояга етмаганларга ёрдам бериш орқали;

— кашандачиликка ружу қўйган оилаларнинг, экстремал ҳолатларнинг қурбон бўлган ёки ота-онасиз қолган, вояга етмаган болаларга турли хил ёрдам бериш орқали амалга оширилади.

Ижтимоий ҳуқуқий, психологик-тиббий ва педагогик ёрдам кўрсатишдаги *тамойилларга асосланади:*

— қонунга мувофиқлик;

— инсонпарварлик;

— адолатпарварлик;

— демократия;

— ташкилотчилик ва назорат;

— дифференциал ва индивидуал ёндашиш;

— ўз вақтида ёрдам бериш;

— ёрдамнинг етарли ва комплексли бўлиши;

— илмий асосланганлик ва хизмат кўрсатишда ҳудудни ҳисобга олиш.

Ҳудудий тамойилдан келиб чиққан ҳолда хизмат кўрсатиш маълум давлат органлари томонидан амалга оширилади. Хизмат тажрибаларини умумлаштириш, илмий методик тавсиялар бериш, хизмат кўрсатиш ходимларининг малакасини ошириш учун шаҳар, вилоят, туман ва Республика илмий методик марказлари ташкил этилади. Уларнинг энг асосийси туман ижтимоий хизмат кўрсатиш ташкилотидир. Болалар ва ўсмирларга ёрдам кўрсатишнинг туман хизмат бўлимлари *қуйидаги структурадан ташкил топган:*

1. Психолого-тиббий, педагогик ёрдам кўрсатиш.
2. Касб танлаш бўйича маслаҳат бериш бўлими.
3. Ташкилий ахборот бўлими.
4. Методик ишлар бўлими.
5. Оилавий ҳаётнинг уйғунлигини таъминлаш ва жинсий тарбия бўлими.
6. Ўқитувчи ва тарбиячилар билан маслаҳат бериш ишларини олиб бориш бўлими.

Таълим тизимидаги ҳудудий реабилитация хизмати бир ҳулудда болалар ва ўсмирларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш хизмати маълум контингент асосида ҳудудни инобатта олиш тамойилидан келиб чиқиб амалга оширилади.

Таълим тизимининг реабилитация хизмати — бу ҳар бир боланинг яхши ривожланишини ва ижтимоийлашувини таъминловчи, уларни комплекс ҳолда реабилитация қилишга қаратилган *элитар, адаптив* ташкилотлар (мактаблар), профилли (кесим) ташкилотларнинг умумий хизматидир.

Реабилитация қилиш хизматининг асосий мақсади болаларнинг ривожланишидаги, ҳулқ-атворидаги, фаолиятидаги камчиликларнинг олдини олиб профилактика қилиш ва қайта тиклашдан иборатдир.

Реабилитация қилиш хизматининг асосий вазифалари *қуйидагилардан иборат*:

- болалар ва ўсмирларларнинг ривожланишидаги ўзгаришларнинг (деформацияланиш) сабабларини аниқлаш;
- уларни баргараф этишнинг восита ва усулларини топиш;
- таълим-тарбия ва яшаш шароитини жадаллаштириш;
- нормал шахснинг шаклланишига қаратилган адекват (бир хил) педагогик жараённи вужудга келтириш;
- махсус реабилитацион хизматта муҳтож болаларга коррекцион ривожлантирувчи махсус дастурлар асосида ҳар томонлама ёрдам бериш ва ҳ.к.

Реабилитация қилиш тамойиллари:

- ҳулуддаги иқтисодий, ижтимоий, ҳудудий ўзига хосликларни инобатга олиш;
- реабилитацион тадбирларнинг хилма-хиллиги;
- педагогик, ижтимоий психологик ва биологик методларнинг бирлиги;
- босқиччилик;

— индивидуаллик, гуманистик ёндошиш. Реабилитацион хизмат кўрсатишнинг аҳамияти:

- боланинг соғлигини, қизиқиши ва ҳуқуқларини ҳимоялаш;
- девиация ҳолатидаги ривожланишни олдиндан профилактика қилиш;
- педагогик жараёни инсонпарварлаштиришни ташкил этишдан иборатдир.

Реабилитация қилиш объектлари ва субъектлари:

1. Ижтимоий — педагогик жиҳатдан қаровсиз қолган болалар;
2. Вояга етмаган ҳуқуқбузарлар, девиант, дезадаптацияланган болалар ва етимлар;
3. Психосоматик ва асабий, руҳий касалланган болалар.

Реабилитацион хизматни бошқариш модели ва уни амалга ошириш механизми.

Худуддаги ижтимоий-маданий вазиятларнинг ўзига хослиги реабилитацион хизматнинг маълум моделини яратиш имконини беради. *Бу модель бола ва ўсмирларнинг.*

1. Умуморганизмининг реабилитация қилиш (тиббий);
2. Шахс сифатида реабилитация қилиш (психологик);
3. Ижтимоий субъект сифатида (ижтимоий);
4. Фаолият субъекти даражасига кўтаришга қаратилган реабилитацион хизмати бўлиши керак. *Бу қуйидаги кўринишига эга бўлади:*

Худудий реабилитацион хизмати ходимларининг фаолияти самарали кечади, *агарда улар қуйидаги механизм асосида фаолият юритсалар:*

- реабилитацион хизмат кўрсатишда муассасалараро умумҳамкорлик;
- реабилитацион хизмат кўрсатишни илмий методик таъминлаш;
- реабилитация хизматида кадрлар масаласи;
- реабилитация қилиш объектларини танлаш ва диагностика қилиш;
- реабилитация субъектларининг келишуви асосида фаолият юритиш;

Меҳрибонлик уйлари ва мактаб-интернатларда олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият

Ижтимоий ҳаётда объектив сабабларга кўра нотўлиқ оилалар мавжуд. Ота-оналарнинг ажралиши, никоҳсиз фарзанд кўриш, ўрта ёшдаги инсонлар орасида ўлимнинг кўпайиши, боласидан воз кечиш бунга асос яратмоқда. Сўнги йилларда кўпгаб оилалар моддий етишмовчилик ҳолатига дуч келмоқдалар. Бу ҳолат, албатта, боланинг руҳий оламига ўз таъсирини ўтказди. Қаровсиз болалар — оилаларнинг бузилиши натижасидир. Меҳрибонлик уйлари ва мактаб интернатларида тарбияланувчи бола психологик, ҳиссий депривацияга учрайди, яъни қийналади, *сенсорли* очликни бошидан ўтказди, реал ҳаётдан узоқлашади, ижтимоий изоляцияда бўлади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг 20-моддасида «Етим болалар ва ота-оналарнинг ёки бошқа қонуний вакиллари қаровисиз қолган болаларнинг таълими ва таъминоти тўлалигича давлат ҳисобидан амалга оширилиши таъкидланган. Етим болалар қонун билан белгиланган тартибда давлат томонидан қўллаб-қувватланади. Мустақиллик йилларида меҳрибонлик уйлари фаолиятини яхшилашга доир Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва фармойишлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Вазирлар Маҳкамасининг қарори, норматив ҳужжатлари эълон қилинди. Шу ҳужжатлар асосида «Меҳрибонлик уйи тўғрисида Низом» қабул қилинган. Низомнинг 1- қисм, 3-моддасида шундай дейилган: «Меҳрибонлик уйининг асосий вазифаси оилавий муҳитдан маҳрум бўлган ўсмирларни тўлиқ руҳий соғломлаштиришга, ижтимоий меҳнат мослашувига

ва ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоя қилишга кўмаклашувчи уй ша-роитига энг кўп даражада яқинлаштирилган муҳитни яратишдир». Бу вазифани амалга оширишда ижтимоий педагогларнинг роли салмоқлидир.

Меҳрибонлик уйлари ва мактаб интернатларда олиб бориладиган ижтимоий педагогик фаолият қуйидаги талаблар асосида амалга оширилса:

— ижтимоий педагогик фаолият жараёнида миллий истиқлол гоёси, миллий анъана, қадриятлар асосида ташкил этилса;

— ижтимоийлашув жараёни учун зарур бўлган педагогик омиллардан унумли фойдаланилса;

— ижтимоий педагог меҳрибонлик уйи тарбияланувчиларга тарбиявий таъсир этиш маҳоратига эга бўлса;

Меҳрибонлик уйлари ва мактаб-интернатларда ижтимоий педагогнинг вазифалари эса қуйидагилардан иборат:

— болаларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

— ҳар бир тарбияланувчининг ҳаёт тарзи, ижтимоий ривожланиш вазиятларини, индивидуал хусусиятларини ўрганиш;

— тарбияланувчиларнинг ижтимоий адаптациясини ва ижтимоий патологияси ўрганиш;

— дезадаптацияга учраган болаларни ижтимоий педагогик реабилитация қилиш;

— тарбияланувчилар, муассасалар, оила аъзолари ва ижтимоий институтлар орасида воситачи вазифасини ўтайди;

— интернат битирувчиларини ишга жойлаштириш, турар жой билан таъминлаш, пенсия, моддий ёрдам ва бошқа имтиёзлардан фойдаланишига ёрдам беради.

Савол ва топшириқлар:

1. Болалар ва ўсмирларга ёрдам кўрсатиш мажмуасининг умумий концепцияси мазмуни нимадан иборат?

2. Болалар ва ўсмирларга ёрдам кўрсатиш хизмати структураси ва тузилиш тамойиллари қайсилар?

3. Таълим тизимидаги ҳудудий реабилитацион хизмат нималардан иборат?

4. Реабилитацион хизматни бажариш модели ва уни амалга ошириш механизми ҳақида фикр юритинг.

5. Интернатларда олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият нималардан иборат?

ОИЛА ИЖТИМОЙ ЖАМИЯТНИНГ БИР БЎЛАГИ ЭКАНЛИГИ

Оила жамиятнинг моддий ва маънавий негизи сифатида ҳар бир халқнинг, миллатнинг давомийлигини сақлайди. Миллий анъаналаримизни ривожлантиради. Янги авлодни дунёга келтириб, уни маънавий-ахлоқий камолга етказди. Мустақкам оилалар жипселигида жамият ривожланиб боради ва истикболга юз тутди. Шунинг учун ҳам оилани мустақкамлаш, уни ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, бугунги кунда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб ҳисобланмоқда. Дарҳақиқат, ҳар томонлама етук, комил фарзанд аввало соғлом оилаларда тарбияланади ва камол топади. Шунинг учун Президентимиз «Оила бизнинг халқимиз учун миллатнинг қўп асрлик анъаналари ва руҳиятига мос бўлган ғоят муҳим ҳаётий қадриятлардан биридир! деб таъриф беради».

Оиланинг мустақкамлиги, унинг моддий-маънавий тўла-тўқислиги — бу давлатнинг ёки жамиятнинг фаровонлиги демак.

Тўрт категориядаги типларга ажратиш мумкин:

1. Юқори даража — мустақкам оилалар.
2. Ўртача даража — хавфи бор оилалар гуруҳи.
3. Паст даража — нотинч (бахтсиз) оила.
4. Жуда паст даража — ассоциал оилалар.

1. *Мустақкам оилалар* ўз вазифаларини бажара оладилар; ижтимоий педагог ёрдамига деярли муҳтож эмас. Бундай оилалар мослашиш қобилиятлари ҳисобига, яъни моддий, психологик ва бошқа ички имкониятларга асосланган қобилияти ҳисобига ўз боласининг талаб-эҳтиёжларига тезликда мослашиб олади ва уни тарбиялаш, ривожлантириш масалаларини муваффақиятли ҳал этади. Муаммолар пайдо бўлган ҳолларда уларга ижтимоий педагогнинг бир марталик ёрдами (маслаҳати) етарли бўлади.

2. *Хавфи бор оилалар гуруҳи* мавжуд қоидалардан бир қанча четланиши билан ифодаланади (кам таъминланган оила ва шу қабилар). Булар оиланинг мослашиш қобилиятини пасайтиради. Улар болаларни тарбиялаш вазифаларини ўзларининг имконият даражасида бажарадилар, шунинг учун ижтимоий педагог оила ҳолатини кузатиб бориши керак ва керак бўлганда ўз вақтида ёрдамини таклиф этиши зарур.

3. *Нотинч оилалар.*

Бу ҳаёт фаолияти бирор бир соҳасида ёки бир вақтда бир нечтасидан паст ижтимоий мавқега эга бўлган оилалар масалан,

оила даромади паст даражада, ёмон психологик муҳит, оилада маданият даражаси паст. Бундай оилалар ўзларига юклатилган вазифаларни бажара олмайдилар, уларнинг мослашиш қобилиятлари паст, болани оилада тарбиялаш жараёни катта қийинчиликлар билан ўтади ва натижаси кам бўлади. Бундай турдаги оила учун ижтимоий педагог томонидан фаол давомий ёрдам керак бўлади.

4. Ассоциал оилалар.

Ота-оналар хулқи ёмон, қонунга ҳилоф равишда ҳаёт кечираётган оилалардир. Бу оилаларда яшаш-турмуш шароитлари энг оддий санитар гигиеник талабларга жавоб бермайди. Бундай оилаларда одатда болалар тарбияси билан ҳеч ким шуғуланмайди, болалар қаровсиз қоладилар, ярим оч бўлиб, тенгдошидан ривожланишда ортда қоладилар, ота-оналар, бошқалар томонидан ҳам жабрландилар, ижтимоий педагогларнинг бундай оилалар билан ишлашлари, ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари ҳамда васийлик қилиш органлари билан ҳамкорликда иш олиб боришлари керак.

Оилага ижтимоий-педагогик ёрдам шакллари.

Оиланинг моддий фаровонлиги, унинг таъминланганлиги бир неча миқдорни ва сифатли кўрсаткичлар билан баҳоланади. Булар оиланинг даромад даражаси, унинг ҳаётий шароитлари, буюмлари мавжудлиги (яъни оила эга бўлган бумлар) ҳамда унинг аъзоларининг ижтимоий-демографик хусусиятларидан иборат, бу оиланинг ижтимоий-иқтисодий мавқеини ташкил этади. Оиланинг даромадлари даражаси, ҳамда турар жойи шароитлари белгиланган нормадан паст бўлса (тирикчилик минимум ива бошқалар) бунинг оқибатида оила энг керакли ҳисобланган озиқ-овқат, кийим, турар жойи учун ҳақ тўлаш талабларини қондира олмайди, бунда оила камбағал ҳисобланади ва унинг ижтимоий-иқтисодий мавқеи — паст ҳисобланади. Агарда оиланинг моддий таъминланиши ижтимоий меъёрлар минимумига мос келса, яъни агарда оила ҳаёт кечириш учун асосий талабларни қондира олса, лекин моддий маблағи дам олиш, таълим ва бошқа талабларини қондиришга етмаса унда бундай оила кам таъминланган ҳисобланади, унинг ижтимоий-иқтисодий мавқеи - ўртача ҳисобланади.

Даромади даражаси ва яшаш шароити юқори бўлиб (ижтимоий меъёрдан икки баробар кўп ва ундан ортиқ) фақатгина яшаш асосий талабларини қондириб қолмай, яна турли хил хизматлардан фойдаланиш имкони ҳам бўлса бу оила моддий таъминланган ҳисобланади, юқори ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлади. Оиланинг ижтимоий мослашиши иккинчи ташкил этувчиси — унинг

психологик муҳити — оила аъзолари кайфияти, уларнинг ҳаётий кечинмалари, бир-бирига муносабати, бошқа одамларга, ишга, атрофдаги ҳодисаларга қарашлари натижаси сифатида юзага келадиган барқарор мустаҳкам эмоционал кайфиятдир. Оиланинг психологик кайфияти ҳолатини баҳолаш учун эр-хотинлар ўртасидаги, болалар ва ота-оналар ва яқин қариндошлари ўртасидаги ўзаро муносабатларини ҳисобга олиш керак бўлади.

Оиланинг психологик кайфияти ҳолати кўрсаткичлари қуйидагилар ҳисобланади: эмоционал эркинлиги даражаси, хавотирланиш даражаси, бир-бирини тушуниш, ҳурмат қилиш, қўллаш, ёрдам кўрсатиш, ҳамдардлиги, бир-бирига таъсири даражаси; дам олиш жойи (оилада ёки ундан ташқарида), оиланинг яқин атрофдагилар билан муносабатлари очиклиги.

Тенг ҳуқуқлилиқ ва ҳамкорлик принципларида қурилган муносабатлар маъқул ҳисобланади. Оилада бир-бирларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилишади, бир-бирига боғланганлик мавжуд, эмоционал яқинлик хис этилади. Оиланинг ҳар бир аъзоси ўзаро муносабатлар сифатидан хурсанд. Буларнинг ҳаммаси бўлган ҳолатда — оиланинг ижтимоий-психологик мавқеи юқори деб баҳоланади. Оилада носоглом психологик муҳит эр-хотинлар ёки ота-оналар ва болалар ўртасида доимий қийинчиликлар ва жанжаллар бўлган ҳолларда юзага келади, оила аъзолари доим хавотирда бўладилар, ўзларини эркин хис эта олмайдилар: оила аъзолари ўртасида бегоналиқ хисси ҳукмрон бўлади. Буларнинг ҳаммаси оиланинг асосий вазифаларидан бири бўлган — психотерапевтик, яъни стрессни ва чарчокни йўқотиш, жисмоний ва маънавий кучларини тиклаб олиши каби вазифасини бажаришга ҳар бир оила аъзосига ҳалақит қилади. Бундай ҳолатда ижтимоий психологик муҳити — паст даражали бўлади.

Шу билан бирга ёмон муносабатлари инқирозли, бутунлай бир-бирини тушунмаслик, бир-бирига душманлик, жаҳл билан куч ишлатиш (психик, жисмоний, жинсий), ажралиш истаги пайдо бўлиши билан ифодаланувчи ҳолатларга айланиши мумкин. Инқирозли муносабатларга мисоллар: ажралиш, боланинг уйдан қочиб кетиши, қариндошлари билан муносабатлари, алоқаларининг тўхталиши.

Ёмон муносабатлари бўш ифода этилганда доимий бўлмаганда оиланинг оралиқ ҳолатида бўлганда оиланинг ижтимоий-психологик мавқеи ўртача ҳисобланади. Ижтимоий мослашиш тузилиши учинчи ташкил этувчиси — ижтимоий-маданий мослашиш.

Оиланинг умумий маданиятчилигини аниқлашда унинг катта ёшдаги аъзолари билим даражаларини ҳисобга олиш зарур. Катталарнинг билим даражалари болаларни тарбиялашда муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бундан ташқари оила аъзоларининг турмуш ва ўзини туғиш маданиятларини ҳам ҳисобга олиш керак. Агарда оила одатлар ва анъаналарни давом эттирувчиси, сақловчиси ролини бажара олса (оилавий байрамлар сақланиб қолинса, халқ оғзаки ижоди сақланса) оиланинг маданий даражаси юқори ҳисобланади; кизиқишлари доираси кенг бўлади; маънавий талаблари ривожланган бўлса: оилада турмуш тўғри ташкил этилган, дам олиш турли хилларда бўлади, шу билан бирга дам олиш ва турмуш фаолияти биргаликда олиб борилади; оила болани ҳар томонлама (эстетик, жисмоний, эмоционал, меҳнат) тарбиялаш билан машғул бўлади ва соғлом турмуш тарзини таъминлайди.

Агарда оиланинг маънавий талаблари ривожланмаган, кизиқишлари доираси тор бўлса, турмуши ташкил этилмаган, уюлмаган, оилани бирлаштирувчи биргаликда маданий хордиқ чиқариш ва меҳнат фаолияти бўлмаса, оила аъзоларининг одобини бошқариш бўш бўлса (хулқини бошқаришда мажбурлаш методлари устун бўлади); оила носоглом турмуш тарзи олиб борса (носоглом, хулқи бузук) унда унинг маданияти даражаси — паст бўлади.

Агарда оила маданияти юқори даражаличилигининг тўла тўқламга эга бўлмаса, лекин ўзининг маданий даражаси муаммоларини тушуниб етса ва уни ошириш йўналишида фаоллик кўрсатса унда оиланинг ижтимоий-маданий мавқеи ўрғачалиги ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Чет эл амалиётида муҳтожларга узоқ вақтли ва қисқа вақтли шакллардан фойдаланиб ижтимоий педагогик ёрдам кўрсатиш юзасидан бой тажрибалар тўқланган. Қисқа вақтли шакллари орасида олимлар *кризисинтервент* ва *муоаммоли-йўналтирилган* моделни, ўзаро алоқаларини кўрсатадилар. Кризисинтервент модели оила билан ишлашда бевосита кризисли вазиятларда ёрдам кўрсатишни кўзда тутади. Бунда вазиятлар оиланинг кундалик ҳаёти давомида юзага келиши мумкин ёки тасодифий зарар етказувчи ҳолат бўлиши мумкин. Бундай ноқулай даврлар боланинг ёши кризиси билан боғлиқ, бунда оилада психологик-педагогик муаммолар кучаяди. Уч ёшли давр кризиси шахснинг асосий индивидуал-психологик сифатлари шаклланиши жараёни билан ва ижтимоий маънавий сифатларининг ривожланиш учун шарт-шароитлар яратиш билан боғлиқ бўлади. 7-8 ёшли давр кризиси мактаб ўқувчиси яъни

ижтимоий мавқеига мослигини, ҳаётнинг янги режимини ўзлаштирилиши, ўқитувчи, болалар жамоаси билан муносабатлар ўрнатилиши билан боғлиқдир.

«Сен етим эмассан» бадий фильмининг асосий қаҳрамонлари номи, яъни Тошкент кўчаларидан бири Шомаҳмудовлар номи билан аталади, халқ шоири Ғ. Ғулом «Сен етим эмассан» шеърисида ўз ота-оналарини ва уйларини йўқотган болаларга қарата қалб сўзларини ёзган. Етимликнинг ҳамма сабабларини айтиб ўтиш қийин, чунки бу турли хил фан соҳалари олимлари (медиклар, психологлар, социологлар, педагоглар ва бошқалар) шуғулланадиган кўп қиррали муаммо ва у ҳали охиригача ўрганиб чиқилмаган. *Етимликнинг сабаблари кўп. Уларнинг айримларини келтирамиз:*

1. Ота-оналар (кўпинча оналар) ўзининг балогатга етмаган боласидан ўз ихтиёри билан воз кечадилар, шу билан бирга бу кўпинча чақалоқли даврида кузатилади.

2. Боланинг қизиқишларини ҳимоя қилиш мақсадида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилганда болани оиладан мажбурлаб тортиб олиш. У ҳолат асосан ичкиликбозликка берилган, жамоатчилик, жамият қоидаларига зид равишда ҳаёт кечираётган, носоглом ота-оналари бўлган, нотинч оилаларда юз беради.

3. Ота-оналари вафот этганда, бунга аҳолини шошилинч кўчишга мажбур этувчи қандайдир табиий ёки ижтимоий катаклизмалар (уруш, ер қимирлашлари, табиий офат ва бошқалар) оқибатида йўқолиб қолган болаларни ҳам киритиш мумкин. Ҳар қандай жамиятнинг ва давлатнинг асосий вазифаси ва боланинг оилада тарбияланиш ҳуқуқини амалга оширишдир. Боланинг бу ҳуқуқлари халқаро ҳужжатларда қайд этилиши каби (БМТнинг боланинг ҳуқуқи ҳақидаги конвенцияси ва бошқалар). Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ҳам қайд этилган. *Масалан, Ўзбекистон Республикаси оилавий кодексида энг устун ва мустақил қонун сифатида қуйидаги, боланинг ҳуқуқлари кўрсатилади:* оила яшаш ва тарбияланиш ҳуқуқи, ота-оналари ва бошқа қариндошлари билан алоқа қилиш ҳуқуқи. ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқи. исми, фамилияси, отасининг номига ўтиш ҳуқуқи. Давлат биринчи навбатда болани оилада сақлаб қолишга ва уни давлат муассасаларига тарбиялашга беришнинг олдини олишга бор кучи билан интилади. Агарда болани оилада сақлаб қолиш мумкин бўлмаса, унинг учун янги оила излаш афзал деб ҳисоблайди. Ўзбекистонда ота-оналарсиз қолган етим болаларга ёрдам кўрсатиш учун «Сен ёлғиз эмассан» Республика ижтимоий фонди ташкил этилган. Ҳар бир мамлакатда бола тарбияси

ва ривожланишига тегишли ижтимоий-алтернатив масалалар тизими яратилмоқда, ривожлантирилмоқда ва мустақкамланмоқда. *Уларга қуйидаги усулларини киритиш мумкин:*

— оилага қайтариш, мамлакат ичида асраб қолиш, тарбиялаш учун ўзга оилага, махсус тарбия муассаларига бериш. Етим болаларга васийлик қилишни икки йўл билан амалга ошириш мумкин: *асраб олиниши* ёки *давлат қарамоғига олиниши* билан.

Асраб олинган бола билан ижтимоий-педагогик фаолият.

Асраб олинган бола ҳар хил турдаги қабул қилувчи оилага тушиши мумкин: бу васийлик қиладиган оила ёки бола қилиб олган оила бўлиши мумкин. Булар орасидаги фарқ биринчи ҳолатда бола учун унга қариндош бўлган одамлар топилади. Иккинчи ҳолатда бола билан қариндошлик алоқаси бўлмаган одамлар оила вазифасини бажаришларидан иборат бўлади. Васийлик вазифаси боланинг тарбияси ва ривожланиши, унинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳисобланади. Васий вояга етмаган болада мавжуд бўлган мол-мулки ва кўчмас мулкни сақлаш ва фойдаланишини назорат қилишини амалга оширади, лекин ўзи бу мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас. Бола қилиб олган оила умуман олганда боланинг, яъни ҳуқуқий ва ҳаққоний оиласи ҳисобланади, бу ерда у ўз боласи каби ҳуқуққа эга бўлади. Бола уни оиласига олган ота-оналарининг фамилиясини олиши мумкин ва ҳатто янги исм ҳам бола қилиб олган оиланинг боланинг ҳамма ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақиқий ўз фарзандлари ҳуқуқ ва мажбуриятларига тенглаштирилади.

Асраб олишнинг яна бир тури — вақтинчалик асраб олиш. Вақтинчалик асраб оладиган оила болаликни ҳимоя қилиш усули сифатида бир қатор ривожланган мамлакатларда жуда ҳам кенг тарқалган усул ҳисобланади. Бу Ўзбекистонда ҳозирча қўлланган эмас. Вақтинчалик асраб олиш оиласини *васийлик оиласи* ёки бола қилиб олувчи оиладан фарқи, биринчи навбатда *профессонал мутахассислар оиласи* бўлади. Агарда чет эл тажрибаларига мурожаат этсак, унда вақтинчалик асраб олувчи оиланинг *бир неча белгиларини кўрсатиб бериш мумкин:*

1. Ота-оналарнинг маълум профессионал малакалари бўлиши керак.
2. Оила керакли профессионал-педагогик тайёргарликка эга бўлиши керак.
3. Бундай оиланинг хизматларига хизмат ҳақи тўланади.
4. Боланинг оилада бўлиши асраб олинган ота-оналарнинг иш стажлари сифатида ҳисобга олинади.

5. Асраб олган ота-оналарнинг иш вақтлари ўз шахсий уйларида ўтади.

Вақтинчалик асраб олиш оиласининг фаолияти боланинг кейинги тақдири ҳал этилгунга қадар боланинг оилада бўлишини кўзда тутади, яъни ўз оиласига қайтиши, болалар уйига жойлашиши, интернат ёки бошқа муассасаларга юборилиши.

1. Асраб оладиган оилани излаш ахборот-маълумотлари, анкета тузиш, суҳбат, интервью, маълумотларни ўрганиш.

2. Бўлажак асраб оладиган оиладаги ота-оналарни ўрганиш, Диагностик (бошлангич диагностика) анкета тузиш, суҳбат ўтказиш.

3. Бола жойлаштирилган муассасалар ва оилаларни бориб кўриш (кризис оила, болалар уйи ва бошқалар). Воситачилик, кузатиш суҳбат.

4. Бўлажак оилани ва унинг яқинларини ўрганиш.

Диагностик (чуқур диагностика).

Анкета тузиш, тест синовлари, суҳбат, ишонтириш,

Ҳужжатларни ўрганиб чиқиш.

5. Болани асраб олувчи оилага жойлаштириш: асраб олувчи ота-оналарни чуқур ўқитиш курсларини ташкил қилиш.

Патронат (лотинча патронатус — ҳомийлик қилиш) ота-оналарсиз қолган болаларни давлат органлари ва патронат қилувчи болани қабул қилиб олувчи шахслар ўртасидаги шартнома бўйича болани тарбиялашга бериш.

Оила ташхиси ва оила тарбияси масалалари педагогика ва психология фанларида ота-оналар билан иш олиб боришга доир турли хил ёндашувлар мавжуд. Шулардан бири **И.В.Гребенников** томонидан ёш ва педагогик психологияга асосланган ҳолда яратилган маърифий-ахборотли ёндашувдир. Бу ёндашувнинг мазмуни ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда баъзи мамлакатларда ота-оналарга узлуксиз ва маълум тизим асосида ёрдам бериш мақсадида ота-оналар, умуман оила учун оммавий таълим дастури ҳам ишлаб чиқилган. Бу дастурлар асосида оиланинг бола тарбиясидаги ролини фаоллаштиришга мувофиқ бўлинган. Лекин бу дастурлар аноним тарзда олиб борилган. Ҳар қандай фаолият аниқ манзилга қаратилган бўлса ўз самарасини беради. Шунинг учун ҳам муайян ижтимоий педагогик ёрдамга муҳтож оилаларни ижтимоий педагогик ташхис асосида аниқлаб, уларга реал ёрдам кўрсатиш, яъни оилада *валеологик* соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва болаларга тўғри тарбия бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки оила тарбиясида айнан оила ташхиси муҳим аҳамият касб этади.

Ота-оналар билан олиб бориладиган махсус амалий иш.

Ҳар бир оиланинг эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда уларга ижтимоий педагогик ёрдам беришда махсус амалий ишлар (спецпрактикумлар) муҳим аҳамият касб этади.

Оилада соғлом турмуш тарзини сақлашга доир ота-оналарнинг педагогик психологик тайёргарлигига бўлган эҳтиёжни ташхис этиш бўйича махсус амалий иш *қуйидагича амалга оширилади:*

— мақсадни белгилаш, яъни оиладаги эришилган ютуқларни аниқлаб, уларга суянган ҳолда ота-оналарнинг яна қандай имкониятларга эга эканлигини ҳамда қандай ёрдамга муҳтож эканлигини белгилаш;

— ҳаракатлар алгоритми, яъни ота-оналар орасида оила ташхисини ўрнатишга доир анкеталар тарқатиш, уларга жавоблар олиш, таҳлил этиш, уларнинг тавсифига кўра ота-оналарни кичик гуруҳларга ажратиш ва ташхис натижалари билан таништириш каби фаолиятлардир;

— ташхис асосида педагогик консилиумларни ташкил этиш, психологик хизматни амалга ошириш режаларини тузиш ишлари амалга оширилади.

Оила ташхисини амалга оширишда оила ва оилавий муносабатларнинг психологик ҳолатини, муҳитини ўрганишга доир «Типик оилавий ҳаёт», «Оила ҳаяжонлари таҳлили», «Оиланинг кинетик расми» номли махсус тест ишларини ўтказиш каби методлардан фойдаланиш мумкин.

Савол ва топшириқлар:

1. Оила типологиялари ҳақида фикр юритинг.
2. Бола асраб олган оила билан ижтимоий-педагогик фаолият қандай амалга оширилиши керак?
3. Ота-оналар билан олиб бориладиган махсус амалий иш мазмуни нимадан иборат?

Оила ва унинг асосий вазифалари

Жамиятда оиланинг ролини ўзининг кучи бўйича бошқа ҳеч бир ижтимоий институтлар билан тенглаштириб бўлмайди. Айнан оилада инсоннинг шахси шаклланади ва ривожланади, бола жамиятда қийинчиликсиз мослашиб кетишига хизмат қиладиган ижтимоий вазифаларни эгаллайди. Оила биринчи тарбиявий институт сифатида

иштирок этади, у билан боғлиқликни инсон ўзининг бутун ҳаёти давомида ҳис этади. Оилада инсоннинг маънавийлигига асос солинади, ҳулқий қоидалари юзага келтирилади, шахснинг ички дунёси ва индивидуал сифатлари очиб берилади. Статистиканинг кўрсатишича, хўжалик юритиш бозор сиёсатига ўтиш ижтимоий институт сифатида оила ҳолатига анча салбий таъсир кўрсатди. Демографлар туғилиш камайганини қайд этмоқдалар. Социологлар ассоционал оилалар сонининг ўсиб боришини қайд этмоқдалар ва турмуш даражасининг пасайишини тахмин қилмоқдалар.

Ҳамма даврларда ҳам ҳар қандай оила ўзининг болаларини тарбиялашда ёрдам олишга эҳтиёжни ҳис этган. Тарихнинг кўрсатишича, одамлар катта оилалар билан яшаганларида оилавий ҳаёт учун зарур билим ва кўникмалари авлоддан авлодга табиий равишда ва оддий кундалик тарзда ўтиб келган.

Замонавий ривожланган жамиятда авлодлар ўртасидаги оилавий алоқалар бузилмоқда. Шунинг учун жамият оила ташкил этиш ва болаларни тарбиялаш ҳақидаги зарур билимларни етказиш бўйича ишларни ўз зиммасига олади. Ҳозирги пайтда ота-оналарга мутахассис психологлар, ижтимоий ишлар ходимлари, ижтимоий педагоглар ва болаларни тарбиялаш бўйича бошқа мутахассисларнинг ёрдамлари зарур. Ана шу мутахассисларнинг ёрдамига фақат нотинч, ёмон шароитдаги оилалар эмас, бугунги кунда тинч, яхши оилалар ҳам муҳтожлар.

Оила ҳақида бир неча хил тушунчалар мавжуд: *биринчидан* оила бу никоҳ ва (ёки) қон-қариндошликка асосланган кичик ижтимоий гуруҳ, унинг аъзолари биргаликда яшайдилар ва уй ишларини бажарадилар, бир-бирларига нисбатан ўзаро мажбуриятлар билан бирлашганлар. *Иккинчидан*, оила бу ижтимоий институт бўлиб, унда одамлар ўртасида ўзаро муносабатлар барқарор мустаҳкам шаклда бўлади. Ана шу ўзаро муносабатлар доирасида одамларнинг кундалик ҳаётининг асосий қисми амалга оширилади: *интим муносабатлари, фарзанд кўриш ва болаларнинг бошланғич ижтимоийлашиши, тарбиялаш, тиббий хизмат кўрсатиш* ва бошқалар.

Оила никоҳ муносабатлари инсониятта қадим даврлардан маълум. Неолит давридаёқ (15-20 минг йиллар илгари) онгли никоҳ пайдо бўлган. Одамлар жамоаси пайдо бўлганидаёқ, уларнинг биргаликда хўжалик юритишдаги ва биргаликдаги бола тарбиялашдаги вазифалари табиий жинсийлиги, ёшига қараб (эркак, аёл) ажратишига асосланган. Тарихда қайд этилган оилавий муносабатларда фарқлар

бўлишига қарамай, ҳамма оилаларни бирлаштирадиган қандайдир умумийлик бор. Бу оилавий тарзда ҳаёт кечиришдир, бунда инсоният яшашнинг ягона имкониятини топган. Олимлар оиланинг турли вазифаларини кўрсатадилар. Биз биринчи навбатда болани тарбиялаш ва ривожлантиришга тааллуқдиларигагина тўхталиб ўтамиз.

Оиланинг репродуктив вазифаси

(«Продустио» лотинча сўз — қайта ишлаб чиқариш, кўпайиш) . Оиланинг муҳим бўлган вазифаларидан репродуктив (жамиятнинг биологик узлуксизлигини таъминлаш, болаларни дунёга келтириш) функциясидир. *Репродуктив вазифа* — инсон зотини давом эттириш зарурияти сабабини асослайди. Ҳозирги кунда 2—3 та одамдан ташкил топган оилалар сони ортиб бормоқда. Бундай одамларнинг айтишларича, болалар ота-оналарнинг эркинликларини чеклайдилар: *таълим олишда, ишда, малакасини оширишда, ўзининг қобилиятини амалга оширишда.*

Афсуски, болага эга бўлмаслик фақат мавжуд бўлмай, баъзилари фарзанд кўришга лаёқатли бўлганларда фарзанд орттирмай шундай ўтадиганлар сони Европа мамлакатлари оилаларида ортиб бормоқда. Бунинг сабабларини *қуйидагича изоҳлаш мумкин:* туғилишнинг камайиши, ёш оилаларнинг ота-оналаридан алоҳида яшашлари, ажралишлар сонининг ўсиб бориши сабабли бир ота ёки оналик оилалар сони ортиб бормоқда, аҳолининг соғлиги сифати ва мамлакатда соғлиқни сақлашнинг ривожланиш даражаси экспертларнинг баҳолашлари бўйича ёмон, ноқулай экологик шароит, ахлоқсиз ҳаёт кечириш, ёмон овқатланиш, касаллиги ва бошқа ва бошқа турли хил сабабли ёши катта аҳолининг 10 — 15% соғлиги ҳолати сабабли болага эга бўлиши мумкин эмас.

Иқтисодий ва хўжалик турмуш вазифалари қадимдан оила ҳар доим жамиятнинг бошланғич хўжалик ташкилоти бўлиб келган. Ов қилиш ва дон етиштириш, ҳунармандчилик ва савдо оилада ҳар доим вазифалари тақсимланган бўлгани учун мавжуд бўла олган. Қадимдан аёллар бутун уй ишлари билан машғул бўлганлар, эркаклар касб-ҳунар билан шуғулланганлар.

Илмий техник революция асрига келиб одамлар ҳаётий юмушларининг кўплари (овқат тайёрлаш, кир ювиш, уй тозалаш, кийим тикиш ва бошқалар) қисман маиший хизмат соҳасига юклатилди.

Иқтисодий вазифаси.

Оила аъзолари учун бойлик тўплаш билан боглиқ бўлган иқтисодий вазифалар келин учун совгалар, куёв учун қалин, авлодларга қолдириладиган буюмлар, тўйга, вояга етиш ёшига суғурта қилиш, пул маблаглари тўплаш. Бизнинг жамиятимизда содир бўлаётган ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар оиланинг мол-мулк тўплаш, хусусий мулкка эга бўлиш, турар жойини хусусийлаштириш, мерос қилиб қолдириш ва шу қабилар масалаларидаги иқтисодий вазифаси янада фаоллашиб бормоқда.

Бошланғич ижтимоийлаштириш вазифаси.

Оила — жамиятнинг бирламчи бўғини сифатида кўп асрлик анъаналар, урф-одатларга таяниб яшайди. Оила халқнинг таянчи, маънавий ва ахлоқий мерос маконидир. Оила тажрибасини анъана, урф-одатлар, маросимлар замирида ижтимоий ҳаёт тушунчаси ва қоидаларини авлоддан-авлодга ўтказиб келади. Миллий истиқлол гоёсининг куртаклари, энг аввало, оилада униб-ўсади. Бу жараёнга ота-оналар ва болаларнинг ҳамкорлиги, қариндошларнинг ўзаро ёрдами, катталарга иззат-икром кўрсатиш, болалар ҳақида гамхўрлик қилиш каби инсоний меҳр-оқибат ришталари таъсир кўрсатади.

Оиладаги соёлом муҳит — юксак маънавий-ахлоқий хислатларни шакллантириш кафолатидир. Оила, мактаб ва вояга етмаганлар билан ишлаш инспекциясининг ижтимоий-педагогик имкониятлари, уларнинг қонунга бўйсунувчи фуқароларни тарбиялаш юзасидан биргаликда олиб борган ишлари вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликнинг олдини олишни таъминлайди.

Оила бола шахсининг шаклланишига фаол таъсир кўрсатадиган биринчи ва асосий ижтимоий гуруҳдир. Оила ижтимоий микромуҳитдир ва ижтимоий таъсир кўрсатиш омилларидан биридир. У боланинг жисмоний, психик ва ижтимоий ривожланишига таъсир кўрсатади. Оиланинг вазифаси болани у дунёга келган мамлакат маданиятига ва бола табиатига мос равишда ривожланиб бориши учун уни аста-секин жамиятга кириб боришидан иборатдир.

Инсоният тўплаган ижтимоий тажрибаларига, у туғилиб ўсаётган мамлакат маданиятига, унинг маънавий-ахлоқий қоидаларига, халқ анъаналарига болани ўргатиш ота-оналарининг мажбурий вазифасидир.

Тарбиявий вазифаси.

Бошланғич ижтимоийлаштириш жараёнида болани оилада тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ота-оналар боланинг

биринчи тарбиячилари бўлганлар ва шундай бўлиб қоладилар. Болани оилада тарбиялаш мураккаб ижтимоий педагогик жараён дир. Оиладаги шароит ва муҳит бола шахси шаклланишига таъсир кўрсатади. Ота ва она ўз боласини ардоқлайди, эркалайди, ташвишини қилади, ҳаёт ташвиш ва қийинчиликларидан асрайди. Ота-оналарнинг шахсий ибратлари бола тарбиясига таъсир кўрсатишнинг муҳим воситасидир. Унинг тарбиявий аҳамияти боланинг тақдир этишга қизиқиши, ҳавас қилишга асосланган. Билим ва тажрибаларга эга бўлмай, бола катталарнинг қилганларини такрорлайди, уларнинг ҳаракатларига тақдир қилади. Баъзан боланинг оилада олган тажрибаси боланинг атроф-дунёга, одамларга нисбатан ягона ўлчов белгиси бўлиб қолади. Тўғри, баъзан оилаларда ота-оналари бемор бўлганида, носоглом ҳаёт тарзини кечирганларида, педагогик маданиятга эга бўлмаганларида ва шу қабиаларда тарбия бузилиши мумкин. Албатта, бола шахси тарбиясига қулай маънавий-психологик муҳит, унинг аъзолари ўртасидаги соғлом муносабатлар ижобий таъсир кўрсатади.

Рекреатив ва психотерапевтик вазифаси.

Рекреатив функцияси-ўзаро жисмоний, моддий, маънавий ва психологик ёрдам кўрсатиш, бир-бирининг саломатлигини мустаҳкамлаш, оила аъзоларининг дам олишини ташкил этишдир. Бунинг мазмуни оилада инсон ўзини тўла ҳимояланган деб ҳис этадики, тўла қабул қилинган унинг мавқеи, ташқи кўриниши, ҳаётдаги муваффақиятларидан, моддий аҳволдан қатъи назар, оила уни қабул қиладиган бошпана бўлишидан иборат. «Менинг уйим—менинг қасрим» ибораси соғлом, тинч оила-дунёдаги ҳамма нотинчликлардан вақтинчалик бўлса ҳам яширинишга, дам олиб ўз кучларини тўлаб олишга энг ишончли ва энг яхши бошпана деган маънони яхши ифода этиб беради.

Хотин эрнинг (ҳокимининг) ҳамма камситишлар ва таҳқирликларига индамай чидаб келган анъанавий модел энди ўтмишда қолиб кетмоқда. Кўпчилик аёллар ишга борадилар ва уйга чарчаб, толиқиб қайтадилар. Оилавий шароитда яқинлари, болалари билан бўлган муносабатларда кучлари анча яхши тикланади.

Оиланинг ижтимоий мақоми ва унинг турлари.

Оила яхлит тизимли ташкилотдир. Ҳозирги замонда оила олдида турган муаммолардан бири — оиланинг замонавий ҳаёт шароитларига мослашиши ҳисобланади. Яъни оиланинг жамиятда мослашиш жараёнидаги ҳолати. Оиланинг ижтимоий мақомини аниқлаш учун унинг бир қатор — тузилиши, функционал харак-

теристикаларини ҳамда оила аъзоларининг индивидуал хусусиятларини билиш керак.

Оиланинг тузилиши характеристикалари.

Никоҳли шерикларнинг мавжудлиги (тўла, расман тўла, тўла эмас);

Оиланинг ҳаётий цикли (босқичи — ёш, етук, қари);

Никоҳ тузиш тартиби (биринчи, такрорий.....);

Оиладаги авлодлар сони (битта ёки бир неча авлодлар);

Болалар сони (кўп болали ва кам болали...);

Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари.

Буларга ижтимоий-демографик, физиологик, психологик, оиладаги катта аъзоларнинг патологик одатлари, ҳамда боланинг характеристикалари киради: ёши, бола ёшига муносиб нутқи ривожланганлиги, жисмоний психологик ривожланиш даражаси; унинг қизиқишлари ва қобилиятлари; у борадиган таълим ташкилотлари, муносабат ва ўқитиш муваффақиятлари: ўзини тутишидаги четлашишлар, патологик одатлари, нутқий ва психик бузилишлар мавжудлиги.

Оила аъзоларининг индивидуал хусусиятлари, унинг тузилиши ва функционал кўрсаткичлари билан биргаликда комплекс характеристикаларини ташкил этади *оила статуси* (лотинчадан статус-ҳолати ва вазияти).

Оиланинг ижтимоий мослашув бирлигини ташкил этувчиси — оиланинг моддий аҳволи.

Оиланинг моддий фаровонлиги, унинг таъминланганлиги бир неча миқдорли ва сифатли кўрсаткичлар билан баҳоланади. Булар оиланинг даромад даражаси, унинг ҳаётий шароитлари, мол-мулкининг мавжудлиги (яъни оила эга бўлган буюмлар) ҳамда унинг аъзоларининг ижтимоий-демографик хусусиятларидан иборат, бу оиланинг ижтимоий-иқтисодий мавқеини ташкил этади. Оиланинг даромадлари даражаси, ҳамда турар жойи шароитлари белгиланган нормадан паст бўлса (тирикчилик минимуми ва бошқалар) бунинг оқибатида оила энг керакли ҳисобланган егулик, кийим-кечак, турар жойи учун ҳақ тўлаш талабларини қондира олмайди, бунда оила камбағал ҳисобланади ва унинг ижтимоий-иқтисодий статуси (мақоми) паст ҳисобланади. Агар оиланинг моддий таъминланиши ижтимоий нормалар минимумига мос келса, яъни агарда онгли ҳаёт кечириш учун асосий тартибларни қондира олса, лекин моддий маблағи дам олиш, таълим ва бошқа талабларни қондиришга етмаса, унда бундай оила кам таъминланган

ҳисобланади. Даромад ва яшаш даражаси юқори бўлиб (ижтимоий нормадан икки баробар кўп ва ундан ортик) фақатгина яшашнинг асосий талабларини қондирибгина қолмай, яна турли хил хизматлардан фойдаланиш имконияти бўлса, бу оила моддий таъминланган ҳисобланади, юқори ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлади. Оиланинг ижтимоий мослашиши иккинчи ташкил этувчиси унинг психологик муҳити-оила-аъзолари кайфияти уларнинг ҳаётий кечинмалари, бир-бирига муносабати, бошқа одамларга, ишга, атрофдаги ходимларга қарашлари натижаси сифатида юзага келадиган барқарор, мустаҳкам эмоционал кайфиятдир. Оиланинг психологик кайфияти ҳолатини баҳолаш учун эр-хотинлар ўртасидаги, болалар ва ота-оналар ва яқин қариндошлари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳисобга олиш керак бўлади.

Оиланинг психологик кайфияти ҳолати кўрсаткичлари *қуйидагилар ҳисобланади*: эмоционал эркинлиги даражаси, хавотирланиш даражаси, бир-бирини тушуниш, ҳурмат қилиш.

Ҳозирги кунда кундалик нутқда ва назарий тадқиқотларда икки тушунча кенг қўлланилади. *Етим* (ҳеч кими йўқлик) ва *ижтимоий етим* (ижтимоий ҳеч кими йўқлик). *Етим болалар* — бу 18 ёшгача бўлган ота-оналари ёки биронтаси вафот этган шахслардир. *Ижтимоий етим* — бу биологик ота-оналари бор бола, лекин улар қандайдир сабабга кўра бола тарбияси билан шуғулланмайдилар ва унга гамхўрлик кўрсатмайдилар. Бундай ҳолларда бу болаларга гамхўрлик қилиш вазифасини жамият ва давлат ўз зиммасига олади. Шундай қилиб ота-оналари қаровсиз қолган болалар категорияларига *қуйидагилар кирадилар*:

- Отаси бор, онаси вафот этгани сабабли;
- Ота-онаси ногирон бўлганлиги сабабли;
- Ота-онаси ташлаб кетганлиги сабабли;
- Ота-оналари вафот этган;
- Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган;
- Ота-оналик ҳуқуқлари чегараланган;
- Номаълум, дараксиз, йўқ ҳисобланган;
- Ипга (меҳнатга) яроқсиз (носоглом, иш қобилияти чекланган);

- Жазони ижро этиш колонияларида жазо олаётган;
- Жиноят қилганликда айбланган ва қамоққа олинган;

Болаларнинг етим бўлиб қолишларига таъсир этувчи салбий ҳолатлар:

— оила, оила аъзоларига, унинг турмуш тарзига, оилавий раванкига бўлган нотўғри муносабат;

— оила тарбиясида халқимизнинг асрий анъаналарига, урф-одатларига эътиборсизлик;

— ҳаётда гуноҳ, ҳиёнат, меҳрсизликка амал қилган бағритош инсонларга бўлган лоқайдлик муносабатлари.

Тарих ҳақиқати шуни кўрсатадики, ўзбек халқи ҳамма даврда, ҳар доим ота-онасидан жудо бўлиб, қаровсиз қолган болаларга гамхўрликни ўз зиммасига олган. Бу масала Марказий Осиёда ҳатто давлат сиёсати даражасига кўтарилган манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, XI асрда яшаб, ижод этган Юсуф Хос Хожиб давлатнинг масъул кишилари қашшоқ, тул-етимларга меҳрибон, кўнгилчан бўлиши лозимлигини, хусусан, уларнинг эҳтиёжларига алоҳида муносабатда бўлишни уқирган.

Буюк мутафаккир А.Навоий «Ихлосия» мадрасаси қошида ота-онасидан етим қолган болалар учун мактаб очган ва уларни ўз ҳисобидан кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлаган.

Кўқон хони етимларнинг бошини силаб, уларнинг тарбиясига алоҳида эътибор берган Худоёрхон даврида етим-есирлар, ота-онасиз қолган болаларни саройга тўшлаб тарбиялаганлар. Баъзи ночор оилалар ҳам болаларини хон тарбиясига топширганлар. Саройда болалар ўқитилган, сарпо, кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминлаб турилган.

Васийлик ва *қарамоғига олиш* — етим болаларни ва ота-оналари қаровсиз қолган болаларни боқиб, тарбиялаш, таълим бериш ва уларнинг ҳуқуқ ва қизиқишларини ҳимоя қилиш учун жойлаштириш шаклидир.

Васийлик 14 ёшга етмаган болалар устидан ўрнатилади, қарамоғига олиш 14 ёшдан 18 ёшгача болалар устидан ўрнатилади.

Етимлик — жамият олдида турган жуда жиддий муаммоларидан биридир. Ота-онасини йўқотган бола — бу алоҳида, жуда ҳам фожиали дунёдир, ота ва оналик бўлиш эҳтиёжи боланинг энг кучли талабларидан биридир.

Ижтимоий етимлик бугунги кунда кўплаб ривожланган ва ривожланаётган давлатлар учун хосдир. *Масалан:* Америкалик талқиқодчилар бутун дунё бўйича касалхоналар, туғруқхоналар, ижтимоий муассасалар ташлаб кетилган чақалоқлар билан тўлиб кетганлигини айтадилар. Уларни турлича «Воз кечилган болалар», «Давлат болалари», «Ташлаб кетиш учун тугилганлар» ҳам деб атайдилар.

БМТ халқаро экспертларининг маълумотлари бўйича гарбий ва шарқий Европа мамлакатларида ташлаб кетилган болалар сони кескин оспани кўрсатилади. Ривожланаётган мамлакатларда ҳам бундай болалар сони ортиб бормоқда.

Болаларга муҳаббат уларга эътиборли бўлиш Ўзбекистон халқига қадимдан одат бўлиб келган. Ўзбекистон Республикаси Президенти *И. А. Каримов* бу хусусда шундай дейди: *«Инсон-парварлик — бу ўзбек халқининг миллий руҳи, ажралмас белгисидир. Батритошлик ва зулм унга ётдир... Бугунги кунда ҳам ўзбек оиласи — эзгулик ва ҳаёли болаларга муҳаббат, катталарни ҳурмат қилиши, яқинларига нисбатан ва бировларнинг дардига ҳам-ташвишига ғамхўр, меҳрибонлик тимсолидир».*

Ўзбек халқи энг яхши шарқона анъналарига амал қилиб ҳар доим меҳмондўст ва дўстона муносабатда бўлган, уруш қурбонларини асраб бошпана берган ва уларга ғамхўрлик қилганлар, фарзандларини ўзларининг тарбиясига олганлар (1941-1945 йил) 15 та етим қолган болани асраб олган Шомахмудовлар оиласини эслаш кифоя. Уруш бошланганига Шомахмудовлар — Шомахмуд ва унинг рафиқаси Баҳри Акромова артелда теримчи бўлиб ишлаганлар. 1966 йили zilзила оқибатида бошпанасиз қолганларнинг болаларини ҳам ўз оиласига қабул қилдилар. Шомахмудов «Ҳурмат белгиси» ордени, Баҳри Акромова «Қаҳрамон она» ордени билан мукофотланганлар. Улар Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романининг асосий қаҳрамон-ларидир.

Гиёҳвандлик — девиант хулқнинг намоён бўлиш шакли сифатида

Гиёҳвандлик — бу *эйфория* (объектив вазиятга мос келмайдиган кучли хурсандчилик кайфияти, шодлик, хушвақтлик халолатини хис этиш) холатини келтириб чиқарувчи моддаларга хавас килиб берилиб кетишдир. Бу моддалар таркиби бўйича ҳам ва инсон организмга таъсир кўрсатиш бўйича ҳам турлича бўлади. Уларни намоён қилиш инсоннинг ўзига ҳам ва умуман жамиятга ҳам зарар келтиради. Статистик маълумотларга кўра Россияда гиёҳвандликка берилган сони 7% дан оспиб кетган 10 миллион кишини ташкил этади (бундан 4 млн. ёшлардир). Гиёҳвандликнинг ўсиб бориши СПИД муаммосини кескинлаштиради. Ҳар кунги ер юзасида 6 минг

киши СПИД билан касалланади, улардан 70% наркотик моддаларни қон томирига юбориши сабабли касалланади.

Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилотининг олган маълумотларига кўра ҳар бир синфда 3-4 ўқувчи-гиёҳванд ҳисобланади. Ҳар бир гиёҳванд одам бир йил давомида 10 дан -15 тагача одамни гиёҳвандликка тортиши ҳисоблаб чиқилган, демак бу ижтимоий касаллик тез тарқалиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасида бу ҳолат билан жиддий шуғулланилмоқда, гиёҳвандликка қарши кўрсатиш мақсадида қонунлар қабул қилинмоқда, масалан «Гиёҳванд ва психотроп моддалар ҳақидаги» қонун, мактабларда мактаб психологлари томонидан гиёҳвандликни олдини олиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш яқин даврлардан бошлаб муҳим жиддий халқаро муаммоларидан бири бўлиб қолди - фақатгина хх асрда; лекин одамлар минглар йиллардан бери гиёҳванд моддаларни истеъмол қилишга ўрганган. Жаҳондаги турли халқларнинг афсона ва ривоятларида иккита дунёнинг мавжудлиги ҳақида гапирилади: ҳақиқий бешафқат дунё ҳақида, бунда ноҳақлик ҳақида, ёвузлик, ёлгон, гам-ташвиш, умидсизлик мавжуд бўлиб ва иккинчи дунё, ҳаёлий дунё бунда яхшилик ва муҳаббат ҳукм сўради. Ҳар бир одам бир озга бўлса ҳам гам-ташвиш, муаммолар бўлмаган сунъий жаннатда бўлиб қолишини ҳаёл қилади.

Гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш тарихи.

Ибтидоий даврда инсон табиат ҳодисалари, сирли кучлар олдида жуда ожиз бўлган, уларнинг содир бўлишини тушунтира олмаган. Фақатгина уйқуда туш кўрган пайтдагина қисқа вақт давомида инсон ўз истакларига эриша олар эди. Инсоннинг қизиқувчанлиги унга табиатда кайфиятни кутарадиган куч багишлайдиган, яраларни тузатадиган, галати рухий ҳолат келтириб чиқарадиган ва истакларини ҳаёлан амалга ошириш ҳолатига соладиган ўсимликлар мавжудлигини билиб олишига ёрдам берди. Қадимги тош даврида, хали эрта палеолит даврида (4-10 минг йил эраиздаги аввал) инсон биринчи бор наркотик моддалар билан таниш бўлган деган фаразлар мавжуд. Архив ҳужжатларидан шумерлар, хитойлар, хиндулар, қадимги юнонлар, турк ва сибир қабилалари ўсимлик гиёҳвандларни таъсирини жуда яхши билганлари маълум.

Илгари наркотикларни кашф этилиши инсонга унинг ўз онги билан алоқа ўрнатишга ёрдам берди, шу билан бирга хотиржамлик, қониқиш, ўз-ўзидан ва атроф дунё билан уйғунлик келтирадиган экстаз ҳолатига киришишни осонлаштиради.

Ибтидоий жамоаларда кучли психоактив хусусиятли ўсимликларни истеъмол қилиш жодугар, сеҳргар ва шаманлар томонидан қаттиқ назорат қилинган. Бундан ташқари қадимги одатлар бўйича наркотикларни фақатгина маълум мақсадларда ва фақат маълум одамларгина истеъмол қилишга ҳақли бўлган ўзбошимчалик билан наркотик истеъмол қилиш қаттиқ қораланган. Ана шу диний эътиқодлар ва таъқиқлашлар ҳисобига кўпчилик халқлар келажакда ўзларини зарарли наркотиклар таъсирларидан сақлаб қоладилар.

Кейинчалик ўсимликларнинг дори дармонлик хусусиятларни кашф этилди ва 1-чи навбатда кўкнорининг, у одамларга оғриқни сезмасликни ва қўрқувни эсдан чиқаришга ёрдам берган. Улардан тиббиётда шумерлар, юнонлар, араблар фойдаланганлар, буюк қадимги юнон шоири Гомер уз асарларини бағишланган, уни Геродот, Аристотель каби файласуфлар мактаганлар. Крим цивилизацияси халқлари кукнори худосига халқан ясаб уни мужизали шарбат томчилаб турган кукнори билан безак унга ситинганлар.

Агарда бошқа бир наркотик модда нашани оладиган бўлсак - хитой императори Шен-хун даволаш мақсадларида уни йўтал ва ичкетардан (юрак буруғи) даволаш воситаси деб қараган. Қадимги хитойда эса ундан хирургик операциялар пайтида оғриқни қолдириш воситаси сифатида фойдаланишган. Қадимги халқлар диний маросимларда кўзиқоринлардан ҳам фойдаланганлар, бу кўзиқоринлар уруғсиз пайдо бўлиши ва ёмгирдан кейин ўсиб чиқиши билан улар учун сирли ҳисобланган, қадимги Мексикада эса фақатгина момоқалдироқ пайтида чақмоқнинг нурлари остида ўсадиган кўзиқорин маълум бўлган. Бундай ҳолатни ибтидоий одам худонинг ердаги сирли яратувчилиги ва гайри оддий ҳолат деб ҳисобланган. Сибир кабилалари шаманлари *экстаз* ҳолатига кириш учун мухомор кўзиқоринларини диний маросимлар пайтида еганлар. Бундай ҳолатда улар ҳодисаларни айтиб берар, беморни даволар, қабилани ҳимоя қилиш ва унинг ҳаётини осонлаштириш учун мўъжизавий кучлар билан алоқа ўрнатишлари мумкин бўлган.

Инсон онгида ва идрокида ўзгартириш содир этадиган ўсимликлар орасида Мексика кактусларида бир турлари алоҳида ўрин тутуди, ундан тиббий ва диний мақсадларда фойдаланилади. Тарихда 994 йили ана шу ўсимликдан тайёрланган ичкиликни ичиб 40 минг французлар оммавий заҳарланганликлари маълум. Бу айтиб ўтилган ўсимликлар XIII асргача асосий ва ягона наркотик моддалар бўлиб келганлар, токи салб юриши қатнашчилари яқин шарқдан опиум олиб келмагунларича. 1805 йили аптекачи Зертюнер опиумнинг

I алколоидини ажратиб олади ва унга уйқу юнон худоси Морфей шарафига “*морфей*” деб ном беради. 1853 йили Эдинбурглик врач Александр Будтери остига дори юбориши учун нинани ихтиро қилади. Бундан кейин наркотикларни инсон организмга қон томири орқали юборила бошланди ва бу ҳолат янги муаммоларни келтириб чиқаради. XVIII асрга келиб наркотикларни истеъмол қилиш сиёсий тус олди. Наркотикларни оммавий истеъмол қилиш бир давлатнинг иккинчисини ўзига буйсундириш мақсади билан боғлиқ эди.

Биринчи бор опиумни саноат йули билан ишлаб чиқариш инглиз компанияси бўлган Бенгалияда ташкил этилган, бу компания мамлакатда опиум ишлаб чиқариш монополисти бўлган ва уни Хитойга сотган. 1820 ҳукумат опиум олиб киришни таъқиқлаб қўйганда Буюк Британия 1 опиум урушини бошлаган, 15 йил ўтгандан кейин эса унга французлар ва америкаликлар ҳам қўшилиб 2 опиум уруши бошланади. Хитой бу урушда мағлуб бўлади ва мамлакатни инфляция ва қулликдан асраш мақсадида унинг ўзи кўкнори ўстира бошлайди.

Европада наркотикларни истеъмол қилиш XIX оммавий бошланади ва бунга ўша даврнинг адабий оқимлари сабаб бўлган. Муаллифларнинг ўзлари наркотикларни, асосан гашиш ва кўкнорини истеъмол қилганлар, галлоциноген уйқу ҳолатига кирганлар ва шу ҳолатда наркотик таъсири ҳолати ажойиблигини тасвирлаб ўз асарларини ёзганлар.

XX аср бошларида Америка адабиётларида инсон психикасини ўзгартира оладиган ва маънавий ҳаётини бойита оладиган (нашани) марихуаннани истеъмол қилиш кенг тарғибот қилинди. Адабиёт-шунослар ўзларида тажрибалар ўтказганлар ва ўз асарларида таассуротларини, гайри оддий ҳақиқатни, фантастик кўринишларни ўз асарларида тасвирлайдилар ва буларнинг ҳаммаси одамларнинг оммавий онги учун очиқ ошкора маълум эди. 1960 йили Мексикада бўлган пайтида гарврлик психолог Тимоти Лари бир неча галлоциноген қўзиқоринларни еб кўради. Доктор томонидан ҳис этилган ҳолат уни наркотиклар фақатгина алоҳида одамлар шахсини ўзгартиради, балки ижтимоий адолати муносабатлар ўрнатишга ҳам таъсир кўрсата олиш кучига эса деган фикрга олиб келади. Америка ёшларининг кўпчилиги Лари гоёлари томони бўлдилар ва наркотик билан оммавий таъсирлар айниқса талаба ёшлар ўртасида кенг тарқалди. Наркотикларни истеъмол қилиш бир вақтнинг ўзида АҚШ уруш олиб бераётган Вьетнамда кўшлаб беғуноҳ одамларнинг ўлимига қарши ижтимоий норозилик шакли ҳам эди. Хишши ҳаракатлари

юзага кела бошлайди, улар орасида врачлар, файласуфлар, психологлар, теологлар ҳам бор эди. Уларнинг ҳаммаси наркотиклар жамиятни ўзгартира олади деб уйлаганлар. Аммо наркотикларни истемол қилувчи ёшларнинг ўлимга олиб келувчи фожияли оқибатлари, психикасининг бузулиши Америка жамиятини наркотикларни истемол қилишда янгича фикр юритишга мажбур этди. Уларнинг фикрлари наркотик модда истемол қилиб ўзининг ҳолати сирларини билиб олишига фақатгина наркотиклар келтириб чиқарилган ҳолатларни тўғри тушуниб ва англаб олиш учун медицина, психология, фалсафа бўйича зарур билимларга эга бўлган тайёрланган одамгина қодир деб ҳисоблашдан иборат эди. Шунинг учун олимлар галати эмоционал ҳолатни келтириб чиқарувчи медитатив машқлар йога, мусиқа кабиларни ёшларга таклиф этишга ҳаракат қилдилар. Наркотикларни олимлар илмий текшириш лабораториялари ва тиббий мақсадларида психиатрик клиникаларга қайтаришини таклиф этдилар.

Охириги 10 йиллик давомида наркоманлар сони АҚШ да 2 баробарига камайди, Россияда эса бир неча маротаба ортди. Россия наркотиклар борасида нархлар АҚШ, Европадагидан қимматроқ, бу эса Россияни наркотиклар тарқатиш халқаро бозорига айлантиради.

Совет Иттифоқи даврида гиёҳвандлик кенг тарқалмаган эди. Гиёҳвандликдан давланганлар сони XX аср 50 йилларда турли йилларда бир миллион аҳоли бошига 3 тадан 7 гача ташкил этган. Гиёҳвандлик муаммоси 70 йиллар ўрталарида кескин жиддийлаша бошлади.

Соғлиқни сақлаш ва милиция органлари томонидан муаммо унчалик жиддий бўлмаганлиги сабабли (бу ҳақида ҳатто сўз юритилмас эди) баъзида жуда кучсиз чоралар кўрилар эди, 90 йилларга келиб гиёҳвандлик кескин ўса бошлаганида жамият ушбу муаммони ҳал этишга тайёр эмаслиги кўриниб қолди. 4 йил давомида (1995 - 1999й) Россияда гиёҳвандлар сони ўқувчилар ва талабалар орасида 6 - 8 баробарга ортди. “Оилавий гиёҳвандлар” тарқала бошлади ва ҳатто ота- оналарнинг балогатга етмаган болаларни жалб этишлари ҳам учрайдиган бўлиб қолди.

Россиянинг гиёҳвандлик балоси ҳукуматнинг керакли чораларни кўрмаганлиги сабаблигидир. 1991 йили Россия ҳукумати гиёҳванд моддалардан но тиббий истемол қилишда жиноий ва административ жавобгарликни бекор қилди. Ҳатто жамоатчилик учун хавф солувчи гиёҳвандларни ҳам мажбурий даволаш қўйдилар. Ҳеч қандай гиёҳвандликка қарши ташкилотларни олиб борилмади, шу билан

бир вақтда телевидение орқали гиёҳвандлик субкультурасини реклама қилиш кенг ривожланди. Интернет ва бошқва ахборот тармоқлари очиқ бўлиб қолди, бу тармоқлар орқали гиёҳванд моддаларани тайёрлаш бўйича кўрсатмалар олиш мумкин ҳокимият аъзоларининг уюшган жиноятчилик билан тил бириктиришлари Россия бозорида наркобизнес катта роль уйнай бошлаши олиб келди. Ҳозирги пайтда Россияда гиёҳвандликка қарши курашиш бўйича бир қатор қарор қилинган. Масалан “Гиёҳванд моддалар ва психотроп моддалар ҳақидаги” федерал қонунни айтиш мумкин, лекин гиёҳванд сони камайгани йўқ, аксинча уларнинг сони ортиб бормоқда.

Наркотиклар деб организмга киритилганда унинг бир ёки бир неча вазифаларини ўзгартириши ва кўп мартаба истеъмол қилиш оқибатида психик ёки жисмоний боғлиқ, қарам, тобе булиб қолишга олиб келадиган ҳар қандай ўсимлик ёки синтетик яратилган модда ҳисобланади.

Гиёҳвандлик деганда наркотик моддаларни ёки уларга тенглаштириладиган моддаларни тиббий кўрсатмаларсиз истеъмол қилиш тушунилади. “Психология” лугатида (М.,1990) бу тушунчаларни шундай талқин қилади: “Наркомания (юнонча *narke* баҳолаш, ва *mania* қаттиқ ҳавас, эҳтирос билан берилиш) кичик дозаларда истеъмол қилганда эйфория, катта дозаларда эса гаранг, наркотик уйку келтириб чиқарадиган наркотик моддаларни истеъмол қилиш натижасида юзага келадиган касалликдир. Наркотик йўқотиб бўлмайдиган берилиб кетиш хусусиятига эга. Истеъмол қилинадиган дозаларини ошириш абстинент синдроми, психик ва жисмоний қарамликни юзага келишига олиб келади.”

Ижтимоий-тиббий нуқтаи назардан наркомания тушунчаси наркотикларни истеъмол қилиш 2 турини ўз учига олади:1). зарарсиз (асоратларсиз, ёмон оқибатларсиз). Наркотик истеъмол килувчи одам ўз ҳоҳиши билан наркотик истеъмол қилишини тўхтатиш имкониятига эга 2) зарарли бунда наркоман наркотикларни истеъмол қилишни ўзи ҳоҳиши билан тўхтатишининг иложи қолмаган. Зарарсиз наркотикларни истеъмол қилиш кўпинча ўзини ёмон ҳис этишларга олиб келади: бош айланиши, қўнғил озиши, қувватсизлик галюцинация ахлаш. Мана шу ҳолатлар баъзи болаларни уларни яна истеъмол қилишдан сақлаб қолади. Наркотикларни истеъмол қилишини даволи эттирганларда эса уларга ўрганиб қолиш, берилиб кетишига олиб келади, бу ҳолат фанда **абстиненция** деб аталади (наркотикларга эҳтиёж, наркотикнинг етишмаслиги) ва оғир рухий ва жисмоний қийинчиликларга, кўпроқ, дозада ва тез-тез истеъмол

қилишни истаб қолишга олиб келади. Бу ҳолат медицинада касаллик деб тушунтирилади, бунда наркоман ўз одатларининг қули бўлиб қолади ва тиббий ёрдамсиз деярли ҳеч кимга бу ёмон одатни ташлашга эришиб бўлмайди.

Наркомания—бу вужудга келган ҳаёт тарзини мажбурий бузиш, аҳолии ҳаёт фаолияти ижтимоий соҳаларини барбод этиш, жамиятда барқарорликка зарар келтириш, чуқур ижтимоий табақаланиш, оммавий қамбағаллик, ишсизлик, назоратсизлик, фохишабозлик, жамиятнинг манавий асослари қулаши ва шахснинг инқирозидир. Дунёда 500 дан ортиқ наркотик моддалар маълум, улардан наркотиклар ва 50 психотроп препаратлар халқаро ҳужжатларда қайд қилинган

Гийҳвандликнинг бир тури токсикомания ҳисобланади

Токсикоманияда наркотиклар ўрнига организмга турли химийвий моддалар юборилади шу жумладан, қон томири оккали юборишига мўлжалланмаган бензин, маиший химия воситалари каби бошқа моддалар ҳам токсикоманлар одатида 13-14 ёшли ўсмирлардир, улар ўз организмларни заҳарлашлари оқибатларини тушунмайдилар. Токсикоманиянинг хавфлиги шундан иборатки организмнинг **интоксикацияси** (заҳарланиши) натижасида болалар ёки қурбон бўладилар ёки уларни ўлимга олиб келувчи ҳаракатларини амалга оширадилар. Лекин токсикоман ўлмай қолса бола организмга заҳарли парлар таъсири ёмон оқибатларга олиб келади: ногиронлик, ақли заифлик. Токсикоманияни 2 турга фарқ қилиш мумкин: 1) стимуляторларни кўп истеъмол қилиш; 2) учувчан ароматик моддалар билан мунтазам нафас олиш.

Агарда «наркомания» терминига ижтимоий-педагогик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак унда наркомания - бу боланинг организмни аста-секин жисмоний ва психик толиқишига ва шахсининг ижтимоий бузилишига олиб келувчи наркотикларга жисмоний ва психик боғлиқ, қарам бўлиб қоладиган, хулқнинг бузилиши деб тушунтириш мумкин. Наркоманиянинг асосий ҳавфи бу организмга физиологик зарар етказишдангина иборат эмас, муҳими шахснинг кейинги таназулга кетиш, инқирози каттароқ хавфдир, бу ҳолат алкоголизмда бўлганидан кўра 10-20 баробар тезроқ содир бўлади. Наркоманлар ўқишга қизиқмай қоладилар, кейинчалик эса умуман ўқишни ташлаб юборадилар, ўртоқларни, мактаб жамоаси, ўқитувчилар билан ижтимоий-фойдали алоқалар аста-секин йўқолиб боради, оилада мураккаб муносабатлар юзага

келади, характери эгоистик, мунофиқлик, ёлғончилик белгилари ривожланади: миясида фақатгина наркотик истеъмол қилиш муаммосигина жойлашиб олади.

Ўсмирлар наркоманияси сабаблари ва оқибатлари

Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилоти ҳисоботида(ВОЗ) наркомания сабаблари ҳақида гапирилади ва наркоманиянинг асосий сабабларини қуйидагилар билан боғлиқ деб кўрсатади:

1) наркоманларнинг характери бўшаппанлиги; 2) унинг организми психик ва жисмоний бузилганлиги; 3) унинг шахси ижтимоий-маданий таъсир кўрсатиш билан.

Наркоманиянинг оқибатлари

Мутахассислар наркоманиянинг бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган учта турдаги оқибатларини кўрсатадилар: **биологик, ижтимоий-психологик ва криминал.**

Биологик оқибатлари — бу инсон фаоллигини кескин пасайиб бориши, шахснинг энергетик имконияти камайиши, қизифиш, ўваслари, биологик талаблари сўнади (овқат ейиш, уйқу) бола организмнинг чидамлилиги пасайиши ва ҳолсизланиши.

Ижтимоий-психологик оқибатлари — бу бола шахсий маънавий-аўлоқий бузилиши. Наркотикларга бўлган талабдан бошқа ҳамма талаблари, қизиқишлари аввал пасаяди, кейин эса бутунлай қадр-қимматини йўқотади. Жамият билан ижтимоий — фойдали алоқалари узилиши содир бўлади (наркоман ўртоқларидан ажралади, ўқишини ҳоҳламайди ва ўқий олмайди, текинхўр бўлиб қолади.

Криминал оқибатлари — наркоман ўзининг эҳтиёжи, қизиқишни қондириш учун аввалига ўқиш ёки ишдан қолиппа одатланади, кейин эса умуман ташлаб юборилади, наркотикларни доимий сотиб олишга маблағи етмаётганлиги сабабли наркоман ноқонуний йўллар билан уларни сотиб олишга ҳаракат қилади, кўпинча ўғирлик босқинчилик талон-тарож йўли билан пули бўлмаганда наркоман мақсадлига эришади, ҳар қандай ишга тайёр бўлади, ҳеч нарса уни тўхта олмайди, бу ерда асосий сабаб ҳаётдан қониқмасликдир, пасткашланган баъзи наркоманлар дайдилик билан кун ўтказадилар, текинхўр ҳисобланадилар.

Болаларни наркотик моддаларни истеъмол қилишга берилганликлари. (Одатланганлик даражаси)

Ҳар қандай наркотик қарамликдан олдин аддиктив хулқи-уларга жисмоний ўрганиб қолишдан аввал психик ҳолатини ўзгартирувчи, шу жумладан алкоголь ва чекиш, турли моддаларни истеъмол қилиш-деб аталувчи хулқи сабаб бўлади. Аддиктив хулқи ўсмирларда икки йўл билан ривожланиши мумкин, битринчиси медицинада полисубстант деб аталади, иккинчиси эса — моносубстант.

I. Полисубстант ҳулқи босқичлари:

1) биринчи бор синаб кўриш босқичи. Бу босқич одатда тенгдошлари орасида ўтади.

2) Излаш наркотизми босқичи. Бунда ҳамма мумкин бўлган психоактив моддалар синаб кўрилади.

3) Ўзига ёққан моддаларни топиш босқичи, у изланишни ақунлайди.

4) Наркотикларни биргаликларида истеъмол қилишда намоён бўладиган гуруҳли боғлиқлик босқичи, гуруҳдан тақарида қизиқиши бўлмайди.

II. Моносубстант даври босқичлари:

1) Тасодифан психоактив моддани истеъмол қилиш.

2) Баъзан истеъмол қилиш.

3) Кўп истеъмол қилиш.

4) Гуруҳли боғлиқлик.

ПРОСТИТУТЦИЯ (Фоҳишабозлик) муаммолари.

“Проститутция” термини латинча prostitution — ҳаром қилиш, шарманда бўлиш сўзидан келиб чиқали. Чет тиллар луғати (м., 1989). Бу тушунчани шундай талқин қилади: “Ҳаёт кечириш учун маблағ топиш мақсадида аёлларнинг ўз танасини сотиши”. Проститутция — пул учун жинсий, алоқа қилиш — бу жинсий алоқасизлик турларидан бири, унинг бошқа турлари балогат ёшига етмаган шахсларнинг жинсий алоқалари, тасодифий жинсий алоқалар, тартибсиз жинсий алоқалардан иборат. Россияда болалар фоҳишабозлиги муаммоси собиқ совет ҳокимияти даврида юзага келган. “Россияда секс нўқ” демак пулли сексуал хизмат кўрсатувчи болалар ҳам нўқ “ деган тезис сабабли анча мураккаблашиб бормоқда деб ҳисоблайдилар мутахассислар. Лекин ўтмишга бир назар ташласак унда Петербург

даволаш — полиция қўмитасмининг ҳисоботи бўйича 1889 йил Россияда расмий рўйхатга олигнан фоҳишалар орасида 18 ёшга тўлмаган болалар сони 31% ни; 1909 йили эса уларнинг сони 45 % ни ташкил этган. Петербург меҳрибонлик уйлари 1910 йил 13 ёшдан бошлаб ўз танасини сотиш билан шуғулланидиган болаларни қабул қила бошлади, устав бўйича эса у ерда 16 ёшдан олган болалар тарбияланиши керак бўлган.

XX асрнинг 20 йилларида ҳам болалар фоҳишабо злиги муаммоси кескинлашгача қолган. СССР даврида проститутция ҳақида бирор бир маълумотлар ёки илмий билимлар умуман бўлмаган. “Рус тили” луғатида фоҳишабо злик умуман олганда хайр-эҳсон, меҳрибонлик ҳам эксплуататор жамият элементи ҳисобланади ва “ҳаёт кечирिश учун маблағ топиш мақсадида аёлларнинг ўз танасини сотиш” каби тушунилади.

Эркак ва аёллар: каталар ва болалар проститутцияси мавжуд бўлса ҳам, аёллар проститутцияси энг кўп ўрганилган ҳисобланади. Бу йўлга кирувчи аёллар товар (маҳсулот), уларнинг танаси — сотиш харид қилиш объекти ҳисобланади. Аёлларнинг бу бизнес доирасига кириб келиши бирламчи сабаби эркаклар кўп тўлайдиган “сексуал” хизматига” талаб борлиги ҳисобланади ва бу хизматни кўпроқ аёллар. Россияда проститутция таъқиб қилинмайди, чунки бу фаолиятни таъқиловчи жиноий қонунчининг йўқ, лекин масалан АҚШда проститутция билан шуғулланувчи аёллар учун ҳибсга олиш ёки қўлга олиш кўринишида жазо чорлари кўзда тутилган. Болалар проститутцияси ҳақида гапирар эканлар кам сонли Россия манбалари сексуал фаолият асосий объекти сифатида қиз бола - фоҳишани назарда тутадилар, жамиятда болалар проститутцияси яна бир тури — гомосексуал проститутцизм мавжудлиги ҳақида гап юритилмайди. Шу билан бирга ўғил болалар “профессионал” сифатида пулли хизматлар кўрсатишлари мумкин, улар учун бу машғулот пул топиш асосий ва доимий манбаи ҳисобланади.

Болалар проститутциясининг ўзига хос хусусиятлари (фарқи):

1. Қилаётган ишини тушунмаслиги катта ёшдагилардан фарқли равишда проститутция билан шуғулланиш асосий сабаблари болаларда ўзини намоён қилишга интилиш; қизиқувчанлиги, катта одамларидек кўриниш истаги;

2. Ўз меҳнати учун турли шаклларда ҳақ оладилар, агарда катта ёшдаги проституткалар ўз меҳнати учун ҳақни фақат пул билан олсалар, болаларга кўпинча бирор бир буюм, косметика, спиртли ичимлик, ресторанда овқатланиш, сигаретелар беришлари мумкин.

3. Жинсий шерик истагига қараб ўз танасини ҳар қандай жойда сотиш, катта ёшдаги проституткалар сексуал хизмат кўрсатиш учун одатда ташқи шароитларга эга бўлсалар (доимий ижарага олинadиган квартира, меҳмонхонада ва бошқа), болалар одатда вокзалларда, автомобилларни, подваллар, поездларда, чердакларда проститутция билан шуғулланади.

4. Бола сексуал хизмат кўрсатиш пайтида катта миқдорда алкоголь ёки наркотик модда истеъмол қилиши. Бола кўпинча ўз мижози билан иложи борича кўнроқ ичиш мажбурияти юклатилади, шу билан бирга айниқса катта миқдордаги пулни ўғирлаш мумкин бўлган миқдорларни маст қилиб ичкизиб қўйиш керак бўлади.

5. Проститутция билан мажбурий танаффуслар билан шуғулланиш, чунки вақти-вақти билан болалар маскани болалар уйига етимхоналарга тушадилар ёки ота-оналарига мажбурлаб қайтариладилар.

6. Бош тортса ўсмирни қўрқитиш, дўқ-пўннса қилиш (агарда ўсмир бош тортса уларга проститутция билан шуғулланиши ҳамда атрофдагиларга, ота-оналарига ёки мактабда овоза қилиши билан қўрқитадилар.

7. Ўсмирнинг ҳуқуқий ўсмирнинг ўргоқлари доирасига асосан криминал жиноятчилар киришидан иборат бўлади: фоҳиша-бозликлар, валлотачилар, наркоманлар, сутенёрлар, лекин улардан ҳеч бирининг улар жиноятчи деб билмайдилар ва ўзларини жиноятчилар билан боғлиқ деб билмайдилар.

Савол ва топшириқлар:

1. Гиёҳвандлик нимаси билан хавфли?
2. Гиёҳвандлик оқибатлари нималарга олиб келади?
3. Гиёҳванд турлари ҳақида нималарни биласиз?

**Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг бир шакли.
Спиртли ичимликка мойил болалар билан
ижтимоий-педагогик фаолият**

Болалар ичкиликбозлиги — ижтимоий-педагогик муаммо сифатида.

Бугунги кунда болалар алкоголиزمни энг жиддий ижтимоий-педагогик муаммоларидан биридир.

Алкоголизмнинг бир неча белгилари мавжуд. Тиббий нуқтаи назардан алкоголизм сурункали касаллик бўлиб, даволаниши зарур. Ижтимоий жиҳатдан алкоголизм - шахсни девиант (хулқий огишганлик) хулқ-атворининг шакли бўлиб, шахсни ижтимоий деградациялаш, спиртли ичимликка қарши даволаш патологияси билан характерланади.

Алкоголизм ривожланишининг бошлангич босқичида инсон алоҳида касалманд аҳволга тушади. Доимий равишда спиртли ичимликларни истеъмол қилиш натижасида касаллик ривожланиб ичкиликбозлик деб номланувчи ҳолатга олиб келади. Бу икки ичкиликбозлик ва алкоголизм ҳолати бир-бири билан ўзаро алоқадор бўлиб, қуйидаги ҳолатларга сабаб бўлади: жиноятчилик, ҳуқуқбузарлик, ижтимоий паразитизм (танбаллик), маънавий ахлоқсизлик, хулқ-атвор бузуқлиги, ўз-ўзини ўлдириш. Болалар алкоголизмига 18 ёшгача бўлган ўсмирлардаги касалликнинг биринчи кўринишлари киритилади. Катталарга нисбатан болалар алкоголиزمни бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

1. Спиртли ичимликларга тез ўрганиб қолиш. Агар катталарда ичкиликбозликдан алкоголизмгача бўлган давр 5-10 йил бўлса, болаларда сурункали алкоголизмга ўтиш 3-4 марта тезроқ юз бериши мумкин. Бу болалар организмнинг анотомик-физиологик тузилмасига боғлиқ. Болалар мияси катталардан фарқи равишда, сувга бой, оксилнинг камлиги, сувда эса алкогол яхши эриши ва организмга тез сингиши, унинг 7 % фоизи фақатгина ўпка ва жигарда қолишига олиб келади. қолган 93 % барча орган ва тизимларни ишдан чиқарувчи заҳар сифатида тарқалади. Бола бу заҳарга тезда ўрганиб қолишига олиб келади.

2. Касалликнинг оғир кечishi. Бу бола организмнинг шаклланиш босқичида турганлиги билан организмнинг асаб тизими алкогол таъсирига қарши кураша олмаслиги натижасида организм ва асаб тизимини бузувчи, оғир тузатиб бўлмайдиган жараёнга сабаб бўлиши билан ифодаланади.

3. Бола томонидан алкогольни (катта) кўп миқдорда истеъмол қилиш. Бу болаларнинг алкогольни истеъмол қилиши жамият томонидан назорат қилинади, шу сабабли ҳам болалар яширинча, бирданга кўп миқдорда истеъмол қилишга ҳаракат қиладилар.

4. Ичкиликбозликнинг тез ривожланиши. Ўсмирлар истаган бўлар-бўлмас сабаблар туфайли ичишни меъёрий одат қилиб оладилар, енгил мастлик ҳолатидаёқ улар ўзларича ишончсизлик ҳолатини сезадилар. Шу сабабли улар тўлиқ мастлик ҳолатигача ичишга интиладилар. Шундагина ичимликни муваффақиятли, тўлиқ даражали ҳисоблайдилар.

5. Даволашнинг кам самаралилиги. Вояга етмаганлар ўртасидаги ичкиликбозлик хулқий оғишганлик билан узвий боғлиқдир. Ўсмир учун алкоголизмнинг энг асосий хавфлилиги шундаки, у ўз-ўзини назорат қилиш хусусиятини бўшаштиради. Ичкиликбозлик ва жиноятчилик ўртасидаги ўзаро алоқадорлик бир қатор иллатларга сабаб бўлади:

- Вояга етмаганлар кўпгина жиноятларни маст ҳолатда содир этадилар (22 % ўғрилиқ, 76 % безорилиқ, 6 % зўравонлик, 56% босқинчилик). Кўпгина зўравонлик ҳолатлари (агрессив) мастликда содир этилади. Бу ҳолат – мастлик одатий шароитдаги ижтимоий хулқ-атвор кўникмаларининг йўқолишига сабаб бўлади;

- кўпгина жиноятлар спиртли ичимликлар сотиб олиш учун маблағга эга бўлиш мақсадида содир этилади;

- ичкиликбозлик вояга етмаганларда кўпгина жиноятларни содир этишга интилиш (криминологияда «маст мотивация» атамаси мавжуд);

- ичкиликбозлик (криминал) жиноятчилик ҳолатларининг вужудга келишига сабаб бўлади;

- ичкиликбозлик вояга етмаганларнинг жамиятдан хулқий оғишган тенгдошлари гуруҳларига қўшилишларида восита сифатида намоён бўлади;

- ичкиликбозлик вояга етмаганларни жиноятчилик фаолиятига қўшилиб қолишларига сабаб бўлиб, уни кўпинча катта ёшдагилар ташкил этади.

Болаларни маънавий тарбиялаш ва ривожлантиришнинг муҳим шартлари оилавий муносабатларнинг маънавий-эмоционал томонлари ҳисобланади. Бонқа оилаларга нисбатан болалар кўнроқ спиртли ичимлик истеъмол қилишни бошлайдиган оилаларнинг бир неча турлари мавжуд:

1. Жанжалкаш оилалар, бунда оилавий муносабатлар душманлик, рақиблик, яккаланиш, оила аъзолари орасида кескинлик кўринишида

мавжуд бўлади. Оила аъзолари бир-бирларини ёмон хусусиятларини кўрсатиб айблайдилар ва бир-бириларига ёмон ниятда бўладилар. қандайдир бир ён босишга эришиш учун болалар спиртли ичимликлар истеъмол қила бошлайдилар.

2. Алкогол ўзини намоён қилиш воситаси сифатида. ўсмирлар ичкиликбозликларининг сабабларидан бири — бу катталарга ўхшашни ишташдир. Спиртли ичимлик ичишни бундай ўсмирлар мардлик ва довюраклик, мустақилликдан белги деб ҳисоблайдилар. Маънавий чекланганлиги, мактаб жамоасида ўзини намоён эта билмаслик бундай ўсмирларни спиртли ичимлик ичишга, кўчадаги ўртоқлари орасида ўзини кўрсатишга мажбур этади.

3. Алкогол реклама сифатида. Спиртли ичимликларни ичишни кино, телевидение, рекламаларда оммалаштириш спиртли ичимликларни истеъмол қилишга ўсмирларни қизиқтиради. АҚШ лик социологлар спиртли ичимлик ичадиган киноқаҳрамонлар намунаси (улар асосан ижобий ролларни ўйнайдилар) ўсмирларни ичкиликбозликка жалб этишнинг энг таъсирли усулидир.

4. Алкогол вақтни ўтказиш воситаси сифатида. Мактабдан ташқари болалар ва ўсмирлар муассасалари сонининг кенгайиб кетиши турли хил таълим хизматлари учун тўланадиган нархларнинг қимматлиги (музыка, рақс ва бошқаларга ўргатиш) кўпчилик ўсмирларнинг бўш вақтлари кўп бўлади. Фойдали иш билан шуғулланмайдиган ўсмирлар кўчаларда тўдаларга қўшилиб одатда спиртли ичимликлари ича бошлайдилар.

5. Алкогол меъёрадагидан психик камчиликлари ўрнини тўлдирувчи восита сифати. Болаларда алкоголизмини ривожланишига кўпинча психик соғломлигидан камчиликлари ёки ижтмоий мослашишига халақит қилувчи жисмоний соғлигидаги камчиликлар сабаб бўлади. Нуқсоннинг пайдо бўлиши сабабидан қатъий назар (туғма камчиликми, психик касалланишми) болада атрофдагилар билан муносабатлар бузилади, ўзига нотўғри баҳо бериш юзага келади. Бундай ҳолларда алкоголь бола шахсидаги мавжуд мослаша олмасликни силлиқлашга имкон берувчи, ўрнини тўлдирувчи омил ҳисобланади, унинг тенгдошлари орасига қийналмасдан кириб боришини таъминлайди.

6. Алкогол ҳаёлий ҳақиқат сифатида. Баъзи бир ўсмирлар ўзидаги мавжуд кескинликни йўқотиш, ёмон ташвишлардан озод бўлиш мақсадида спиртли ичимлик истеъмол қиладилар. Кескин вазиятлар оилада ёки мактаб жамоасида бегоналашиб қолиши сабабли юзага келиши мумкин.

Ўсмирда дунёдаги ҳамма ҳаётий ташвишларни спиртли ичимлик ичиб ҳал қилиш мумкин деган фикр пайдо бўлади.

Алкоголизмнинг оқибатлари

1. Итимоий-иқтисодий (ўқишни ташлаб кетиш, ишлаб чиқариш маҳсулдорлигини кескин пасайиши, ишлаб-чиқариш ва маиший жароҳатлар сонининг охиб бориши, турли хил алкоголизмга қарши чора-тадбирга ҳаражатлар сарфлаш).

2. Ижтимоий-психологик (оилавий, мактаб, меҳнат ёки бошқа ижтимоий-ижобий алоқаларининг узилиши, шахннинг маънавий ва руҳий барбод бўлиши, микромуҳитда маънавий-психологик вазиятнинг ёмонлашиши).

3. Криминал (жиноятлар содир этиш, бошқа одамлар билан жиний фаолиятларга қўшилиб кетиш, криминализиция ва виктилизация юзага келиши учун қулай вазиятлар яратилиши).

4. Жисмоний (алкогол истеъмол қилган аниқ бир шахннинг ўзигина эмас, балки келажак авлод соғлиги учун ҳам зарар келтирилади).

Алкогол истеъмол қилишга одатлаиған болалар билан ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мазмуни

Спиртли ичимлик ичишга оатланған бола билан ишлашда ижтимоий педагогнинг фаолиятида асосий йўналишларини кўрсатиш мумкин:

1. Боланинги ижтимоий мослашиши даражасини ошириш бўйича фаолият.

2. Алкоголизмни олдини олиш бўйича фаолият.

3. Ота-оналарга билим бериш бўйича фаолият

4. Болалар ижтимоий реабилитация қилиш бўйича фаолият

5. Муҳитга мослаштиришга тўсиқ бўлған вазиятларни йўқотиш бўйича бола ва унинг атроф-муҳити ўртасидаги воситачилик фаолияти.

Ижтимоий-педагогик фаолият ижтимоий педагог томонидан қуйидаги асосий вазифаларни бажаришини кўзда тутди.

Биринчи вазифаси – диагностика қилиш. Бу фаолият болаларни спиртли ичимликларга ўрганишлари хавфи омилларини йўқотишга қаратилған. Бу вазифа спиртли ичимлик истеъмол қилишга одатланған бола ҳақида маълумотлар тўплаш йўли билан амалга оширилади. Педагог боланинги хусусиятларини ўрганади, унинг оиласи

ҳақида маълумотлар тўплайди, болага ёмон таъсир кўрсатиш манбаларини ўрғанади, спиртли ичимлик ичишга ўргатувчиларни аниқлайди, микромуҳитнинг болага таъсирини ўрғанади.

Маълумотлар тўплаш боланинг ўзи билан. Унинг ота-оналари. Синф раҳбари билан суҳбатлар, сўровлар (огзаки ёки ёзма равишда) амалга оширилади. Бундан ташқари стандартлаштирилган интервью олиш, кузатиш, оила ва боланинг ҳужжатларини ўрганиш усулларини ҳам қўлланилади.

Иккинчи вазифаси — тахмин қилиш, унинг мазмуни педагог биринчи вазифаси асосида педагог алкоголизмга берилган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият дастурини ишлаб чиқишдан иборат бўлади.

Учинчи вазифаси — таълим-тарбиявий. Бу фаолият ижтимоий-педагогик фаолият мазмунини ҳамда уни амалга ошириш методларини танлашни кўзда тутади. Педагог боланинг ижтимоий-реабилитацияси жараёнида унинг қайси сифатлари тарбияланиши кераклигини аниқлайди, боланинг таълим ва тарбиясидаги камчиликларини йўқотади.

Тўртинчи вазифаси — ҳуқуқни ҳимоя қилиш. Педагогик ўз фаолиятини ҳуқуқий асосда қуриши керак, бу боланинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ҳамда уларга риоя қилишни билдиради.

Бешинчи вазифаси — ташкилотчилик. Бу бола билан ижтимоий-педагогик фаолият олиб боришда турли мутахассисларнинг иштироки ва биргаликда ишларни олиб боришларини талаб этади.

Олтинчи вазифаси — коммуникатив. Унинг мазмуни ижтимоий-педагогик фаолиятни амалга оширишда маълумотлар алмашиш мақсадида унинг иштироклари ўртасида қўлаб алоқалар ўрнатилиши зарурияти юзга келишидан иборат бўлади.

Еттинчи вазифаси — олдини олиш — профилактик, бу фаолият олинган яхши натижаларни мустаҳкамлаш ва ичкиликбозлик ва алкоголизмнинг такрорланиши мумкинлигини йўқотишни таъминлайди.

Ўзининг фаолиятида ижтимоий педагог учта асосий ролларда иштирок этади:

— маслаҳатчи сифатида, у ота-оналар ва болалар ўртасида жанжалсиз, тортишувсиз, келишиб муносабатларда бўлиш муҳимлиги ва мумкинлиги ҳақида оилага маълумотлар беради.

— консультант ролда, оилавий, меҳнат, бошқарув ва жиноий қонунчиликни ҳамда психологик, педагогик, ижтимоий педагогик масалаларини тушунтиради.

— ота-оналар ёки яқин атрофидагилари томонидан боланинг ҳуқуқлари бузилган ҳолларда ҳимоячи сифатида ҳаракат қилади.

ТЕСТ топшириқлари:

1. *Ижтимоий педагогика нима билан шуғулланади?*
А) Социал яъни, жамият тарбияси билан;
Б) Оила тарбияси билан;
В) Аҳоли тарбияси билан.
2. *Ижтимоий педагогика мақсадларига нима киради?*
А) Қарияларга ёрдам;
Б) Ногиронларга ёрдам;
В) Жавоблар тўғри.
3. *«Социум» сўзи қайси тилдан олинган?*
А) Немис; Б) Лотин; В) Француз.
4. *Ижтимоий педагогика нечанчи йилдан бошлаб педагогика ва психология факультетида ўқитилиб келинмоқда?*
А) 2002 йилдан; Б) 2003 йилдан; В) 2000 йилдан.
5. *Ижтимоий педагогика қайси фанлар заминида вужудга келган?*
А) Психология; Б) Социология, фалсафа; В) Мантиқ.
6. *Педагогик адабиётларда биринчи бор «Этна педагогика» терминини ишлатган олим.*
А) В. А. Сухамилинский; Б) Г. Н. Вольков; В) Ушинский.
7. *Нечанчи асрда ижтимоий педагогика мустақил фан сифатида ажралиб чиққан?*
А) XVII асрда; Б) XVIII асрда; В) XIX асрда.
8. *«Ижтимоий педагогика» термини ким томонидан ва нечанчи йилда тарбия ҳақидаги очиқ илмий мунозарага киритилган?*
А) 1850 й. Я. Коменский; Б) 1844 й. Магер; В) 1844 й. Дистерверк.
9. *Педагогик фаолият – бу...*
А) Педагогик тарбия беришга йўналтирилган фаолият;
Б) Ижтимоий-маданий тажрибани беришга йўналтирилган касбий фаолият;
В) Таълим ва тарбия орқали ижтимоий-маданий тажрибани беришга йўналтирилган касбий фаолият.

10. *Ижтимоий институтга нима киради?*

А) Оила, Таълим; Б) Маданият, Дин; В) Ҳамма жавоб тўғри.

11. *Чет элда ижтимоий педагогика фанини ривожланишига кимлар ҳисса қўшган?*

А) К. Д. Ушинский, Адольф Дистерверк;

Б) Раул Натаро Песталоцци;

В) Ҳамма жавоб тўғри.

12. *Ким томонидан биринчи марта ижтимоий педагогика терминини қўллаш ғояси илгари сурилди?*

А) Макаренко; Б) Адольф Дистерверк; В) Магер.

13. *Ижтимоий педагогика фаолиятининг мақсади нимадан иборат?*

А) Болаларга тарбия бериш;

Б) Бола ижтимоийлашувига ёрдам берувчи касбий фаолиятга йўналтириш;

В) Болалар шахсини ривожлантириш фаолияти.

14. *Ижтимоий педагогика принципларига нималар киради?*

А) Тарбиянинг табиатга уйғунлиги принципи;

Б) Маданият билан уйғунлиги ва инсонпарварлик принципи;

В) Ҳамма жавоб тўғри.

15. *Болага ижтимоий анъаналар, қадриятларни ўзлаштиришини нима орқали ўргатиш мумкин?*

А) Ўйин; Б) Меҳнат; В) Ўқиш.

16. *Халқ педагогикаси деганда нима назарда тутилади?*

А) Халқ оғзаки ижодиёти; Б) Мақоллар; В) Қўшиқлар.

17. *Ижтимоий педагогиканинг тамойили қайси матнда тўғри кўрсатилган?*

А) Жамиятни ўрганиш;

Б) Ўқувчилар онгини ўстириш;

В) Маданиятга мувофиқлиги.

18. *Ижтимоий педагогиканинг табиатга мувофиқлик тамойили қайси олим томонидан ишлаб чиқилган?*

А) Коменский; Б) Ушинский; В) Белинский.

19. *Ижтимоий педагогиканинг қайси тамойили Адольф Дистерверг томонидан илгари сурилган?*

А) Инсонпарварлик тамойили;

- Б) Табиатга мувофиқлик;
- В) Маданиятга мувофиқлик.

20. *Ижтимоий педагогика яна қандай ном билан аталади?*

- А) Жамият тарбияси;
- Б) Ижтимоий тарбия;
- В) Тарбия назарияси.

21. *Ижтимоий педагогиканинг ривожланиши нечанчи асрдан бошлаб ўрганилган?*

- А) VII – VI асрдан; Б) VI – V асрдан; В) VIII – IX асрдан.

22. *Ижтимоий педагогиканинг асосий тамойиллари нечта?*

- А) 1 та; Б) 2 та; В) 3 та.

23. *Ижтимоий педагогика қандай фанлар билан алоқадор?*

- А) Мантиқ, психология, биология, тарих;
- Б) Социология, фалсафа, мантиқ, математика;
- В) Социология, психология, фалсафа, педагогика.

24. *Ўзбекистон республикасининг миллий тарихий турмуш тарзи, урф-одатлари ва хусусиятларидан келиб чиқиб бу йўлни босиб ўтиши учун нечта асосий тамойилларни танлади?*

- А) 2 та; Б) 3 та; В) 5 та.

25. *Шахснинг пайдо бўлиши унинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти каби муаммоларни биринчилардан бўлиб ўрганган киши?*

- А) Герадот; Б) Конфуций; В) Адольф Дистерверг.

26. *Ўрта Осиёда сиғиниш зардуштийлик дини пайдо бўлгангача мавжуд бўлган деган фикрни қайси тарихчи айтган?*

- А) Герадот; Б) Конфуций; В) Адольф Дистерверг.

27. *Авестода асосий ғояси ахлоқий меъёрлар асоси бўлган олтин учлик қайсилар?*

- А) Яхши фикр, яхши ном, яхшилик;
- Б) Яхши сўз, яхши ном, яхши амал;
- В) Яхши фикр, яхши сўз, яхши амал.

28. *Абу Наср Форобий фалсафада кимдан кейин иккинчи муаллим ҳисобланади?*

- А) Арастудан; Б) Конфуций; В) Герадот.

29. *«Оналар мактаби» асарининг муаллифи ким?*

- А) А. Пушкин; Б) Л. Толстой; В) Пестолоцци.

30. «Буюк дидактика» асари муаллифи ким?

А) Толстой; Б) Ушинский; В) Ян Амон Коменский.

31. Эрамиздан аввалги нечанчи асрларда Ўрта Осиё худудидида жаҳон динлари орасида энг қадимги дин, зардуштийлик дини ҳукмронлик қилган?

А) 7-4 асрларда; Б) 7-8 асрларда; В) 6-4 асрларда.

32. Абу Наср Форобий нечанчи йилларда ижод қилган?

А) 875-930 Б) 890-973 В) 873-930

33. «Зинокорлар 14 та ариққа кўприк солиб бериш билан ўз гуноҳларини ювиши мумкин бўлган», бу жумла қайси китобдан келтирилган?

А) Фозил одамлар шаҳри; Б) Қобуснома; В) Авесто.

34. Ижтимоий педагогика ўз номига кўра қандай маънони англатади?

А) Оила билан шуғулланиш;

Б) Жамоа билан шуғулланиш;

В) Бола тарбияси билан шуғулланиш.

35. Ижтимоий педагогикани объекти қайси қаторда берилган?

А) Ижтимоий жараён;

Б) Ижтимоий, тарбиявий, ҳаётий жараён;

В) Тарбия муаммолари.

36. Ижтимоий педагогика фани нечанчи йилдан ва қайси факультетларда ўқитила бошланди?

А) 2003 йилдан Педагогика ва психология факультетларида;

Б) 2001 йилдан Бошлангич таълим ва дефектология факультетларида;

В) 2002 йилдан Педагогика ва психология факультетларида.

37. Ижтимоий институтлар берилган қаторни кўрсатинг?

А) Оила, таълим, дин, маданият, турли хил ташкилотлар;

Б) Нодавлат ҳукуматга қарашли бўлмаган хайрия жамғармалари;

В) Олийгоҳлар.

38. Ижтимоий педагогика назаридаги «оғир гуруҳлар»га кимлар кириди?

А) Безори ёшлар, жиноий гуруҳ аъзолари;

Б) Наркоманлар, қамоқда ўтирганлар;

В) Барча жавоблар тўғри.

39. *Миллий қадриятларга нималар киреди?*

- А) Ватан тарихи, она-тили ва адабиёт;
- Б) Халқ санъати, миллий маданияти, маросимлари, анъаналари;
- В) Барча жавоблар тўғри.

40. *Ижтимоий педагогиканинг асосий вазифаси нима?*

- А) Инсонларда инсонийлик, ватанпарварлик, ижтимоий фаоллик, масъулиятилилик фазилатларини шакллантириш;
- Б) Ижтимоий тарбия муаммоларини ўрганиш;
- В) Шахснинг ижтимоийлашув жараёнини кузатиш.

Ижтимоий-педагогик тушунча ва термин (атама)лар

1. **Абстиненция** (лотинча abs – унинг йўқлиги, teneo бирга бўлмоқ, йўл тутмоқ) – наркотик ёки алкогольни истеъмол қилишда бирдан танаффус бўлиб қолганда наркотик очлик деб аталувчи уларнинг таъсир қилмай қўйган пайтда юзага келадиган ҳолати. Бундай кўринишлари: бош оғриғи, оғзи қуриши, тахикардия, кўнгил озиши. Кайфияти бузилиши, уйқусизлик, қўрқув, хавотирланиш, ўзини ўлдиришга уринишлар ҳисобланади.

2. **Болалар гібҳвандлиги**- болаларнинг девиант хулқи шаклидир, у организмни аста-секин жисмоний ва психик толиқишга ва болаларнинг ижтимоий қаровсизлигига олиб келадиган уларнинг наркотикларга жисмоний ва психологик қарам бўлиб қолишда ифодаланади.

3. **Наркотиклар**- организмга киритилганда унинг бир ёки бир неча вазифаларини ўзгартирадиган ва кўп марта истеъмол қилганда психик ёки жисмоний қарам бўлиб қолишга олибкеладиган ўсимлик ёки синтетик модда.

4. Наркомания – (лотинча narke-баҳолаш ва mania- кучли берилиш) кичик дозаларда эйфорияни,

5. **Стратификация** – (лотинча stratum - қатлам) – даромади катталигига, билим даражаси, ҳокимияти катталиги, касби обрўси катта-кичикликларига қараб юқоридан пастга қараб ижтимоий қатламларнинг жойлашиши.

6. Статус (лотинча status-вазияти, ҳолати) – индивиднинг гуруҳ ёки жамиятдаги ижтимоий вазияти (ҳолати).

7. **Рецидивист** (лот. Recidivus- орқага қайтувчи)- илгари жазоланган жиноятига ўхшаш жиноят содир этган ва янада қаттиқроқ жазо олиши керак бўлган одам.

8. **Деликвент** (лотинча delingnens - ҳуқуқбузар) - хулқи ўзининг кескин кўринишларида жиноий жазоланадиган ҳаракатлардан иборат хулқи субъект.

9. **Деликвентлик** (лотинча delingnens – жиноий ҳаракат амалга оширувчи ҳуқуқбузар) – социологияда ва юриспруденцияда милиция рўйхатида турадиган ёки жиноий жазога олиб келиши

мумкин бўлган доимий қоидабузарликларга мунтазам амалга оширувчи тарбияси қийин ўсмирнинг қонунга хилоф ҳаракатларини кўрсатиш.

10. **Профилактика** (лотинча prophylaktikos – олдини олувчи, сақловчи) – тарбияси қийин ўсмирлар деликвент (ноқонуний) ва девиант (оғувчи) ҳуққларини юзага келиши, тарқалишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тўплами

11. **Пенитенциар** – (лотинча poenitens) – жинойтчиликни олдини олувчи тузатиш тизими.

12. **Тарбиялаш колониялари** - озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилган балогатга етмаганлар ҳамда улар 21 ёшга етгунча тарбиялаш колонияларида қолдирилишга ҳукм этилганлар жазо ўтайдиган ташкилот.

13. **Болалар жинойтчилиги** - Балогатга етмаганларнинг жинойий жавобгарликка тортилиши кўзда тутилган ҳамма содир этадиган ноқонуний ҳаракатлари тўпламидан иборат негатив ижтимоий-ҳуқуқий ҳолатдир.

14. **Ҳуқуқбузарлик** – бирор-бир ҳуқуқни бузувчи ҳар қандай ҳаракат. Ҳуқуқбузарликлар қилмиш ва жинойтларга ажратилади.

15. **Жинойт** – шахсга тажовус солувчи ҳамда бошқа жинойий қонунчилик томонидан ҳимояланадиган бошқа объектларга тажавуз солувчи ва уларга жиддий зарар етказувчи жинойий қонуният билан ижтимоий хавfli ҳаракатдан иборат бўлган деликвент ҳуққи кўриниши.

16. **Махсус ўқув-тарбиявий ташкилот** – ижтимоий хавfli ҳуққига эга болаларни психологик-педагогик, тиббий ва ижтимоий реабилитация қилишни таъминловчи умумтаълим мактаблари ва касб-ҳунар коллежлари.

17. **Аномал болалар** – меъёрий психик ва (ёки) жисмоний ривожланишда огишганлик ҳолатида бўлган ҳамда уларнинг асоратларини енгиб ўтишда махсус коррекция (тузатиш) методикаларини қўлланилишига муҳтож болалар.

18. **Валеолог** (лот. Vale - соғ бўл) – болаларни соғлом турмуш тарзига ўргатувчи мутахассис.

19. **Деградация** – (французча degradation) – доимий ёмонлашиш, оғирлашиш, тушкунлик, ҳаракатнинг орқага кетиши.

20. **Ижтимоий меъёр** – Жамият ҳаётига мувофиқ белгиланган маданий қадриятларга монанд ва жамиятнинг барқарорлиги ҳамда яхлитлигини таъминловчи ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий ҳуққий ва инсонлар фаолиятини, ҳатти-ҳаракатини бошқарувчи стандартлар.

21. **Девиянт хулқ** — Ижтимоий ва ахлоқий меъёрларга мос келмайдиган, гуруҳлар ёки яхлит жамият учун мувофиқ бўлмаган хулқ-атвор.

22. **Қаровсизлик** — Ота-оналар ёки улар ўрнини босувчи шахслар томонидан тарбиялаш ҳақидаги гамхўрлик қилинмайдиган болаларнинг хулқ-атвори, назоратсиз қоилиши.

23. **Алкоголизм** — алкогольни суистеъмол қилишдир. қуйидаги турлирини кўрсатиш қабул қилинган: маиший ичкиликбозлик, сурункали ичкиликбозлик, алкоголизм психозлари.

24. **Ижтимоий-педагогик профилактика** — негатив хулқ-атворли болаларнинг ижтимоий огишганлик ҳолатларига олиб борадиган асосий сабаб ва шароитлардан огоҳлантиришга йўналтирилган ташкилий-тарбиявий чора-тадбирлар ёки соғлиғи сабабли жамиятда ўз ўрнига эга бўлмаган (ногирон болалар), ижтимоий мақоми ўзгарган (етим болалар), хулқий огишган (қаровсиз болалар), ҳуқуқбузар болалар ва бошқаларнинг олдини олиш чоралари.

25. **Болалар алкоголизи** — болаларнинг спиртли ичимликларга патологик ўрганиб қолишлари ва шахснинг итимоий барбод бўлишига олиб келиши билан ифодаланадиган болаларнинг ёмон хулқлари шаклидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. **И. А. Каримов.** «Ўзбекистон XXI аср бўсагасида» хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари. Т., 1997 й.
2. **А. Бегмагов, М. Қурбонов.** «Ижтимоий педагогиканинг долзарб масалалари» Т., ОПИ нашри. 1998 й.
3. **М. Гологузова.** «Социальная педагогика», М., 2004 й.
4. **Р. Мавлонова, О. Тўрасва, К. Холиқбердиев.** «Педагогика» Т., 2002 й.
5. **А. В. Мудрик.** В Ведение в социальную педагогику. М., 1997 й.
6. **Р. А. Убайдуллаева, М. Б. Бекмуродов, О. Б. Отамирзаев.** Социология, Т., 2002 й.
7. **А. В. Мудрик.** Социальная педагогика. М., 1997 й.
8. **Ш. Қурбонов, Е. Сейтхалилов.** «Миллий истиқдол гоясини шакллантиришда ташкилий услубий ёндошишлар». Т., 2002 й.
9. **М. Қуронов, З. Қурбонниёзова.** «Ижтимоий педагогика» Маъруза матн. Низомий номидаги ТДПУ, 2003 й.
10. **Г. Тиллаева.** Маънавият ва комил инсон тарбияси. Т. «Фалсафа ва ҳуқуқ» нашр. Т. 2006 й.
11. **П.Д. Павленок.** Основы социальной работы. Учебник. М.: ИНФРА, 1999 й.

МУНДАРИЖА

Ижтимоий педагогика фанининг ривожланиши — давр талаби	3
Ижтимоий педагогика фанининг мақсади ва вазифалари	9
Ижтимоий педагогика функциялари	11
Ижтимоий педагогика ижтимоий фалсафанинг таркибий қисми сифатида	15
Ижтимоий фалсафа ва ижтимоий педагогика алоқасидаги умумийлик	17
Замонавий таълим тизими, унинг ижтимоий функциялари ва муаммолари	19
Бола шахси, унинг ривожланиши ва муҳитга боғлиқлиги	22
Шахс ривожланиши	35
Чет элда ижтимоий педагогика фанининг ривожланиши	46
Ижтимоий педагогиканинг фан сифатида ривожланиши	48
Ижтимоий педагогика методлари	54
Ижтимоий педагог ва унинг касбий сифати	55
Ижтимоий педагогик фаолият	56
Ижтимоий педагог ҳуқуқлари ва ахлоқий мажбуриятлари	63
Халқ педагогикаси ва оммавий тарбиянинг замонавий шароитдаги ҳолати	66
Халқ педагогикасида оила, болалар ва ота-оналар муаммолари	71
Таълим педагогикаси амалда	73
Ижтимоий педагогика мезонлари ва принциплари	74
Таълим социологияси	82
Тарбия социологияси	86
Тарбияси «қийин» бола. Бундай болалар билан олиб бориладиган ижтимоий педагогик фаолият мазмуни	90
Одоб-ахлоқ — ҳаётий меъёрлар сифатида. Ижтимоий педагогикада меъёрлардан чекиниш — оғиш тушунчаси	102
Ижтимоий-педагогик таъхис ҳақида умумий тушунча	105
Девиация ва унинг турлари	106
Ижтимоий педагогнинг реабилитацион хизмати модели ва механизми	110
Болалар ва ўсмирларга ёрдам кўрсатиш хизмати структураси ва тузилиши тамойиллари	111
Меҳрибонлик уйлари ва мактаб-интернатларда олиб бориладиган ижтимоий-педагогик фаолият	114
Оила ижтимоий жамиятнинг бир бўлаги эканлиги	116

Гиёҳвандлик — девиант хулқнинг намоён бўлиш шакли сифатида	131
Гиёҳвандликнинг бир тури токсикомания ҳисобланади	137
Ўсмирлар наркоманияси сабаблари ва оқibatлари	138
Наркоманиянинг оқibatлари	138
Болаларни наркотик моддаларни истеъмол қилишга берилганликлари. (Одатланганлик даражаси)	139
Проституция (Фоҳишабозлик) муаммолари	139
Ичкиликбозлик девиант хулқ намоён бўлишининг бир шакли.	
Спиртли ичимликка мойил болалар билан ижтимоий-педагогик фаолият	142
Алкогол истеъмол қилишга одатланган болалар билан ижтимоий-педагогик фаолиятнинг мазмуни	145
Тест тошшириқлари	147
Ижтимоий-педагогик тушунча ва термин (атама)лар	152
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	155

74.00
М13

Мавлонова Р.А.

Ижтимоий педагогика/ Р.А.Мавлонова; Н.Ҳ.Воҳидова. —
Т.: Istiqlol, 2009. — 144 б. — Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.:
142-б.

И. Воҳидова Н.Ҳ.

ББК 74.00я73

Мавлонова Р.А., Воҳидова Н.Ҳ.

ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА

Муҳаррир А. Сувонов
Мусаввир Т. Қаноатов
Саҳифаловчи С. Шўлатов

Босишга рухсат этилди 04.02.2009 й. Бичими 60×84 ¹/₁₆.
Босма табағи 9,0. Адади 500 нусха.

«Истиқлол» нашриёти. Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.

ХТ «Раззоқов О.Д.» босмахонасида чоп этилди. Навоий кўчаси, 30.
Буюртма № 216.